

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ДАЦ АНДРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 343.4:343.9

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПРОТИДІЯ ДИСКРИМІНАЦІЇ (КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА
КРИМІНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ)**

Спеціальність 081 - Право

Галузь знань 08 - Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **А. О. Дац**

Науковий керівник: **Банах Сергій Володимирович**, д.ю.н., професор, декан юридичного факультету Західноукраїнського національного університету

Тернопіль – 2025

АНОТАЦІЯ

Дац А. О. Протидія дискримінації (кримінально-правові та кримінологічні аспекти). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. – Західноукраїнський національний університет Міністерства освіти і науки України, Тернопіль, 2025.

Дисертація є одним із перших в Україні комплексних досліджень кримінально-правових та кримінологічних аспектів протидії дискримінації.

Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що принцип рівності прав людини є фундаментальним не лише для особистості, але й для держави, яка прагне встановити справедливі суспільні відносини. Російська збройна агресія проти України спричинила появу нових викликів перед українською системою запобігання і протидії нерівності. В умовах воєнного стану підсилюються національні, етнічні та соціальні антагонізми, що викликають загострення міжгрупових конфліктів. Широких масштабів набули такі прояви гендерно зумовленого насильства, як фізичні тортури, примусова стерилізація, торгівля людьми, сексуальна експлуатація, звалтування, примусове вербування до збройних сил, сексуальне рабство, примушування до проституції, примусова вагітність, будь-які інші форми сексуального насильства, тиску і приниження. Результати комплексного аналізу Єдиних звітів про кримінальні правопорушення в період з січня 2021 року по квітень 2024 року, матеріалів судового розгляду кримінальних правопорушень у сфері дискримінації дозволяють констатувати тенденцію збільшення кількості даної категорії кримінальних правопорушень. Водночас, спостерігається вибірковий підхід у застосуванні положень статті 161 «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками» Кримінального кодексу України.

Формування структури дисертаційної роботи зумовлено метою і завданнями, поставленими автором дисертаційної роботи, і становить три розділи, в підрозділах яких досліджуються такі питання: генеза інституту протидії дискримінації в Україні; правова природа дискримінації, її класифікація

та форми; міжнародно-правові стандарти у сфері протидії дискримінації; сучасні детермінанти злочинності у сфері дискримінації в Україні; кримінологічний портрет особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері дискримінації; система запобігання та протидії дискримінації в Україні; поняття та класифікація кримінальних правопорушень у сфері дискримінації; тенденції судової практики при розгляді справ у сфері дискримінації; проблеми та шляхи вдосконалення кримінально-правового забезпечення протидії дискримінації в Україні.

Зокрема, у Розділі 1 «Теоретико-правові засади дослідження інституту протидії дискримінації» проведено історико-правове дослідження інституту протидії дискримінації в Україні, що дозволило запропонувати авторську періодизацію його становлення і розвитку, яка складається з трьох періодів: перший період існування правових засад протидії дискримінації тривав з 1991 по 1995 роки; другий період новітнього етапу протидії дискримінації відбувався у 1996 – 2011 роках; третій період запобігання і протидії дискримінації в Україні розпочався у 2012 році і триває дотепер.

Здійснивши аналіз правової природи дискримінації, встановлено, що терміни «види дискримінації» та «форми дискримінації» можуть використовуватись як взаємозамінні, однак прослідковується тонка відмінність. Форми дискримінації можуть вказувати на різні способи виявлення або прояву дискримінації, в той час як види дискримінації концентруються на ознаках, які слугують підставою для дискримінації.

Характеристика міжнародно-правових стандартів, що закріплюють на універсальному та регіональному рівнях фундаментальні аспекти протидії дискримінації, дозволила виокремити їх роль у контексті формування національної системи протидії дискримінації.

У Розділі 2 «Кримінологічна характеристика злочинності у сфері дискримінації» дослідивши значну кількість наукових позицій щодо сутності причин дискримінації, детермінанти злочинності у сфері дискримінації запропоновано розуміти як комплекс соціальних, економічних, політичних, культурних, психологічних причин та умов, що впливають на виникнення та поширення злочинності, спрямованої на дискримінацію. Встановлено, що

стереотипи та упередження лежать в основі дискримінації, оскільки вони сприяють формуванню несприятливих поглядів в особи або групи осіб через певні ознаки, що, у свою чергу, призводить до упередженості в прийнятті рішень і служить перешкодою для можливостей для цих осіб або групи осіб.

Зауважено, що під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері дискримінації працівники правоохоронних органів стикаються з низкою проблем, серед яких: недостатня підготовка та обізнаність у сфері антидискримінаційного законодавства; складність доказування; суспільний тиск і упередження; складнощі правової кваліфікації; відсутність координації та обміну інформацією між різними правоохоронними та державними органами. З метою забезпечення комплексного підходу до розслідування кримінальних правопорушень у сфері дискримінації, запропоновано розробити і затвердити Методичні рекомендації для працівників правоохоронних органів з розслідування кримінальних правопорушень у сфері дискримінації.

Обґрунтовано важливість системного підходу до вирішення проблемних аспектів запобігання і протидії дискримінації в Україні, в результаті чого запропоновано її авторське комплексне бачення.

У Розділі 3 «Кримінально-правова характеристика дискримінації та напрями вдосконалення законодавства про відповідальність за її вчинення» встановлено, що конструкція статті 161 КК України є доволі складною, що не виключає помилок у її трактуванні. Практика проведення органами досудового розслідування кваліфікації злочинів, у яких правозахисники вбачають мотив упередження та нетерпимості, засвідчила «вибірковість» органів слідства у правозастосуванні положень ст. 161 КК України.

Проаналізовано важливі законопроекти, які стосуються кримінально-правової охорони рівноправності громадян і толерантного ставлення до різних соціальних груп людей. Доведено відсутність підстав передбачення адміністративної відповідальності за порушення законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації шляхом певної «декриміналізації дискримінації» (ст. 161 КК України), у зв'язку із потребою усунення «прогалін» адміністративного законодавства.

Запропоновано напрями вдосконалення кримінально-правової охорони у сфері дискримінації з урахуванням необхідності забезпечення балансу між міжнародно-правовими зобов'язаннями та особливостями національної правової традиції.

Таким чином, у дисертаційному дослідженні систематизовані кримінально-правові та кримінологічні аспекти протидії дискримінації на основі застосування теоретичних концепцій та практики розслідування кримінальних правопорушень із використанням сучасних методів дослідження державно-правових явищ.

У дисертації уперше: 1) сформовано теоретико-правову візію кримінально-правових та кримінологічних аспектів протидії дискримінації як комплексної системи, яка: упорядковує суспільні відносини за допомогою норм кримінального права і правових засобів; включає правові, адміністративні, освітні і соціальні заходи, спрямовані на запобігання, виявлення та застосування кримінальної відповідальності чи інших заходів кримінально-правового характеру у разі вчинення дискримінаційних дій; 2) розроблено та обґрунтовано авторські пропозиції до законодавства України, що стосуються вирішення проблемних аспектів кримінально-правового та кримінологічного забезпечення протидії дискримінації в Україні;

В дисертації удосконалено: 1) наукові погляди щодо визначення понять «кримінально-правове регулювання протидії дискримінації», «детермінанти злочинності у сфері дискримінації», «особа, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері дискримінації», «система запобігання та протидії дискримінації», «кримінальні правопорушення у сфері дискримінації»; 2) положення щодо розмежування термінів «види дискримінації» та «форми дискримінації»; 3) положення щодо відмінностей між стереотипами та упередженнями як одних із основних соціокультурних детермінантів дискримінації; 4) класифікацію причин та умов, що впливають на виникнення та поширення злочинності у сфері дискримінації; 5) положення щодо методики розслідування кримінальних правопорушень у сфері дискримінації; 6) положення щодо впровадження комплексу віктимологічних заходів,

орієнтованих на різні рівні суспільства, включаючи взаємодію між державними органами, громадськими організаціями та громадянами у сфері протидії дискримінації; 7) положення про напрями вдосконалення кримінально-правової охорони конституційного принципу рівності та забезпечення толерантності у суспільстві.

У дисертації дістали подальшого розвитку: 1) положення щодо генези інституту протидії дискримінації в Україні; 2) положення щодо важливості впровадження системи збору даних про порушення законодавства у сфері протидії дискримінації, притягнення до відповідальності винних осіб для визначення ефективності і недоліків діючих стратегій та заходів у сфері протидії дискримінації; 3) положення щодо кримінологічного портрету особи, що вчиняє кримінальні правопорушення у сфері дискримінації; 4) наукові погляди щодо системи запобігання і протидії дискримінації в Україні; 5) положення про необхідність гармонізації українського кримінального законодавства з міжнародними стандартами універсального та регіонального характеру у сфері протидії дискримінації; 6) аргументи щодо відсутності підстав передбачення адміністративної відповідальності за порушення законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації шляхом певної «декриміналізації дискримінації».

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що дисертаційне дослідження має теоретико-прикладний характер, а його висновки та пропозиції можуть бути використаними у: *науково-дослідній діяльності* – для подальшого вивчення та наукового аналізу кримінально-правових та кримінологічних аспектів протидії дискримінації; *правотворчості* – для удосконалення законодавчих та інших нормативних актів у сфері запобігання та протидії дискримінації; *правозастосовній діяльності* – для вдосконалення методики розслідування кримінальних правопорушень у сфері дискримінації; *навчальному процесі закладів вищої освіти* - під час проведення лекційних та практичних занять з дисциплін: «Кримінальне право», «Кримінологія», «Судові та правоохоронні органи України».

Ключові слова: дискримінація, протидія, запобігання, боротьба зі злочинністю, детермінанти злочинності, кримінально-правова охорона, кримінальні правопорушення, кримінальна відповідальність, кримінологічна характеристика, принцип рівності, права і свободи, закон і свобода, захист прав людини, верховенство права, булінг.

SUMMARY

Dats A. O. Counteracting discrimination (criminal legal and criminological aspects). - Qualification scientific work on the rights of manuscript.

The dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 081 - Law. - West Ukrainian National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Ternopil, 2025.

The dissertation is one of the first comprehensive researches in Ukraine of criminal legal and criminological aspects of combating discrimination.

The relevance of the research topic is due to the fact that the principle of equality of human rights is fundamental not only for the individual, but also for the state, which seeks to establish fair social relations. Russia's armed aggression against Ukraine has led to new challenges for the Ukrainian system of preventing and combating inequality. In martial law conditions, national, ethnic and social antagonisms are intensifying, causing an escalation of intergroup conflicts. Manifestations of gender-based violence such as physical torture, forced sterilisation, human trafficking, sexual exploitation, rape, forced recruitment into the armed forces, sexual slavery, forced prostitution, forced pregnancy, and any other form of sexual violence, pressure and humiliation have become widespread. The results of a comprehensive analysis of the Unified Reports on Criminal Offences for the period from January 2021 to April 2024, as well as the materials of court proceedings on criminal offences in the field of discrimination, show a trend towards an increase in the number of this category of criminal offences. At the same time, there is a selective approach to the application of the provisions of Article 161 'Violation of Equality of Citizens Based on Their Race, Nationality, Region, Religious Beliefs, Disability and Other Grounds' of the Criminal Code of Ukraine.

The structure of the dissertation is determined by the purpose and objectives set by the author of the dissertation and consists of three chapters, in the subsections of

which the following issues are investigated: genesis of the institution of combating discrimination in Ukraine; legal nature of discrimination, its classification and forms; international legal standards in the field of combating discrimination; modern determinants of discrimination crime in Ukraine; criminological portrait of a person committing criminal offences in the field of discrimination; system of prevention and combating discrimination; the concept and classification of criminal offences in the field of discrimination; trends in judicial practice in cases of discrimination; problems and ways to improve criminal law support for combating discrimination in Ukraine.

In particular, in Section 1 ‘Theoretical and Legal Foundations of the Research of the Institute for Combating Discrimination’ the author conducts a historical and legal research of the institution for combating discrimination in Ukraine, which allowed to propose the author's periodisation of its formation and development, consisting of three periods: the first period of existence of the legal framework for combating discrimination lasted from 1991 to 1995; the second period of the modern stage of combating discrimination took place in 1996-2011; the third period of preventing and combating discrimination in Ukraine began in 2012 and continues to nowadays.

Having analyzed the legal nature of discrimination, it is established that the terms ‘types of discrimination’ and ‘forms of discrimination’ can be used interchangeably, but there is a subtle difference. Forms of discrimination may indicate different ways of identifying or manifesting discrimination, while types of discrimination focus on the grounds that serve as the basis for discrimination.

The characterisation of international legal standards which enshrine the fundamental aspects of combating discrimination at the universal and regional levels made it possible to highlight their role in the context of the formation of a national system for combating discrimination.

In Section 2 ‘Criminological Characteristics of Discrimination Crime’, having examined a significant number of scientific positions on the essence of the causes of discrimination, the author proposes to understand the determinants of discrimination crime as a complex of social, economic, political, cultural, psychological causes and conditions which influence the emergence and spread of discrimination crime. The author establishes that stereotypes and prejudices underlie discrimination as they

contribute to the formation of unfavourable views of a person or group of persons due to certain characteristics, which, in turn, leads to bias in decision-making and serves as an obstacle to opportunities for these persons or groups of persons.

It is noted that during the investigation of criminal offences in the field of discrimination, law enforcement officers face a number of problems, including: insufficient training and awareness of anti-discrimination legislation; difficulty of proof; social pressure and prejudice; difficulties in legal qualification; lack of coordination and information exchange between various law enforcement and government agencies. In order to ensure an integrated approach to the investigation of criminal offences in the field of discrimination, it is proposed to develop and approve Methodological Recommendations for Law Enforcement Officers on the Investigation Of Criminal Offences in the Field of Discrimination.

The author substantiates the importance of a systemic approach to addressing the problematic aspects of preventing and combating discrimination in Ukraine, and as a result, offers the comprehensive vision of it.

In Section 3 ‘Criminal Legal Characteristics of Discrimination and Ways to Improve the Legislation on Liability for its Commitment’ the author establishes that the construction of Article 161 of the Criminal Code of Ukraine is quite complex, which does not exclude errors in its interpretation. The practice of pre-trial investigation bodies in qualifying crimes in which human rights defenders see a motive of prejudice and intolerance has shown that investigative bodies are ‘selective’ in applying the provisions of Article 161 of the Criminal Code of Ukraine.

The author analyzes important draft laws relating to criminal law protection of equality of citizens and tolerant attitude towards different social groups. The author proves that there are no grounds for providing for administrative liability for violation of legislation in the field of prevention and combating discrimination by means of a certain decriminalisation of discrimination (Article 161 of the Criminal Code of Ukraine), due to the need to eliminate gaps in administrative legislation.

The author proposes the ways to improve criminal legal protection in the area of discrimination, taking into account the need to strike a balance between international legal obligations and the specifics of the national legal tradition.

Thus, in the dissertation research the criminal legal and criminological aspects of combating discrimination based on the application of theoretical concepts and practice of criminal offences investigation using modern methods of research of state and legal phenomena are systematized.

In the dissertation for the first time: 1) a theoretical and legal vision of criminal and criminological aspects of combating discrimination as a comprehensive system is formed, which: regulates social relations with the help of criminal law and legal means; includes legal, administrative, educational and social measures aimed at preventing, detecting and applying criminal liability or other criminal law measures in case of discriminatory acts; 2) the author's own proposals to the legislation of Ukraine were developed and substantiated to address the problematic aspects of criminal law and criminological support for combating discrimination in Ukraine.

The dissertation improves: 1) scientific views on the definition of the concepts of 'criminal legal regulation of combating discrimination', 'determinants of crime in the field of discrimination', 'person committing criminal offences in the field of discrimination', 'system of prevention and combating discrimination', 'criminal offences in the field of discrimination'; 2) provisions on the distinction between the terms 'types of discrimination' and 'forms of discrimination'; 3) provisions on the differences between stereotypes and prejudices as one of the main socio-cultural determinants of discrimination; 4) classification of the causes and conditions that influence the emergence and spread of discrimination crimes; 5) provisions on the methodology for investigating criminal offences in the field of discrimination; 6) provisions on the implementation of a set of victimisation measures aimed at different levels of society, including interaction between state bodies, NGOs and citizens in the field of combating discrimination; 7) provisions on the areas of improvement of criminal legal protection of the constitutional principle of equality and tolerance.

In the dissertation were further developed: 1) provisions on the genesis of the institution of combating discrimination in Ukraine; 2) provisions on the importance of introducing a system of collecting data on violations of legislation in the field of combating discrimination, bringing perpetrators to justice to determine the effectiveness and shortcomings of existing strategies and measures in the field of

combating discrimination; 3) provisions on the criminological portrait of a person committing criminal offences in the field of discrimination; 4) scientific views on the system of preventing and combating discrimination in Ukraine; 5) provisions on the need to harmonize Ukrainian criminal legislation with international universal and regional standards in the field of combating discrimination; 6) arguments that there are no grounds to provide for administrative liability for violations of legislation on preventing and combating discrimination through a certain "decriminalisation of discrimination".

The practical significance of the results obtained is that the dissertation research is of a theoretical and applied nature, and its conclusions and proposals can be used in: research activities - for further study and scientific analysis of criminal legal and criminological aspects of combating discrimination; lawmaking - to improve legislative and other regulations in the field of preventing and combating discrimination; law enforcement activities - to improve the methodology of investigating criminal offences; in the educational process of higher education institutions - during lectures and practical classes in the disciplines: «Criminal Law», «Criminology», «Judicial and Law Enforcement Agencies of Ukraine».

Keywords: discrimination, counteraction, prevention, fight against crime, determinants of crime, criminal law protection, criminal offenses, criminal liability, criminological characteristics, principle of equality, rights and freedoms, law and freedom, protection of human rights, rule of law, bullying.

Список опублікованих праць за темою дисертації, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Дац А.О. Правове забезпечення протидії дискримінації в Україні. *Європейські перспективи*. 2022. № 3. С. 250-255.
2. Andrii Dats. Peculiarities of investigation of criminal offences in the field of discrimination. *Journal of Law and Social Sciences*. 2023. № 11. P. 21-25.
3. Дац А.О. Міжнародні стандарти та європейська практика у сфері протидії дискримінації. *Актуальні проблеми правознавства*. 2024. № 2. С.145-150.

4. Дац А.О. Проблемні аспекти модернізації законодавства про кримінальну відповідальність за вчинення дискримінації. *Право UA*. 2024. № 2. С. 219-224.

5. Дац А.О. Кримінально-правова охорона рівноправності людини і громадянина. *Наше право*. 2024. № 3. С. 266-271.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Дац А.О. Основні детермінанти злочинності у сфері дискримінації. *Російсько-українська війна: право, безпека, світ: матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції*, м. Тернопіль, 29-30 квітня 2022 року. С. 468-470.

7. Дац А.О. Кримінально-правова характеристика об'єктивної сторони порушення рівноправності громадян. *Правова система України в умовах європейської інтеграції: погляд студентської молоді: матеріали VI міжнародної наукової студентської конференції*, м. Тернопіль, 15 травня 2023 р. С. 394-396.

8. Дац А.О. Класифікація кримінальних правопорушень у сфері дискримінації. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: матеріали VII міжнародної науково-практичної конференції*, м. Тернопіль, 28 квітня 2023 р. С. 468-470.

9. Дац А.О. Право на рівність як об'єкт кримінально-правової охорони. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: матеріали VIII міжнародної науково-практичної конференції*, м. Тернопіль, 19-20 квітня 2024 р. С. 326-328.

10. Дац А.О. Проблеми кваліфікації кримінальних правопорушень у сфері дискримінації. *Правова система України в умовах європейської інтеграції: погляд студентської молоді: матеріали VII міжнародної наукової студентської конференції*, м. Тернопіль, 15 травня 2024 р. С. 228-230.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ВСТУП	14
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ПРОТИДІЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ	22
1.1. Генеза інституту протидії дискримінації в Україні.....	22
1.2. Правова природа дискримінації, її класифікація та форми.....	38
1.3. Міжнародно-правові стандарти у сфері протидії дискримінації.....	51
Висновки до розділу 1.....	64
РОЗДІЛ 2. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИННОСТІ У СФЕРІ ДИСКРИМІНАЦІЇ	69
2.1. Сучасні детермінанти злочинності у сфері дискримінації в Україні.....	69
2.2. Кримінологічний портрет особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері дискримінації.....	87
2.3. Система запобігання та протидії дискримінації в Україні.....	102
Висновки до розділу 2.....	121
РОЗДІЛ 3. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСКРИМІНАЦІЇ ТА НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЇЇ ВЧИНЕННЯ	125
3.1. Поняття та класифікація кримінальних правопорушень у сфері дискримінації.....	125
3.2. Тенденції судової практики при розгляді справ у сфері дискримінації.....	138
3.3. Проблеми та шляхи вдосконалення кримінально-правового забезпечення протидії дискримінації в Україні	151
Висновки до розділу 3.....	174
ВИСНОВКИ	179
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	187
ДОДАТКИ	206

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Принцип рівності прав людини є фундаментальним не лише для особистості, але й для держави, яка прагне встановити справедливі суспільні відносини. Закріпивши в міжнародно-правових актах важливість недискримінації, міжнародна спільнота приділяє увагу утвердженню в національних правових системах політики протидії дискримінації та вдосконаленню правового механізму її забезпечення. Членство України в міжнародних організаціях універсального та регіонального характеру покладає на державу обов'язок гармонізації українського законодавства з міжнародно-правовими нормами з урахуванням національних особливостей. Відтак, кримінально-правова протидія дискримінації в Україні повинна бути приведена у відповідність до міжнародних стандартів.

Слід зазначити, що російська збройна агресія проти України спричинила появу нових викликів перед українською системою запобігання і протидії нерівності. В умовах воєнного стану підсилюються національні, етнічні та соціальні антагонізми, що викликають загострення міжгрупових конфліктів. Широких масштабів набули такі прояви гендерно зумовленого насильства, як фізичні тортури, примусова стерилізація, торгівля людьми, сексуальна експлуатація, зґвалтування, примусове вербування до збройних сил, сексуальне рабство, примушування до проституції, примусова вагітність, будь-які інші форми сексуального насильства, тиску і приниження.

Військові дії та перевантаження правоохоронних органів призводять до того, що злочини на ґрунті ненависті не отримують належної уваги. Збір доказів дискримінаційних дій стає значно складнішим через руйнування інфраструктури, небезпеку для свідків та правозахисників, а також можливі маніпуляції з боку пропаганди. В результаті цього, постає необхідність зміцнення правозахисних механізмів і забезпечення ефективного розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень у сфері дискримінації навіть в умовах воєнного стану.

Проблемним аспектом виступає поява масових психологічних травм та стресових ситуацій, що підвищують рівень агресії та нетерпимості в суспільстві. Відтак, поширення пропаганди та негативних стереотипів щодо певних груп сприяє зростанню ненависті та упереджень, що ускладнює зусилля з протидії дискримінації та потребує додаткових заходів для нейтралізації таких впливів.

Результати комплексного аналізу Єдиних звітів про кримінальні правопорушення в період з січня 2021 року по квітень 2024 року, матеріалів судового розгляду кримінальних правопорушень у сфері дискримінації дозволяють констатувати тенденцію збільшення кількості даної категорії кримінальних правопорушень. Водночас, спостерігається вибірковий підхід у застосуванні положень статті 161 «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками» Кримінального кодексу України. Проблематичним є і застосування як обставини, яка обтяжує покарання, - вчинення кримінального правопорушення на ґрунті расової, національної, релігійної ворожнечі чи розбрату або на ґрунті статевої приналежності.

Таким чином, систематизація кримінально-правових та кримінологічних аспектів протидії дискримінації на основі застосування теоретичних концепцій та практики розслідування кримінальних правопорушень із використанням сучасних методів дослідження державно-правових явищ є особливо актуальним напрямком наукових пошуків.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тематика дослідження відповідає завданням, визначеним у Цілях сталого розвитку України на період до 2030 року (затверджених Указом Президента України від 30 вересня 2019 року № 722/2019), Державній стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року (схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12 серпня 2022 р. № 752-р), Національному плані дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року (затверджені розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2020 р. № 1544-р), Національній стратегії подолання гендерного розриву в оплаті праці на період до 2030 року (схваленій

розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 вересня 2023 р. № 815-р), Плані заходів з реалізації Концепції комунікації у сфері гендерної рівності (затвердженому розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 січня 2023 р. № 79-р).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є встановлення кримінально-правових та кримінологічних аспектів протидії дискримінації на основі аналізу теоретичних концепцій, законодавства України та міжнародно-правових актів і формування напрямів вдосконалення кримінального законодавства і правозастосовної практики.

Для досягнення поставленої мети у роботі поставлено наступні завдання:

- проаналізувати генезу інституту протидії дискримінації в Україні;
- з'ясувати правову природу та форми дискримінації, здійснити її класифікацію;
- охарактеризувати міжнародно-правові стандарти у сфері протидії дискримінації;
- розкрити сучасні детермінанти злочинності у сфері дискримінації в Україні;
- охарактеризувати кримінологічний портрет особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері дискримінації;
- проаналізувати систему запобігання та протидії дискримінації в Україні;
- виокремити поняття та проаналізувати види кримінальних правопорушень у сфері дискримінації;
- охарактеризувати тенденції судової практики при розгляді справ у сфері дискримінації;
- встановити проблеми та шляхи вдосконалення кримінально-правового забезпечення протидії дискримінації в Україні.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають у сфері протидії дискримінації.

Предмет дослідження – кримінально-правові та кримінологічні аспекти протидії дискримінації.

Методи дослідження. Для досягнення мети і виконання поставлених завдань дослідження використано відповідний комплекс методів. Діалектичний метод сприяв пізнанню проблематики системи протидії дискримінації, аналізу причинно-наслідкових зв'язків дискримінаційних діянь (підрозділи 1.2, 2.1, 2.2, 2.3). Догматичний метод уможливив аналіз кримінально-правового забезпечення протидії дискримінації, практики застосування норм, що стосуються запобігання і протидії дискримінації, власне тлумачення термінів: «кримінально-правове регулювання протидії дискримінації», «детермінанти злочинності у сфері дискримінації», «особа, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері дискримінації», «система запобігання та протидії дискримінації», «кримінальні правопорушення у сфері дискримінації» (підрозділи 1.1, 2.1, 2.2, 2.3, 3.1). За допомогою історичного методу охарактеризовано процес становлення та розвитку правового забезпечення протидії дискримінації, запропоновано авторську періодизацію (підрозділ 1.1). За допомогою порівняльного методу виокремлено основні відмінності між стереотипами та упередженнями як одних із основних соціокультурних причин та умов виникнення дискримінації за критеріями: природи появи, форми, впливу на поведінку, соціальних та юридичних наслідків, а також співставлено доцільність внесення змін, що пропонуються у межах різних законопроектів у сфері дискримінації (підрозділи 2.1, 3.3). Герменевтичний метод сприяв з'ясуванню поняття дискримінації, кримінальних правопорушень у сфері дискримінації, а також інтерпретації положень міжнародно-правових та національних нормативних актів у сфері протидії дискримінації (підрозділи 1.2, 1.3, 3.1). За допомогою методу системно-структурного аналізу досліджено зв'язки елементів системи запобігання і протидії дискримінації в Україні (підрозділ 2.3, 3.1). Статистичний метод став основою для висвітлення кримінологічного портрету особи, що вчиняє кримінальні правопорушення у сфері дискримінації, а також аналізу тенденцій вчинення, виявлення, судового розгляду даного виду правопорушень (підрозділ 2.2, 3.2). Метод моделювання уможливив формування авторських пропозицій щодо вдосконалення кримінально-правового та кримінологічного забезпечення

протидії дискримінації в Україні (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 3.1, 3.3). Під час дослідження були застосовані й інші методи пізнання.

Емпіричну базу дисертаційного дослідження становлять: оприлюднені матеріали наукових досліджень, результати Єдиних звітів про кримінальні правопорушення в період з січня 2021 року по квітень 2024 року, матеріали судового розгляду кримінальних правопорушень у сфері дискримінації, а також засобів масової інформації.

З метою формування авторських уявлень щодо поняття, форм та класифікації дискримінації, історії становлення та розвитку її протидії, міжнародних стандартів у сфері рівності прав людини у роботі використано дослідження таких вчених, як: В. В. Бабаніна, Ю. В. Баулін, О.-М. Бачинська, Н.Беліцер, Д. О. Зуєнко, С. Ковбасюк, Р. Я. Мандель, Ю. В. Пожаров, Т.О.Подковенко, З. П. Равлінко, М. І. Саєнко, І. С. Смірнова, Є. С. Угленко, І.Федорович, Т. Фулей, М. Хавронюк, Н. О. Чудик, І. В. Янковець та інших.

Питання детермінантів злочинності, кримінологічного портрету особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері дискримінації, системи запобігання та протидії дискримінації були досліджені у роботах таких науковців, як: С.М.Балабан, Д. О. Балобанова, А. Боровик, Є. Бурячок, В. В. Голіна, С.Ф.Денисов, С. А. Дробот, Ю. Б. Ірха, С. С. Ковальов, О. Коханова, Л. М. Кулик, О.О.Кривошеєва, Н. О. Прібиткова, Є. В. Пряхін, Н. З. Рогатинська, Є.Ю.Соболь, О. Химович та інших.

Кримінально-правова характеристика правопорушень у сфері дискримінації, тенденції судової практики при розгляді справ у сфері дискримінації, напрями вдосконалення законодавства про відповідальність за її вчинення стала можливою завдяки огляду наукових праць таких вчених, як: О.О.Авдєєв, І. Б. Газдайка-Василишин, І. Ю. Гора, Н. В. Дрьоміна-Волок, С.Заєць, Д. О. Зуєнко, Р. Мартиновський, О. Е. Марченко, Т. А. Пазинич, В.М.Панькевич, А. С. Політова, Т. І. Созанський, Т. І. Сухоребра, Н. Ю. Цвіркун, О. М. Шармар та інших.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є одним із перших в Україні комплексних досліджень кримінально-правових та кримінологічних

аспектів протидії дискримінації. У результаті проведеного дослідження зроблено ряд концептуальних висновків, обґрунтовано низку нових наукових положень, які можуть бути використані для модернізації кримінально-правової концепції протидії дискримінації в Україні. Основні з них такі:

уперше:

сформовано теоретико-правову візію кримінально-правових та кримінологічних аспектів протидії дискримінації як комплексної системи, яка: упорядковує суспільні відносини за допомогою норм кримінального права і правових засобів; включає правові, адміністративні, освітні і соціальні заходи, спрямовані на запобігання, виявлення та застосування кримінальної відповідальності чи інших заходів кримінально-правового характеру у разі вчинення дискримінаційних дій;

розроблено та обґрунтовано авторські пропозиції до законодавства України, що стосуються вирішення проблемних аспектів кримінально-правового та кримінологічного забезпечення протидії дискримінації в Україні;

удосконалено:

наукові погляди щодо визначення понять «кримінально-правове регулювання протидії дискримінації», «детермінанти злочинності у сфері дискримінації», «особа, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері дискримінації», «система запобігання та протидії дискримінації», «кримінальні правопорушення у сфері дискримінації»;

положення щодо розмежування термінів «види дискримінації» та «форми дискримінації»;

положення щодо відмінностей між стереотипами та упередженнями як одних із основних соціокультурних детермінантів дискримінації;

класифікацію причин та умов, що впливають на виникнення та поширення злочинності у сфері дискримінації;

положення щодо методики розслідування кримінальних правопорушень у сфері дискримінації;

положення щодо впровадження комплексу віктимологічних заходів, орієнтованих на різні рівні суспільства, включаючи взаємодію між державними

органами, громадськими організаціями та громадянами у сфері протидії дискримінації;

положення про напрями вдосконалення кримінально-правової охорони конституційного принципу рівності та забезпечення толерантності у суспільстві;

дістали подальшого розвитку:

положення щодо генези інституту протидії дискримінації в Україні;

положення щодо важливості впровадження системи збору даних про порушення законодавства у сфері протидії дискримінації, притягнення до відповідальності винних осіб для визначення ефективності і недоліків діючих стратегій та заходів у сфері протидії дискримінації;

положення щодо кримінологічного портрету особи, що вчиняє кримінальні правопорушення у сфері дискримінації;

наукові погляди щодо системи запобігання і протидії дискримінації в Україні;

положення про необхідність гармонізації українського кримінального законодавства з міжнародними стандартами універсального та регіонального характеру у сфері протидії дискримінації;

аргументи щодо відсутності підстав передбачення адміністративної відповідальності за порушення законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації шляхом певної «декриміналізації дискримінації».

Практичне значення одержаних результатів. Дисертація має теоретико-прикладний характер, а її висновки та пропозиції можуть бути використаними у:

– науково-дослідній діяльності – для подальшого вивчення та наукового аналізу кримінально-правових та кримінологічних аспектів протидії дискримінації;

– правотворчості – для удосконалення законодавчих та інших нормативних актів у сфері запобігання та протидії дискримінації;

– правозастосовній діяльності – для вдосконалення методики розслідування кримінальних правопорушень у сфері дискримінації;

– навчальному процесі закладів вищої освіти - під час проведення лекційних та практичних занять з дисциплін: «Кримінальне право», «Кримінологія», «Судові та правоохоронні органи України».

Особистий внесок здобувача. Викладені в науковій роботі положення, наукові розробки та пропозиції є результатом самостійної праці автора дисертації.

Апробація матеріалів дисертації. Теоретичні і прикладні положення та висновки дисертації обговорювались на науково-практичних конференціях, семінарах, круглих столах. Основні з них: *VI Міжнародна науково-практична конференція «Російсько-українська війна: право, безпека, світ» (м. Тернопіль, 29-30 квітня 2022 року)*, *VI Міжнародна наукова студентська конференція «Правова система України в умовах європейської інтеграції: погляд студентської молоді» (м. Тернопіль, 15 травня 2023 р.)*, *VII Міжнародна науково-практична конференція «Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід» (м. Тернопіль, 28 квітня 2023 р.)*, *VIII Міжнародна науково-практична конференція «Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід» (м. Тернопіль, 19-20 квітня 2024 р.)*, *VII Міжнародна наукова студентська конференція «Правова система України в умовах європейської інтеграції: погляд студентської молоді» (м. Тернопіль, 15 травня 2024 р.)*.

Публікації. Основні положення та висновки дисертації опубліковано в десяти наукових публікаціях, з яких: 4 статті – у вітчизняних фахових наукових виданнях; 1 стаття – у зарубіжному науковому періодичному виданні, 5 тез – у матеріалах наукових конференцій.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається з анотації державною та англійською мовами, списку публікацій здобувача за темою дисертації, вступу, трьох розділів, які об'єднують дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (169 найменувань на 18 сторінках) і 4 додатків (на 8 сторінках). Загальний обсяг роботи становить 213 сторінок, з яких основний текст – 174 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ПРОТИДІЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ

1.1. Генеза інституту протидії дискримінації в Україні

Поява дискримінації є багатогранним явищем, що включає елементи економічних, соціокультурних та правових факторів. Однією з основних причин дискримінації є наявність стереотипів та упереджень у суспільстві. Стереотипи формують уявлення про певні групи людей на підставі загальних, спрощених та негативних уявлень, що може призводити до прийняття рішень на основі поширених тверджень, а не реальних здібностей чи характеру особи.

В економічному контексті дискримінація здатна проявлятися в умовах конкуренції за ресурси чи можливості, що спричинює певні групові конфлікти, наслідком яких є відчуття загрози та формування упереджених уявлень про інші групи. Вираженням соціокультурних факторів появи дискримінації є те, що традиції, культурні погляди та системи цінностей різних народів можуть сприяти виникненню стереотипів та призводити до відокремлення окремих груп в суспільстві. Крім того, обмежений доступ до освіти, ринку праці, медичних послуг чи інших ресурсів може призводити до нерівності у суспільстві. Разом з тим, відсутність чітких норм та покарань за дискримінаційні дії можуть ускладнювати протидію дискримінації та стимулювати виникнення та подальше поширення цього негативного явища.

Український незалежний центр політичних досліджень провів аналітичний аналіз проблем і перспектив подолання дискримінації, у якому зазначив, що «протягом 1990-х років соціологічні служби засвідчували негативні тенденції поширення в Україні ксенофобії, «мови ворожнечі» та нетолерантності щодо представників різних груп «інших», а також збільшення кількості злочинів на ґрунті ненависті, скоєних членами екстремістських угруповань, а інколи і представниками правоохоронних органів (згідно з даними правозахисних організацій). З 2002 року така загальна тенденція виявилася, певною мірою,

притаманною всьому світові і, зокрема, країнам Європи – як Західної, так і Східної. В Україні зазначені негативні явища набули розвитку декількома роками пізніше і стали серйозною національною проблемою, яку офіційні владні структури часто не визнають такою. Жертвами діяльності екстремістських організацій в Україні все частіше ставали члени так званих «видимих меншин» – переважно мігрантів з країн Африки, Азії, близького Сходу та Кавказу, а також іноземні студенти і навіть, в окремих випадках, члени дипломатичних місій» [1]. У зв'язку із зазначеним, актуальним є аналіз становлення та розвитку кримінально-правового регулювання протидії дискримінації в Україні з метою визначення напрямів його вдосконалення та забезпечення справедливості у суспільстві.

Що стосується кримінально-правового регулювання, то Ю. В. Баулін вказує, що «кримінально-правове регулювання можна визначити як урегульовану кримінальним правом діяльність держави щодо застосування кримінальної відповідальності та інших заходів кримінально-правового характеру до осіб, які вчиняють злочини» [3, с. 24].

Досліджуючи предмет кримінально-правового регулювання, науковиця В.В. Бабаніна аналізує різні позиції наукового товариства. Відтак, наводить твердження, що «кримінально-правове регулювання (у широкому сенсі) В.Г.Смірнов визначає як вплив норм кримінального законодавства в порядку здійснення функції охорони на різні суспільні відносини. Цей вплив автор зводить до створення умов реалізації певних приписів, але не до їх організації (безпосереднього регулювання). У вузькому сенсі, кримінально-правове регулювання – це встановлення нормами кримінального законодавства прав і обов'язків сторін суспільних відносин, що виникають у разі вчинення злочину» [4, с. 251].

У даному контексті варто вказати, що «у теорії кримінального права вироблено підхід, згідно з яким у разі встановлення доцільності протидії суспільно небезпечним посяганням кримінально-правовими засобами, необхідно з'ясувати:

- 1) можливість позитивного впливу кримінально-правової заборони на динаміку цих посягань;
- 2) можливі негативні наслідки криміналізації;
- 3) співрозмірність негативних і позитивних наслідків криміналізації» [5, с. 52].

Тому під кримінально-правовим регулюванням протидії дискримінації розуміємо вид правового регулювання, який упорядковує суспільні відносини за допомогою норм кримінального права і правових засобів, спрямований на застосування кримінальної відповідальності чи інших заходів кримінально-правового характеру у разі вчинення дискримінаційних дій. З метою формування уявлень про причини появи дискримінації, стан та необхідність кримінально-правового регулювання її протидії, вважаємо за доцільне провести його історико-правову періодизацію, починаючи з часів проголошення незалежності України.

Акт про проголошення незалежності України було ухвалено 24 серпня 1991 року. Відтак, протягом перших років діяли норми законодавства, які були прийняті ще за часів Української Радянської Соціалістичної Республіки. В контексті протидії дискримінації варто відзначити положення Конституції УРСР від 1978 року. Зокрема, стаття 32 закріплювала, що «громадяни Української РСР є рівними перед законом незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин. Рівноправність громадян Української РСР забезпечується в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя. Стаття 33 вказувала на рівність прав жінки і чоловіка. Стаття 34 встановлювала рівність прав громадян Української РСР різних рас і національностей, здійснення яких забезпечується політикою всебічного розвитку і зближення всіх націй і народностей СРСР, вихованням громадян у дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, можливістю користуватися рідною мовою та мовами інших народів СРСР. Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг громадян за расовими і національними ознаками,

так само як і всяка проповідь расової або національної винятковості, ворожнечі або зневаги - караються за законом» [6].

Безпосередньо кримінально-правові норми, що регулювали протидію дискримінації, містились у Кримінальному кодексі Української РСР 1960 року. Стаття 66 встановлювала відповідальність за порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної приналежності чи ставлення до релігії наступного змісту: «умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі і гідності, або образа почуттів громадян у зв'язку з їх релігійними переконаннями, а так само пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих переваг громадян залежно від їх расової, національної приналежності або ставлення до релігії - караються позбавленням волі на строк до трьох років, або виправними роботами на строк до одного року, або штрафом до п'яти з половиною офіційно встановлених мінімальних розмірів заробітної плати. Ті ж дії, поєднані з насильством, обманом чи погрозами, а так само вчинені посадовою особою, - караються позбавленням волі на строк до п'яти років, або виправними роботами на строк до двох років, або штрафом до одинадцяти офіційно встановлених мінімальних розмірів заробітної плати. Дії, передбачені частинами 1 або 2 цієї статті, які були вчинені групою осіб або спричинили загибель людей чи інші тяжкі наслідки, - караються позбавленням волі на строк від трьох до десяти років» [7].

Згодом, 28 червня 1996 року було ухвалено Конституцію України, положення якої закріпили важливість прав і свобод кожного громадянина, що відображається в наступному. По-перше, частина 2 статті 3 передбачає, що «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [8]. Можна констатувати, що цією нормою законодавець вказує на рівність прав і свобод кожної людини та головну роль держави в забезпеченні їх реалізації.

По-друге, стаття 21 закріплює, що «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними» [8]. Дане положення є чітким прикладом вираження міжнародно-правових стандартів у сфері захисту прав людини і фундаментальним для забезпечення принципу рівності кожної людини.

По-третє, частини 2 і 3 статті 22 наголошують, що «конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод» [8]. На фоні цього слід згадати абзац 3 пункту 3 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) № 11-рп/99 від 29.12.1999 року, де роз'яснюється стаття 22 Конституції України на прикладі права на життя, зокрема: «за своїм змістом положення частини другої статті 22 Конституції України передбачають, з одного боку, обов'язок держави гарантувати конституційні права і свободи, насамперед право людини на життя, а з другого - утримуватись від прийняття будь-яких актів, які призводили б до скасування конституційних прав і свобод, а отже - і права людини на життя. Виходячи з положень частини другої статті 8 Конституції України, норма частини другої її статті 22 має враховуватись при прийнятті законів та інших нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання відповідних суспільних відносин. Позбавлення людини життя державою внаслідок застосування смертної кари як виду покарання, навіть у межах положень, визначених законом, є скасуванням невід'ємного права людини на життя, що не відповідає Конституції України» [9]. Відтак, приймаючи чи змінюючи нормативно-правові акти, держава повинна утриматись від звуження існуючих прав і свобод людини і громадянина.

По-четверте, стаття 24 Конституції України передбачає, що «громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних,

релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям» [8]. Дана норма є найбільш вагомою у контексті реалізації заборони дискримінації та гарантій рівності. Разом з тим, слід зауважити певні неточності:

- положеннями статті забороняються лише привілеї чи обмеження, однак дискримінаційні дії можуть бути ширшими і виходити за межі даних термінів; в таких ситуаціях можуть постати сумніви щодо застосування цієї статті з метою захисту порушених прав;

- не зрозуміло, чи включають терміни «привілеї» та «обмеження» пряму, непряму дискримінацію, а також утиск;

- видається дискусійним положення про забезпечення рівності прав жінок і чоловіків шляхом встановлення пенсійних пільг; більш доречним було б закріплення рівності чоловіків та жінок у праві на пенсійне забезпечення.

По-п'яте, особливу увагу слід звернути на статтю 64 Конституції України у контексті рівноправності людини і громадянина. Зокрема, положення передбачають, що «конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції» [8]. Дана норма слугує додатковою гарантією непорушності рівності прав людини і громадянина навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Через декілька років було прийнято новий Кримінальний кодекс України, який (як і попередній) містить кримінальну відповідальність за порушення рівноправності громадян. Зокрема, стаття 161 (у першій редакції) встановлює, що «1. Умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності або образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками, - караються штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого. 2. Ті самі дії, поєднані з насильством, обманом чи погрозами, а також вчинені службовою особою, - караються виправними роботами на строк до двох років або позбавленням волі на строк до п'яти років. 3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, які були вчинені організованою групою осіб або спричинили загибель людей чи інші тяжкі наслідки, - караються позбавленням волі на строк від двох до п'яти років» [10].

Зазначена норма зазнала декількох змін, серед яких можна виокремити наступні:

1. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвалідів» від 18 червня 2014 року, статтю доповнено заборонаю порушення рівноправності за ознакою інвалідності [11].

2. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» від 22 листопада 2018 року, абзац другий частини першої статті 161 доповнено позбавленням волі на строк до трьох років [12].

3. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення кримінальної відповідальності за виготовлення та поширення забороненої інформаційної продукції» від 3 березня 2022 року, назву і частину першу викладено в такій редакції:

«Стаття 161. Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками

1. Умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, регіональної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, або образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками - караються штрафом від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до п'яти років, або позбавленням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого» [13]. А також доповнено приміткою такого змісту: «Примітка. У цій статті під регіональною належністю слід розуміти належність особи за народженням чи проживанням до регіону - частини території України або території компактного розселення українців за межами території України, - що відрізняється від інших територій за низкою історичних, географічних, мовних та інших ознак» [13]. Позитивним аспектом вважаємо розширення переліку захищених ознак, які є «відкритими», що дозволяє забезпечити захист від нерівності більшої категорії громадян.

Разом з тим, підтримуємо позицію науковця М. Хавронюка, що «дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України, поєднані з розпалюванням національної чи релігійної ворожнечі, слід кваліфікувати за ч. 2 ст. 110 КК, яка передбачає більш тяжкий злочин. Умисні дії, спрямовані на розпалювання регіональної ворожнечі та ненависті, поєднані із умисним

заподіянням побоїв (ст. 126), легкого (ст. 125) чи середньої тяжкості тілесного ушкодження (ч. 1 ст. 122), погрозою вбивством (ст. 129) чи знищенням майна (ст. 195) охоплюються частиною 2 ст. 161 КК. За цією ж частиною кваліфікуються зазначені дії, поєднані із будь-яким обманом або вчинені службовою особою. Умисні дії, спрямовані на розпалювання регіональної ворожнечі та ненависті, поєднані із умисним заподіянням середньої тяжкості тілесного ушкодження (ч. 2 ст. 122) або тяжкого тілесного ушкодження (ч. 1 ст. 121), охоплюються частиною 3 ст. 161 КК. Якщо ж вони були поєднані з умисним вбивством (ст. 115) або умисним заподіянням тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть (ч. 2 ст. 121), їх треба інкримінувати додатково» [14].

Важливі положення викладені у статті 67 Кримінального кодексу України, яка встановлює обставини, що обтяжують покарання. Зокрема, «при призначенні покарання обставинами, які його обтяжують, визнаються: вчинення кримінального правопорушення на ґрунті расової, національної, релігійної ворожнечі чи розбрату або на ґрунті статевої приналежності; вчинення кримінального правопорушення щодо особи похилого віку, особи з інвалідністю або особи, яка перебуває в безпорадному стані, або особи, яка страждає на психічний розлад, зокрема на недоумство, має вади розумового розвитку, а також вчинення кримінального правопорушення щодо малолітньої дитини або у присутності дитини» [15].

Значною подією у створенні умов для забезпечення рівності між чоловіками і жінками у різних сферах життєдіяльності суспільства стало прийняття 8 вересня 2005 року Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». У першій редакції даний Закон визначав, що «дискримінація за ознакою статі - дії чи бездіяльність, що виражають будь-яке розрізнення, виняток або привілеї за ознакою статі, якщо вони спрямовані на обмеження або унеможливають визнання, користування чи здійснення на рівних підставах прав і свобод людини для жінок і чоловіків» [16]. Крім того, встановлено механізм забезпечення рівноправності жінок і чоловіків у трьох сферах життєдіяльності: громадсько-політичній, соціально-економічній, сфері

освіти. Окремим аспектам відповідальності за дискримінацію за ознакою статі присвячено розділ VI даного Закону.

Разом з тим, слід вказати на наявність суттєвих недоліків у першій редакції Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», серед яких:

- необхідність приведення визначень деяких термінів у відповідність із вимогами міжнародних нормативно-правових актів;
- потреба в формуванні напрямів, заходів із запобігання і протидії насильству за ознакою статі, а також допомоги постраждалим особам.

У зв'язку із зазначеним, Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» зазнав п'ять редакцій. Вдосконалення стосується ключового терміну «дискримінація за ознакою статі», під якою розуміється «ситуація, за якої особа та/або група осіб за ознаками статі, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними, зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами або привілеями в будь-якій формі, встановленій Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», крім випадків, коли такі обмеження або привілеї мають правомірну об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними» [17]. Крім того, розширено сфери життєдіяльності суспільства, спрямовані на запобігання і протидію нерівності, сферою медіа. Зокрема, відповідно до статті 21-1, «медіа відповідно до законодавства сприяють недопущенню:

- дискримінації за ознакою статі та насильства за ознакою статі;
- поширення матеріалів, що відтворюють чи зміцнюють дискримінаційні уявлення про соціальні ролі та обов'язки жінок і чоловіків, схвалюють або провокують дискримінацію за ознакою статі чи насильство за ознакою статі, включаючи сексуальне насильство» [17]. Прокоментуємо щодо останнього про вагоме значення заборони розповсюдження дискримінаційних матеріалів у засобах масової інформації для запобігання провокації кримінальних правопорушень рівноправності громадян залежно від їх расової, національної,

регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками. Однак відмітимо, що аналізовані зміни були внесені аж у 2017 році.

Можна констатувати, що комплексного законодавства у сфері протидії дискримінації в Україні не було до 2012 року. Ситуація почала змінюватись, коли у спеціальному законодавстві закріпили гарантії протидії нерівності, дискримінацію за різними ознаками, відповідальність за її порушення. Мова йде про Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 6 вересня 2012 року. Закон був прийнятий в межах реалізації одного з критеріїв, передбачених Планом дій з лібералізації візового режиму Україна-ЄС, але не враховував зауваження Європейського Союзу, українських неурядових організацій. У Законі передбачено основні терміни, форми, механізми запобігання та протидії, відповідальність за порушення законодавства про запобігання та протидію дискримінації. Однак, з огляду на недоліки та прогалини в питаннях, що стосуються дискримінації, до нього були внесені зміни Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії дискримінації» від 13 травня 2014 року. Редакції зазнали положення, які закріплюють визначення таких термінів, як: «дискримінація», «пряма дискримінація», «непряма дискримінація», «позитивні дії», «пособництво у дискримінації». Крім того, зміни стосувались «статті 14 «Оскарження рішень, дій чи бездіяльності з питань дискримінації», частини 2 статті 15 (слово «законом» замінено словами «Цивільним кодексом України та іншими законами»), частини 1 статті 16 (слова «відповідальність згідно із законами України» замінено словами «цивільну, адміністративну та кримінальну відповідальність»))» [18].

Вивчаючи норми у сфері відповідальності за порушення законодавства про запобігання та протидію дискримінації, зауважимо про наявність окремого розділу III, присвяченого даним аспектам, у Законі України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 6 вересня 2012 року. Відповідно до статті 14 зазначеного Закону, «особа, яка вважає, що стосовно неї виникла дискримінація, має право звернутися із скаргою до державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування

та їх посадових осіб, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та/або до суду в порядку, визначеному законом. Реалізація зазначеного права не може бути підставою для упередженого ставлення, а також не може спричиняти жодних негативних наслідків для особи, яка скористалася таким правом, та інших осіб» [18]. Коментуючи запропоноване законодавством коло осіб, до яких може звернутись особа за захистом свого порушеного права відмітимо, що законодавець передбачив широку альтернативу у виборі механізму протидії дискримінації, однак не зрозуміло, в яких ситуаціях і до якого суб'єкта звернення буде ефективнішим.

30 вересня 2019 року Президент України видав Указ «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року», основною метою якого є «забезпечення національних інтересів України щодо сталого розвитку економіки, громадянського суспільства і держави для досягнення зростання рівня та якості життя населення, додержання конституційних прав і свобод людини і громадянина» [19]. В контексті нашого дослідження положення даного Указу мають важливе значення, оскільки передбачають «забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчат» [19] на період аж до 2030 року. В результаті цього, «Кабінет Міністрів України вніс зміни до Регламенту, яким відтепер встановлено, що необхідність досягнення Цілей сталого розвитку враховується у процесі формування та реалізації державної політики України. Таким чином, на державному рівні Цілі сталого розвитку закріплено у якості орієнтирів для розроблення програмних та прогнозних документів» [20]. На фоні вказаного зазначимо, що хоча й аналізовані укази не містять безпосередньо кримінально-правових норм протидії дискримінації, однак вони визначають спрямованість державної політики у сфері забезпечення рівноправності людини і громадянина, а відтак здатні впливати на формування напрямів вдосконалення кримінального законодавства.

Наступним підзаконним нормативно-правовим актом у сфері протидії дискримінації виступає Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки

ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року» від 28 жовтня 2020 року № 1544-р. У Розпорядженні привернуто увагу до таких основних моментів:

- «метою Національного плану є створення умов для забезпечення рівної участі жінок і чоловіків у подоланні конфліктів, встановленні миру, процесах відновлення, протидії безпековим викликам, системної протидії насильству за ознакою статі та насильству, пов'язаному з конфліктом;

- стратегічна ціль 1 - забезпечення рівноправної участі жінок і чоловіків у прийнятті рішень щодо запобігання конфліктам, розв'язання конфліктів, постконфліктного відновлення на всіх рівнях та в усіх сферах, зокрема в секторі безпеки і оборони;

- оперативна ціль 1.1. - створення нормативно-правових умов та можливостей для рівноправної участі жінок і чоловіків у мирних переговорах і прийнятті рішень щодо запобігання конфліктам, розв'язання конфліктів, надання допомоги постраждалим, постконфліктного відновлення» [21]. Дані положення відіграють особливу роль у забезпеченні рівноправності жінок і чоловіків, оскільки спрямовані на системну протидію дискримінації саме в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України та тимчасової окупації Російською Федерацією частини її території, що розпочалась з 2014 року. Крім того, Розпорядження відіграє важливу роль у формуванні правового забезпечення стабільного розвитку суспільства, спрямованого на рівність та справедливість в період конфліктів і після них.

Логічним продовженням протидії дискримінації в межах стратегічних документів став Указ Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021, яким було затверджено Національну стратегію у сфері прав людини. У Загальній частині зазначеного Указу передбачено, що «у кризових ситуаціях ризику непропорційного обмеження прав і свобод людини зростають, що потребує особливого контролю з боку суспільства. Стратегія спрямована на об'єднання суспільства з питань щодо розуміння цінностей прав і свобод людини, що забезпечуються та захищаються на основі принципів рівності та недискримінації. Стратегія зосереджена на розв'язанні основних системних проблем у сфері забезпечення, реалізації та захисту прав і свобод людини в

умовах нових викликів, що постали перед суспільством, але не вичерпує повністю проблематики у зазначеній сфері» [22]. Крім того, усі положення Стратегії засновані на принципі рівності та недискримінації у забезпеченні прав і свобод людини. Аналізуючи положення вказаної Стратегії, зазначимо про наявність стратегічних напрямів, які безпосередньо спрямовані на запобігання і протидію дискримінації.

Першим із стратегічних напрямів, спрямованих на протидію дискримінації, зазначено «забезпечення свободи думки і слова, вираження поглядів і переконань, доступу до інформації. Проблеми, на вирішення яких спрямований стратегічний напрям: недоступність інформаційного простору для осіб з інвалідністю. Завдання, спрямовані на досягнення цілі: забезпечити доступність інформації для осіб з інвалідністю; удосконалити законодавчі механізми юридичної відповідальності за порушення права на інформацію. Очікувані результати: створено інклюзивне та доступне для кожного, зокрема для осіб з інвалідністю, інформаційне середовище; створено умови для рівного доступу кожного до інформації, зокрема публічної» [22]. Особливу увагу слід звернути на проблеми, які розкриває вказаний напрям, а саме - недоступність інформаційного простору для осіб з інвалідністю. Це свідчить про те, що інклюзивність та рівні можливості у доступі до інформації стають невід'ємною складовою реалізації принципу загальної рівності. Очікувані результати свідчать про бажання суспільства стати більш відкритим та враховувати потреби всіх його членів, незалежно від їхнього стану здоров'я чи фізичних можливостей. В цілому, вказана стратегія покликана впливати на становлення справедливого та рівноправного суспільства, де кожна особа має можливість вільно висловлювати свої думки та мати рівний доступ до інформації.

Другим напрямом, на який слід звернути особливу увагу в контексті нашого дослідження, виступає «запобігання та протидія дискримінації. Проблеми, на вирішення яких спрямований стратегічний напрям: недосконалість законодавства України у сфері запобігання та протидії дискримінації; недосконалість державної політики щодо запобігання та протидії кримінальним правопорушенням, вчиненим з мотивів нетерпимості; неефективність наявних

правових механізмів запобігання та протидії дискримінації, притягнення до відповідальності за дискримінацію та інші. Завдання, спрямовані на досягнення цілі:

- забезпечити комплексність та узгодженість законодавства України у сфері запобігання та протидії дискримінації, враховуючи найкращий міжнародний, у тому числі європейський, досвід, реальні виклики у сфері прав і свобод людини в Україні;

- запровадити комплексну систему збору даних про порушення законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації та притягнення до відповідальності винних осіб;

- створити та забезпечити ефективне функціонування системи запобігання, протидії, документування, розслідування кримінальних правопорушень, вчинених з мотивів нетерпимості, притягнення винних осіб до відповідальності та інші» [22]. Виконання зазначених завдань є стратегічно важливим з огляду на євроінтеграційний курс України. Крім того, європейські держави часто розробляють та впроваджують кращі практики у сфері прав людини, включаючи заходи щодо запобігання та протидії дискримінації, тому дослідження їхнього досвіду може суттєво вдосконалити українське законодавство.

Що стосується комплексної системи збору даних, зазначимо, що це необхідна складова для раціонального та ефективного реагування на проблеми дискримінації в Україні, яка забезпечує об'єктивність, прозорість і відповідальність у впровадженні політики запобігання та протидії дискримінації. Систематичний збір даних є інструментом для чіткого визначення обсягу проблеми дискримінації в Україні. Недостатність точних та збалансованих даних перешкоджає адекватному реагуванню на правопорушення та удосконаленню законодавства. Впровадження системи збору даних дозволить визначити ефективність і недоліки діючих стратегій та заходів у сфері протидії дискримінації, що стане підґрунтям для удосконалення та адаптації державної політики з метою досягнення більш високих стандартів рівності прав громадян. Більше того, збір та аналіз даних надасть можливість ідентифікувати групи осіб, які найчастіше піддаються ризику бути дискримінованими, що дозволить:

- розробити цілеспрямовані заходи та стратегії для захисту прав та інтересів цих груп;
- забезпечити об'єктивність розслідування та розгляду справ, пов'язаних із ситуаціями дискримінації;
- підвищити відповідальність органів влади за результатами їх діяльності у сфері протидії дискримінації перед громадськістю.

Наступним стратегічним напрямом у протидії дискримінації визначено «забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Проблеми, на вирішення яких спрямований стратегічний напрям: нерівність економічних можливостей жінок і чоловіків, розподілу сімейних обов'язків; існування розриву в оплаті праці жінок і чоловіків, у можливостях брати участь у політичному житті; існування гендерних стереотипів у суспільстві, випадків дискримінації за ознакою статі. Завдання, спрямовані на досягнення цілі:

- забезпечити врахування потреб різних груп жінок і чоловіків під час розроблення проектів нормативно-правових актів, загальнодержавних стратегій розвитку, стратегій розвитку областей, міст, об'єднаних територіальних громад;
- забезпечити застосування комплексного гендерного підходу до формування, моніторингу та оцінки державної політики у всіх сферах життя суспільства;
- запровадити комплексні заходи щодо подолання дискримінації за ознакою статі, зокрема гендерних стереотипів;
- створити умови для розширення економічних можливостей жінок, запровадити комплексні заходи з протидії всім формам професійної сегрегації за ознакою статі, зменшити розрив в оплаті праці жінок і чоловіків, нерівність у розподілі сімейних обов'язків» [22]. Прокоментуємо щодо цього, що даний напрям відповідає високим цілям справедливості, рівності та сталого соціального розвитку суспільства. Гендерні стереотипи створюють уявлення та очікування щодо ролей та поведінки чоловіків і жінок, що може обмежувати їхні можливості та впливати на рівень рівності в суспільстві. Подолання гендерних стереотипів є ключовим елементом розвитку гендерної рівності та підтримки справедливого розподілу можливостей та ресурсів. У свою чергу, зазначене

впливає на: економічну, соціальну, культурну, освітню сфери. Зокрема, забезпечення рівних умов для жінок і чоловіків у всіх сферах життя, включаючи працю, призводить до ефективнішого використання людського потенціалу та сприяє економічному зростанню. Саме тому, подолання гендерних стереотипів сприяє формуванню гармонійного та справедливого суспільства, де кожна особа має можливість реалізувати свій потенціал незалежно від статі.

Таким чином, проведення історико-правового дослідження інституту протидії дискримінації в Україні дозволяє запропонувати власну періодизацію його становлення і розвитку, яка складається з наступних періодів:

- перший період існування правових засад протидії дискримінації тривав з 1991 по 1995 роки і засновувався на нормах, які були прийняті за часів Української Радянської Соціалістичної Республіки, зокрема, Конституції УРСР від 1978 року, Кримінальному кодексі Української РСР 1960 року;

- другий період новітнього етапу протидії дискримінації відбувався у 1996 – 2011 роках і засновувався на нормах Конституції України від 1996 року, Кримінального кодексу України від 2001 року;

- третій період запобігання і протидії дискримінації в Україні розпочався у 2012 році прийняттям Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», стратегічних документів і триває дотепер.

1.2. Правова природа дискримінації, її класифікація та форми

Зростання глобалізації призводить до тіснішого взаємозв'язку міжнаціональних спільнот. Вказане створює унікальні виклики і можливості, адже культурні, расові та етнічні групи знаходяться під впливом різних цінностей та норм. Однак, внаслідок такого різноманіття може виникати дискримінація, яка вимагає глибокого аналізу механізмів і принципів регулювання міжнаціональних відносин. Зауважимо, що сучасне суспільство стикається із змінами у стереотипах і ролях, пов'язаних з гендером, віком, сексуальною орієнтацією, що можуть викликати опір у людей з традиційними поглядами, породжуючи дискримінаційні явища. У свою чергу, зростання

соціально-економічної нерівності веде до виникнення дискримінаційних практик, спрямованих на певні соціальні групи. Зважаючи на те, що забезпечення рівних прав та свобод для всіх громадян є основним принципом демократичного суспільства, дослідження сутності дискримінації сприятиме розробці ефективних механізмів правового регулювання та інституційної підтримки для протидії дискримінації на різних рівнях.

Слід зазначити, що термін «дискримінація» не є нововведенням, а має свій історико-правовий досвід становлення. Зокрема, дослідники пропонують наступну «періодизацію розвитку уявлень про дискримінацію як правового явища з позиції визначення нерівності як елементу суспільного та державного устрою у правових пам'ятках, міжнародних договорах та філософсько-правовій спадщині європейських народів, а саме: на I-му етапі (із появою перших держав) відбулась інституціоналізація дискримінації (нерівності) як способу збереження влади панівних соціальних груп над підпорядкованими; на II-му етапі (XIII–XVIII ст.) – відбулося формування елементів правового статусу, рівнозначного для всіх соціальних прошарків; на III-му етапі (XVIII ст. – сер. XX ст.) відбулась інституціоналізація рівності як основи правового статусу особи; на IV-му етапі (1948 р.) – із підписанням Загальної декларації прав людини було створено правову основу національного захисту від дискримінації; на V-му етапі (від 1950 р. до сьогодні) – із підписанням Європейської конвенції з прав людини інституційний захист від дискримінації забезпечується на міжнародному рівні» [23, с. 61]. Із зазначеного можна констатувати, що правове забезпечення захисту від дискримінації розпочалось із прийняттям саме універсальних міжнародних стандартів у даній сфері.

Сучасне пояснення дискримінації міститься у Законі України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 6 вересня 2012 року № 5207-VI. Пункт 2 частини 1 статті 1 закріплює, що «дискримінація - ситуація, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними

або припущеними (далі - певні ознаки), зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, встановленій цим Законом, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними» [18]. Помітною особливістю такого тлумачення, на відміну від тих, що закріплені в міжнародних актах, є те, що в самому визначенні міститься і зауваження стосовно виняткових ситуацій, за яких дискримінаційні дії не будуть вважатись такими.

Зазначимо, що у Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 року № 2866-IV також наведено визначення дискримінації за критерієм статі. Зокрема, відповідно до статті 1, «дискримінація за ознакою статі - ситуація, за якої особа та/або група осіб за ознаками статі, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними, зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами або привілеями в будь-якій формі, встановленій Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», крім випадків, коли такі обмеження або привілеї мають правомірну об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними» [17]. Зауважимо, що даний термін зазнав змін у зв'язку із прийняттям Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII. Відтак, дана дефініція фактично повторює попереднє наведене нами визначення, наголошуючи лише на статі як ознаку, за якою здійснюється дискримінація.

Разом з тим, окремі аспекти розуміння сутності дискримінації викликають дискусію у науковій спільноті. Загалом відмітимо, що у правовій науковій доктрині України юридична рівність розглядається у таких площинах: як рівна повага в межах певного процесу ухвалення рішень (вимога виявляти рівну повагу до думки кожного), як об'єктивне неупереджене ставлення (вимога однакового розгляду однакових ситуацій), як рівність розподілу благ (вимога отримання кожним рівної частки певного блага), як рівність результату (вимога, згідно з якою індивіди після процедури розподілу повинні опинитися в

однакових умовах). Крім того, виділяються такі види рівності: рівність прав і свобод, рівність обов'язків, рівність перед законом, рівність перед судом [24, с. 166].

Зазначимо, що Р. Я. Мандель звертає увагу на досить цікаве твердження: «як у буденній, так і у доктринальній правосвідомості існує стереотип, що дискримінація має лише негативний характер. Так, наприклад, О. Коршунова підкреслює, що з юридичного погляду усі форми дискримінації є грубим, протиправним порушенням прав людини; дискримінація у науковому відношенні помилкова, а у моральному - ганебна. Однак, як і кожне явище, дискримінація має два аспекти - позитивний і негативний. З метою забезпечення фактичної рівності можливостей держава може вдаватися до так званої позитивної дискримінації, яка передбачає відмінності у підходах правового регулювання, реалізується як тимчасовий захід із метою створення сприятливих умов для певної категорії осіб на шкоду іншій категорії і таким чином компенсує фактичну нерівність, що існує між ними» [25, с. 22].

У свою чергу С. Ковбасюк звертає увагу, що «визначити поняття дискримінації непросто з огляду на низку обставин. По-перше, дискримінація є ставленням до людини з порушенням принципу рівності, тому складність визначення дискримінації є наслідком проблем визначення концепту рівності. По-друге, критерії дискримінації не завжди є однозначними та можуть зумовлювати сумніви в їхній обґрунтованості. Нарешті, не всі ситуації, які можна вважати нерівністю, є дискримінацією, адже законодавець може надавати певним суб'єктам в окремих випадках пільги, у зв'язку з чим інші суб'єкти можуть скаржитись на дискримінацію їхніх прав і законних інтересів» [26, с. 260].

Цікаву позицію наводить М. Саєнко у праці «Теоретичні аспекти дискримінації як об'єкта правового дослідження» зазначаючи, що «дискримінація полягає у правовій оцінці дій, які несуть загрозу правам і законним інтересам осіб, та в удосконаленні правового регулювання з метою забезпечення юридичної рівності» [27, с. 47]. Така наукова позиція нам видається дещо неповною, зважаючи на наступні моменти:

1. Існує необхідність врахування широкого спектру аспектів, які визначають дискримінацію, та врахування соціокультурних, економічних та інших факторів.

2. Дискримінація може виявлятися не лише шляхом формального порушення законів, але й через системні соціокультурні норми та уявлення.

3. Дискримінація може виникати у зв'язку із певними соціальними та економічними умовами, а тому її не завжди можна повністю усунути лише за допомогою правового регулювання. Для ефективної протидії системній дискримінації може знадобитися широкий комплекс заходів, включаючи соціальну та економічну політику держави.

4. Для повноцінного розуміння сутності дискримінації та розробки ефективних заходів її протидії важливо розглядати це явище у більш широкому контексті, включаючи соціокультурні, економічні та інші аспекти, а не обмежуватися виключно правовою оцінкою дій.

Іншим спірним питанням у розумінні сутності дискримінації є застосування законодавцем схожих термінів разом із терміном «дискримінація». Зокрема, як слушно вказують дослідники Ю. Шуляк та Є. Угленко: «у ст. 300 КК законодавець разом із терміном дискримінація, ще використовує і термін нетерпимість. Одразу ж постає питання, як співвідносяться ці два поняття? Як загальне та ціле, чи вони різні за значенням? Для подальшого аналізу, доцільно з'ясувати зміст поняття «нетерпимість». Воно походить від з англійського «intolerance», тобто «неготовність приймати поведінку та переконання, які відрізняються від власних». «Проявляти терпимість та жити разом, в мирі один з одним, як добрі сусіди та об'єднати наші зусилля для підтримки міжнародного миру та безпеки» - так зазначено в Преамбулі Статуту ООН. Мова йде про успішну соціалізацію членів суспільства, прийняття ними цінностей інших індивідуумів. Тобто, на нашу думку, розкриваючи поняття нетерпимість, слід зазначити, що мова власне йде про протиставлення себе та своїх переконань суспільним нормам гармонійного співіснування. Можна зробити висновок, що нетерпимість є лише частиною та лежить в основі «утиску», як форми дискримінації» [28, с. 193].

Цікаву позицію стосовно розуміння нетерпимості як антиподу толерантності наводять О. В. Пожарова та Ю. В. Пожаров, вказуючи, що «під толерантністю розуміють єдність у різноманітті; активну позицію, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини; обов'язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму, демократії та правопорядку тощо. Високий рівень толерантності у суспільстві – це показник позитивних соціальних відносин що склалися, адже її відсутність може призвести до напруженості, що спричиняє насильство, конфлікти та війни. Толерантність – це також ціннісна основа поваги до людей, людська чеснота, гармонійна сумісність суспільного й індивідуального буття. В правовому контексті толерантність – це спосіб та принцип юридичної поведінки у сфері функціонально-рольового спілкування та суспільних відносин» [23, с. 62].

Ми погоджуємось із позицією науковців в тій частині, що дані поняття не є абсолютно тотожними, хоча і можуть бути взаємопов'язаними. Разом з тим, вважаємо, що нетерпимість зазвичай вказує на відсутність терпимості або поваги до інших людей чи груп на підставі їхньої релігії, раси, статі, сексуальної орієнтації, політичних переконань чи інших ознак. Це може виявлятися у ворожому ставленні, ворожій риторичі, стереотипах і певних поглядах. Натомість, дискримінація включає в себе конкретні вчинки, які призводять до нерівності у поводженні з різними особами чи групами на підставі їхніх ознак. Це може охоплювати обмеження доступу до ресурсів, послуг, прав чи можливостей. Тому, хоча нетерпимість може слугувати підґрунтям для дискримінації, вони представляють різні аспекти, і не завжди виявляються в однаковій формі чи на одному рівні.

Зазначимо, що в теорії кримінального права є й інші дискусійні терміни, що використовуються разом із дискримінацією. У даному контексті звернемо увагу на працю Д. О. Зуєнко, де аналізуються різні наукові позиції, зокрема «Н.В.Уварова не погоджується з законодавцем у питанні використання термінів «ворожнеча», «розбрат», «ненависть», «нетерпимість», «дискримінація» та конструкції «на ґрунті». Вчена пропонує відмовитися від цілої низки визначень і застосовувати натомість термін «нетерпимість» як такий, що найбільш вдало

відображає сутність негативних явищ у випадку «злочинів ненависті». Спроба аналізу співвідношення категорій «ненависть» і «ворожнеча» була здійснена В.В. Курафєєвим, який дійшов висновку, що термін «ворожнеча» не є вдалим у випадку, коли мова йде про мотив кримінального правопорушення. Дослідженням змісту понять, дотичних до антидискримінаційної тематики, займається також Ю. О. Поліщук, який у своїй праці, присвяченій складу кримінального правопорушення, закріпленого в ст. 127 КК України, заперечує підхід законодавця та відносить дискримінацію не до мети катування, а до мотиву кримінального правопорушення» [29, с. 428]. Ми не погоджуємось із позицією Н. В. Уварової щодо скасування низки визначень і натомість застосування лише одного терміну «нетерпимість», оскільки видається, що вони несуть в собі різний юридичний зміст, який важливо враховувати при кваліфікації дискримінації. Разом з тим, цілком слушним видається твердження щодо віднесення дискримінації до мотиву, а не мети кримінального правопорушення, оскільки це сприятиме ясності розуміння причин та обставин, які можуть бути визнані дискримінаційними у злочинах ненависті.

Сутність поняття «дискримінація» розкривається і через її класифікацію. Як зауважує Р. Я. Мандель, під класифікацією слід розуміти «систему знань, поняття якої означають упорядковані групи, у яких розподілені об'єкти певної предметної сфери на основі їхньої подібності в певних якостях. Ця система покликана вирішити два основні завдання: по-перше, надати у зручному для огляду і впізнання вигляді усі об'єкти такої предметної сфери; по-друге, вміщати якомога більше суттєвої інформації про них. Водночас із цим класифікація виступає не просто як констатація уже отриманого знання, але і виконує важливу методологічну функцію: здійснюючи систематизацію визначеної предметної сфери, вона вказує напрям її подальшого ціленаправленого дослідження» [30, с. 11].

Перш за все, дискримінацію можна класифікувати на групи в залежності від ознак, за якими вона здійснюється. Такі ознаки передбачені статтею 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, серед яких: «стать, раса, колір шкіри, мова, релігія, політичні чи інші переконання, національне чи

соціальне походження, належність до національних меншин, майновий стан, народження, інші ознаки» [31].

Науковці виділяють й інші критерії, за якими можна класифікувати різновиди дискримінації. Так, «за суб'єктами вчинення виділяють дискримінацію здійснювану офіційною владою і приватними особами. Перший вид може виявлятися як в активній дискримінаційній політиці, так і в невторчанні в дискримінаційні дії з боку приватних осіб. Другий вид дискримінації може виражатися, зокрема у порушенні трудових прав працівників, недопущенні користуватися готелями, транспортом тощо. Існують деякі види прав, порушення яких може мати місце тільки в результаті дій офіційної влади (наприклад, право залишати свою країну й повертися до неї, право на справедливий судовий захист та ін.)» [30, с. 11].

Дослідниця З. П. Равлінко класифікує дискримінацію «залежно від способу закріплення на правову і фактичну. Правова дискримінація – це та, яка втілена в юридичних практиках. Формами правової дискримінації є: дискримінація на основі Конституції і законів України; дискримінація на основі актів підзаконної нормотворчості; дискримінація на основі актів тлумачення і застосування законодавства України. Правову дискримінацію відрізняє її офіційний характер, тобто її джерелом є визнаний і легітимний орган публічної влади. Фактична (неофіційна) дискримінація – це та, що укоренилася в інших соціальних (не юридичних, не офіційних) практиках. Фактична дискримінація має місце тоді, коли певна група людей займає домінуюче становище у відношенні до іншої групи, та користується перевагами щодо меншості» [32, с. 101].

Варто звернути увагу і на нові види дискримінації, які виокремлює дослідниця І. В. Янковець. Зокрема, досліджуючи передумови появи нових різновидів дискримінації, вона виділяє:

- «розрізнення за ознакою сексуальної орієнтації - специфіка цього виду дискримінації полягає у тому, що носії ознаки зазнають «стигмації» в очах умовної більшості. Цим зумовлене широке коло проявів розрізнення у формах прямої та непрямої, фактичної та правової дискримінації;

- дискримінацію за ознакою зовнішності - «лукізм» - основою цього виду дискримінації є нерівне ставлення до особи через зовнішність, внаслідок якого порушуються її права та законні інтереси;

- дискримінацію внутрішньо-переміщених осіб - зумовлена недосконалістю законодавства, адже діючі порядки проведення адміністративних процедур для реалізації їх прав (наприклад, призначення та отримання пенсій, інших соціальних виплат, реєстрації виборців для участі в голосуванні на місцевих виборах, тощо) не враховували те, що ці люди опинилися поза місцем своєї реєстрації» [33, с. 112, 118].

У своїх дослідженнях науковиця О. В. Бутиліна вказує, що «дискримінація може бути як прямою (навмисне обмеження в правах особи), так і опосередкованою (створення умов, в яких особа не може реалізувати своїх прав); відкритою (обмеження в правах безпосередньо на ґрунті певної соціальної ознаки) і прихованою (обмеження прав, які пояснюються іншими приводами чи підставами, що можуть бути цілком легальними)» [34, с. 100].

Аналізуючи вказані види дискримінації в залежності від різних критеріїв, можна констатувати, що значення поглибленого вивчення класифікації дискримінації полягає у тому, що:

1. Дослідження різних видів дискримінації важливе для визначення ступеня соціальної нерівності та розкриття тих аспектів, які впливають на розподіл ресурсів, можливостей та прав в суспільстві.

2. Аналіз різних видів дискримінації допомагає у визначенні та формулюванні ефективних стратегій протидії цьому явищу. Наукові дослідження можуть надати об'єктивний аналіз проблем та сформулювати напрями державної політики, спрямовані на зменшення дискримінації в різних сферах життєдіяльності.

3. Розуміння різних аспектів дискримінації слугує основою для вдосконалення правових норм і положень, спрямованих на захист прав та свобод людини і громадянина. Дослідження може виявити нові різновиди дискримінації, які потребують визнання та врегулювання на рівні законодавства.

4. Зменшення рівня дискримінації сприяє більш рівномірному розподілу ресурсів, забезпечуючи всім членам суспільства рівні можливості для освіти, працевлаштування та інших сфер життя. Це в свою чергу сприяє стабільності, інноваціям та сталому соціально-економічному розвитку.

Дослідивши класифікацію дискримінації, зазначимо, що для правильного розуміння юридичної природи дискримінації вагому роль відіграють її форми. Відповідно до статті 5 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 6 вересня 2012 року № 5207-VI, закріплено 5 основних форм дискримінації: «пряма дискримінація; непряма дискримінація; підбурювання до дискримінації; пособництво у дискримінації; утиск» [18].

Також у 2014 році до даного Закону були внесені зміни щодо тлумачення двох форм дискримінації: прямої та непрямої. Відповідно до пункту 6 частини першої статті 1 вказаного Закону, «пряма дискримінація - ситуація, за якої з особою та/або групою осіб за їх певними ознаками поводяться менш прихильно, ніж з іншою особою та/або групою осіб в аналогічній ситуації, крім випадків, коли таке поводження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними». Пункт 3 частини першої статті 1 вказує, що «непряма дискримінація - ситуація, за якої внаслідок реалізації чи застосування формально нейтральних правових норм, критеріїв оцінки, правил, вимог чи практики для особи та/або групи осіб за їх певними ознаками виникають менш сприятливі умови або становище порівняно з іншими особами та/або групами осіб, крім випадків, коли їх реалізація чи застосування має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними» [18]. З наведеного можна зробити висновок, що обидві форми дискримінації визначаються наявністю менш прихильного ставлення або менш сприятливих умов на підставі певних ознак. Пряма дискримінація базується на безпосередньому відмінюванні в поводженні, тоді як непряма дискримінація пов'язана із застосуванням нейтральних правил, які можуть призвести до нерівності через особисті характеристики.

Що стосується трьох інших форм, то законодавець передбачив наступні їх тлумачення:

- «підбурювання до дискримінації - вказівки, інструкції або заклики до дискримінації стосовно особи та/або групи осіб за їх певними ознаками;

- пособництво у дискримінації - будь-яка свідомо допомога у вчиненні дій або бездіяльності, спрямованих на виникнення дискримінації;

- утиск - небажана для особи та/або групи осіб поведінка, метою або наслідком якої є приниження їх людської гідності за певними ознаками або створення стосовно такої особи чи групи осіб напруженої, ворожої, образливої або зневажливої атмосфери» [18]. Можна зауважити, що підбурювання та пособництво проявляються в активній участі в стимулюванні або сприянні дискримінаційних дій, тоді як утиск вказує на більш систематичне і широкомасштабне обмеження прав чи можливостей.

Зауважимо, що перелік форм дискримінації, закріплений у статті 5 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», не є вичерпним. Зокрема, «іншими проявами дискримінації є відмова в розумному пристосуванні, віктимізація, сегрегація, злочини на ґрунті нетерпимості тощо. В Україні концепція розумного пристосування тривалий час помилково вважалась прийнятною для захисту від дискримінації лише за ознакою інвалідності. Особливістю розумного пристосування є те, що воно вимагає врахування індивідуальних потреб, якщо особа через певну ознаку опиняється у «винятковій» ситуації, за якої застосування загального правила до неї становить дискримінацію. На відміну від непрямой дискримінації, коли внаслідок застосування формально нейтральних правил (норм) чи практики, несприятливого поводження зазнає ціла група, розумне пристосування розробляється в залежності від індивідуальних потреб» [35, с. 34].

Досліджуючи процес становлення віктимізації, науковиця В. О. Галан зазначає, що «віктимізація розуміється як будь-які заходи, прийняті організацією або особою в помсту за зусилля для забезпечення правозахисних принципів, у тому числі принципів рівності та недискримінації. Тобто, по суті, це інакше ставлення до особи, викликане скаргою цієї особи щодо дискримінаційного поводження щодо неї. Розуміння та нормативне визначення й закріплення віктимізації (цькування) й у європейському антидискримінаційному праві, й у

вітчизняному законодавстві відбувалось у два основні етапи: встановлення окремої вимоги щодо непереслідування особи, яка поскаржилася на дискримінацію щодо неї, в якості додатково гарантії механізму захисту принципу рівності; та становлення в якості окремої форми дискримінаційного поведження» [36, с. 203, 206]. В даному контексті зауважимо, що у профільному Законі України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» відсутній термін «віктимізація», як і його пояснення, хоча закріплені положення, спрямовані на захист від наслідків оскарження дискримінаційного поведження. Зокрема, частиною 2 статті 14 даного Закону передбачено, що «реалізація зазначеного права не може бути підставою для упередженого ставлення, а також не може спричиняти жодних негативних наслідків для особи, яка скористалася таким правом, та інших осіб» [18].

Що стосується сегрегації як форми дискримінації, то досить влучно її трактує науковець Б. О. Логвиненко. Так, під сегрегацією він розуміє «форму дискримінації, яка полягає у діянні, спрямованому на відокремлення окремих індивідів (соціальних груп), котрі вирізняються за расовими, гендерними, сексуальними, соціальними, релігійними, освітніми, професійними чи іншими ознаками без об'єктивно обґрунтованого і правомірного виправдання такого відмежування» [37, с. 106]. Як і у випадку з віктимізацією, в українському законодавстві не передбачено визначення сегрегації, а також вона відсутня серед переліку форм дискримінації.

Ще однією формою дискримінації, яку виділяють в юридичній науці, є злочини на ґрунті нетерпимості. У посібнику для України «Розуміння поняття «злочини на ґрунті ненависті» Організація з безпеки і співробітництва в Європі зазначає, що «нетерпимість щодо певних груп у суспільстві є причиною вчинення злочинів на ґрунті ненависті, які мають два складові елементи: відповідна дія є злочином згідно з Кримінальним кодексом; злочин був умотивований певним упередженням» [38].

Аналізуючи особливості злочинів, вчинених на ґрунті нетерпимості, дослідниця Т. Фулей зазначає, що «зазвичай йдеться про фізичне насильство, тобто нанесення тілесних ушкоджень, побоїв, що саме по собі є кримінальним

правопорушенням згідно з українським законодавством, проте головною соціальною особливістю злочинів на ґрунті нетерпимості є певне повідомлення, яке ці злочини транслюють усій громаді, кожен член якої може асоціювати себе з жертвою. це повідомлення говорить про те, що жодна особа, певна ознака якої є подібною до тих, які мала жертва злочину, не може почувати себе захищеною. Адже скоюючи злочин на ґрунті ненависті, нападник висловлює свою нетерпимість не тільки і не стільки до конкретної жертви, скільки до всієї спільноти. Саме тому, злочини на ґрунті нетерпимості є особливо суспільно небезпечними та потребують ретельного розслідування, відповідної ідентифікації та суворішого покарання» [35, с. 37].

Отже, хоча терміни «види дискримінації» та «форми дискримінації» можуть використовуватись як взаємозамінні, нам видається, що прослідковується тонка відмінність. Зокрема, форми дискримінації можуть вказувати на різні способи виявлення або прояву дискримінації, в той час як види дискримінації концентруються на ознаках, які слугують підставою для дискримінації. Крім того, пропонуємо удосконалити зміст статті 5 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», доповнивши перелік іншими формами дискримінації.

Ще одним аспектом в контексті правильного розуміння сутності дискримінації, на який хотіли б звернути увагу, виступає принцип недискримінації у законодавстві України. Відповідно до частини 1 статті 2 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», «законодавство України ґрунтується на принципі недискримінації, що передбачає незалежно від певних ознак:

- 1) забезпечення рівності прав і свобод осіб та/або груп осіб;
- 2) забезпечення рівності перед законом осіб та/або груп осіб;
- 3) повагу до гідності кожної людини;
- 4) забезпечення рівних можливостей осіб та/або груп осіб» [18].

Прокоментуємо щодо цього про важливу роль механізму моніторингу та виконання принципу недискримінації у процесі забезпечення його ефективної

реалізації. Детальніше механізм протидії дискримінації та його проблемні аспекти розглянемо у наступних підрозділах дисертаційного дослідження.

1.3. Міжнародно-правові стандарти у сфері протидії дискримінації

Вагомість прийняття міжнародних стандартів протидії дискримінації визначається різними чинниками і має фундаментальний характер для забезпечення прав і свобод всіх людей, а також для зміцнення соціальної справедливості та економічного розвитку. Серед основних прав і свобод, які мають бути забезпечені кожній людині і закріплені міжнародними правовими актами, є право на рівність та недискримінацію. Дискримінація може призводити до соціальної напруженості і конфліктів в суспільстві, обмежувати доступ до можливостей для певних груп населення, ускладнювати їхній економічний розвиток.

Міжнародні стандарти є відображенням єдності світової спільноти в боротьбі з дискримінацією, а також створюють універсальні норми та цінності, які імплементуються державами і стають частиною національного законодавства [39]. Зважаючи на зазначене, доцільно дослідити основні міжнародні правові акти у сфері недискримінації для формування ефективної системи запобігання і протидії дискримінації в Україні.

Під міжнародними стандартами автори юридичної енциклопедії розуміють міжнародно-правові норми і принципи, які закріплюють правила поведінки суб'єктів міжнародно-державного співробітництва. Стандарти виражають прагнення міжнародного співтовариства максимально скоординувати політику, засоби й методи діяльності та безпосередньо діяльність суб'єктів міжнародного права. І. А. Коновалова, досліджуючи дане питання, під міжнародними стандартами розуміє норми, закріплені в міжнародно-правових актах, які мають різну юридичну силу, являють собою цінність для кожної людини, держави та світової спільноти та з урахуванням цього виникає необхідність у їх додержанні всіма членами світової спільноти [40, с. 48]. З огляду на зазначене, розглянемо основні міжнародні стандарти у сфері протидії дискримінації.

Перш за все слід вказати, що 10 грудня 1948 року була прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй Загальна декларація прав людини. У преамбулі даної Конвенції зазначено, що «визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру» [41]. Наступним підтвердженням фундаментальності рівності можуть слугувати положення статті 1, які закріплюють, що «всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства» [41]. Безпосередню вказівку на рівноправність усіх людей містить стаття 7, в якій передбачено, що «всі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний їх захист законом. Усі люди мають право на рівний захист від якої б то не було дискримінації, що порушує цю Декларацію, і від якого б то не було підбурювання до такої дискримінації» [41].

Поняття дискримінації викладене у Конвенції з подолання дискримінації в освіті від 14 грудня 1960 року та Конвенції про дискримінацію в галузі праці та занять № 111 від 25 червня 1958 року, а згодом було уточнене в Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21 грудня 1965 року та у Конвенції Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18 грудня 1979 року.

Відповідно до частини 1 статті 1 Конвенції з подолання дискримінації в освіті, термін «дискримінація» охоплює будь-яке виокремлення, виключення, обмеження чи надання переваги за ознаками раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, економічного стану чи народження, що має на меті або є наслідком знищення або порушення рівності в освіті, зокрема:

- а) позбавлення будь-якої особи чи групи осіб доступу до освіти будь-якого типу чи рівня;
- б) обмеження будь-якої особи чи групи осіб освітою нижчого рівня;
- в) створення або підтримку окремих освітніх систем або закладів для осіб чи груп осіб, крім випадків, передбачених положеннями статті 2 цієї Конвенції;

г) створення будь-якій особі або групі осіб умов, несумісних з гідністю людини [42].

Згідно з частиною 1 статті 1 Конвенції про дискримінацію в галузі праці та занять № 111, термін «дискримінація» охоплює:

а) будь-яке розрізнення, недопущення або перевагу, що робиться за ознакою раси, кольору шкіри, статі, релігії, політичних переконань, іноземного походження або соціального походження і призводить до знищення або порушення рівності можливостей чи поводження в галузі праці та занять;

б) будь-яке інше розрізнення, недопущення або перевагу, що призводить до знищення або порушення рівності можливостей чи поводження в галузі праці та занять і визначається відповідним членом Організації після консультації з представницькими організаціями роботодавців і працівників, де такі є, та з іншими відповідними органами [43, с. 146].

Що стосується положень Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, то стаття 1 визначає расову дискримінацію як будь-яке розрізнення, виняток, обмеження чи перевагу, ґрунтовані на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, метою або наслідком яких є знищення або применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-яких інших галузях суспільного життя [44].

Визначення дискримінації отримало своє продовження у Конвенції Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, яка закріплює поняття «дискримінація щодо жінок», що означає будь-яке розрізнення, виняток або обмеження за ознакою статі, спрямовані на ослаблення чи зведення нанівець визнання, користування або здійснення жінками, незалежно від їхнього сімейного стану, на основі рівноправності чоловіків і жінок, прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадській або будь-якій іншій галузі [45].

Зауважимо, що 10 листопада 1989 року Комітет ООН з прав людини опублікував Загальний коментар № 18 про недискримінацію, прийнятий на тридцять сьомій сесії. Згідно із пунктом 7 Коментаря, Комітет вважає, що термін

«дискримінація» потрібно розуміти як проведення розрізнення, виняток, обмеження чи перевагу, які ґрунтуються на таких будь-яких підставах, як: раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, політичні чи інші переконання, національне чи соціальне походження, майновий стан, народження чи інше становище, і які мають на меті чи наслідком скасування або погіршення стану визнання, користування або використання всіма особами на рівних підставах усіх прав і свобод [46].

Проаналізувавши наведені конвенційні визначення поняття «дискримінація» можемо сформулювати основні ознаки його сутності:

1) дискримінація проявляється через виокремлення, формування винятковості, встановлення обмежень чи надання переваги;

2) підставою для дискримінації можуть слугувати: стать, раса, колір шкіри, родове, національне чи етнічне походження, релігія, політичні переконання, іноземне або соціальне походження, вік, стан здоров'я та інше;

3) метою або наслідком дискримінації є: знищення або порушення рівності можливостей чи поводження в певній галузі; применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-яких інших галузях суспільного життя.

У 1951 році була прийнята Конвенція МОП № 100 «Про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності». Згідно із статтею 2 даної Конвенції, «кожний Член Організації за допомогою засобів, що відповідають діючим методам встановлення ставок винагородження, заохочує і в тій мірі, в якій це суміщається із зазначеними методами, забезпечує застосування щодо всіх трудівників принципу рівного винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності. Цей принцип може застосовуватись шляхом:

- a) або національного законодавства;
- b) або системи визначення винагородження, встановленої чи визнаної законодавством;
- c) або колективних договорів між підприємцями і трудівниками;
- d) або поєднання цих різних способів» [47].

Іншим міжнародним стандартом універсального рівня, спрямованим на забезпечення рівності та прийнятим в межах діяльності Міжнародної організації праці, виступає Конвенція МОП № 156 «Про рівне ставлення й рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками» від 23.06.1981 року. Відповідно до статті 4 даної Конвенції, «для встановлення дійсної рівності ставлення і можливостей для трудящих чоловіків і жінок вживаються всі заходи, що відповідають національним умовам і можливостям, для того щоб:

а) трудящі із сімейними обов'язками могли здійснювати своє право на вільний вибір роботи;

б) брались до уваги їхні потреби щодо умов зайнятості й соціального забезпечення» [48].

Міжнародним актом, що закріплює необхідність дотримання принципу рівності, є і Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року. Зокрема, стаття 14 встановлює, що всі особи є рівними перед судами і трибуналами. Кожен має право при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, пред'явленого йому, або при визначенні його права та обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону. У даному контексті важливо заважити, що передбачено і мінімальні гарантії для належної реалізації цілковитої рівності. Рівність перед законом забезпечується і статтею 16 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, згідно з якою різного роду дискримінація повинна бути заборонена законом, і закон повинен гарантувати всім особам рівний і ефективний захист проти дискримінації за будь-якою ознакою, як-от: раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, політичні чи інші переконання, національне чи соціальне походження, майновий стан, народження чи інші обставини [49].

В контексті протидії дискримінації у сфері економічних, соціальних і культурних прав фундаментальну роль відіграє Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 року. Відповідно до статті 3 даного Пакту, «держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються

забезпечити рівне для чоловіків і жінок право користування всіма економічними, соціальними і культурними правами, передбаченими в цьому Пакті» [50].

У 1992 році була прийнята Резолюція 47/135 Генеральної Асамблеї ООН «Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин» з метою захисту існування та самобутності національних чи етнічних, культурних, релігійних та мовних меншин та заохочення створення умов для розвитку самобутності. Відповідно до статті 4 даної Резолюції, «держави вживають при необхідності заходів для забезпечення того, щоб особи, що належать до меншин, могли повною мірою та ефективно здійснювати свої права людини та основні свободи без будь-якої дискримінації і на підставі повної рівності перед законом» [51]. Тобто, Резолюція встановлює міжнародні стандарти захисту прав меншин, які можуть служити орієнтиром для національних урядів у розробці та впровадженні відповідної політики і законодавства. Це сприяє уніфікації підходів до прав меншин на глобальному рівні. Крім того, меншини мають унікальні культурні, мовні та релігійні особливості, які є важливою частиною світової культурної спадщини. Резолюція підтримує зусилля щодо збереження та розвитку цих особливостей, сприяючи багатокультурності та культурному розмаїттю та утверджуючи демократичні принципи.

У 2006 році була прийнята Конвенція про права осіб з інвалідністю з метою захисту й забезпечення повного й рівного здійснення всіма особами з інвалідністю всіх прав людини й основоположних свобод, а також у заохоченні поважання до притаманної їм гідності. Відповідно до статті 5 даної Конвенції, держави-учасниці визнають, що всі особи є рівними перед законом і за ним та мають право на рівний захист закону й рівне користування ним без будь-якої дискримінації. Держави-учасниці забороняють будь-яку дискримінацію за ознакою інвалідності й гарантують особам з інвалідністю рівний та ефективний правовий захист від дискримінації на будь-якому ґрунті. Для заохочення рівності й усунення дискримінації держави-учасниці вживають усіх належних заходів для забезпечення розумного пристосування. Конкретні заходи, необхідні для прискорення чи досягнення фактичної рівності осіб з інвалідністю, не

вважаються дискримінацією за змістом цієї Конвенції [52]. Крім того, особливий акцент здійснюється на захист прав жінок з інвалідністю, зокрема, «держави-учасниці визнають, що жінки з інвалідністю та дівчата з інвалідністю піддаються множинній дискримінації, й у цьому зв'язку уживають заходів для забезпечення повного й рівного здійснення ними всіх прав людини й основоположних свобод. Держави-учасниці вживають усіх належних заходів для забезпечення всебічного розвитку, поліпшення становища та розширення прав і можливостей жінок, щоб гарантувати їм здійснення й реалізацію прав людини й основоположних свобод, закріплених у цій Конвенції» [52]. Прокоментуємо щодо цього, що жінки з інвалідністю стикаються з подвійною дискримінацією: за ознакою статі та інвалідності. Визнання цього факту на рівні держави є важливим кроком до розуміння і подолання специфічних викликів. Акцент на захисті прав жінок з інвалідністю має критичне значення для створення рівноправного та інклюзивного суспільства, де кожна людина має можливість повноцінно реалізувати свій потенціал і жити гідно, без дискримінації та обмежень. Крім того, конкретні заходи, спрямовані на забезпечення реалізації прав жінок з інвалідністю, є важливими для гарантування того, що ці права не залишаються лише декларативними, але й втілюються у реальне життя. Це включає розробку та впровадження державної політики, програм та законодавства, спрямованих на підтримку жінок з інвалідністю.

Важливою подією у міжнародній спільноті стало прийняття у 2015 році Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний у галузі сталого розвитку на період до 2030 року». В контексті нашого дослідження варто звернути увагу на ціль 5 «Забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчаток». Резолюція закріплює наступні завдання:

«- повсюдно ліквідувати всі форми дискримінації щодо всіх жінок і дівчаток;

- забезпечити всебічну та ефективну участь жінок і рівні можливості для лідерства жінок на всіх рівнях прийняття рішень у політичному, економічному і суспільному житті;

- здійснити реформи з метою надання жінкам рівних прав на економічні ресурси, а також доступу до володіння та розпорядження землею та іншими формами власності, фінансовими послугами, спадщиною та природними ресурсами відповідно до національних законів;

- приймати та вдосконалювати обґрунтовані стратегії та обов'язкові для дотримання закони з метою заохочення гендерної рівності та розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчат на всіх рівнях» [53].

Аналіз міжнародно-правових стандартів, що закріплюють на універсальному рівні фундаментальні аспекти протидії дискримінації, дозволяє констатувати наступні особливості:

- універсальні міжнародно-правові стандарти застосовуються до всіх країн-членів Організації Об'єднаних Націй, забезпечуючи загальні принципи та норми для захисту прав людини у глобальному контексті;

- універсальні міжнародно-правові стандарти встановлюють базові принципи і права, такі як рівність та недискримінація, що мають застосовуватися до всіх людей незалежно від їх національності, раси, статі, релігії тощо;

- універсальні міжнародно-правові стандарти підлягають контролю з боку міжнародних організацій, таких як Організація Об'єднаних Націй, яка моніторить виконання країнами своїх зобов'язань за договорами.

Особливий науковий інтерес викликає дослідження регіональних міжнародно-правових актів у сфері запобігання і протидії дискримінації. Регіональні стандарти розробляються для специфічних регіонів, враховуючи їх культурні, історичні та соціальні особливості. Вони можуть деталізувати та адаптувати універсальні стандарти до специфічних умов регіону, забезпечуючи більш точне застосування принципів недискримінації. Крім того, виконання таких стандартів контролюється регіональними організаціями, що можуть мати більш гнучкі і оперативні механізми контролю і реагування. З огляду на зазначене, розглянемо детальніше міжнародно-правові акти, прийняті в межах європейського простору.

У 1995 році Україна стала членом міжнародної організації - Ради Європи. Згодом, у 1997 році парламент ратифікував Конвенцію про захист прав людини

і основоположних свобод 1950 року, Перший протокол та протоколи № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції [54]. Прямую заборону дискримінації містить стаття 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, наголошуючи, що користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою - статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою [31].

Крім цього, 4 листопада 2000 року був прийнятий Протокол № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ETS N 177), у статті 1 якого також деталізується загальна заборона дискримінації: «1. Здійснення будь-якого передбаченого законом права забезпечується без дискримінації за будь-якою ознакою, наприклад за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національної меншини, майнового стану, народження або за іншою ознакою. 2. Ніхто не може бути дискримінований будь-яким органом державної влади за будь-якою ознакою, наприклад за тими, які зазначено в пункті 1» [55].

Наступною важливою подією в протидії дискримінації стала ратифікація Україною Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. Відповідно до статті 4 даної Конвенції, «Сторони осуджують усі форми дискримінації стосовно жінок і своєчасно вживають необхідних законодавчих та інших заходів для запобігання дискримінації, зокрема шляхом:

- закріплення в їхніх національних конституціях або іншому відповідному законодавстві принципу рівності між жінками та чоловіками й забезпечення практичної реалізації цього принципу;
- заборони дискримінації стосовно жінок, у тому числі за допомогою використання санкцій, де це доречно;

- скасування законів та практики, які є дискримінаційними стосовно жінок» [56]. Підкреслимо важливість ратифікації даної Конвенції у протидії дискримінації та насильству щодо жінок, що пояснюється наступним:

1. Конвенція встановлює всеосяжну систему захисту прав жінок, спрямовану на запобігання насильству, підтримку жертв та притягнення винних до відповідальності. Вона визначає насильство проти жінок як порушення прав людини та форму дискримінації.

2. Положення статті 4 забезпечують юридичну основу для боротьби з дискримінацією та рівні можливості для жінок у всіх сферах життя.

3. Конвенція вимагає від держав-учасниць заборонити дискримінацію стосовно жінок, включаючи можливість застосування санкцій, що створює правові механізми для захисту жінок від будь-яких форм дискримінації та є важливим інструментом у боротьбі з гендерною нерівністю.

4. Конвенція передбачає проведення освітніх кампаній та підвищення обізнаності громадськості про проблеми насильства та дискримінації, що сприяє зміні суспільних уявлень та поведінки щодо жінок і насильства.

5. Ратифікація Конвенції означає, що країна підпадає під моніторинг з боку міжнародних організацій, які оцінюють виконання зобов'язань, що створює додатковий тиск на державу для забезпечення виконання положень Конвенції та надає можливість отримати підтримку від міжнародної спільноти.

Зауважимо, що на виконання вимог, передбачених Конвенцією Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами, був прийнятий Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами». Зокрема, якщо домашнє насильство чи насильство за ознакою статі було вчинено у присутності малолітньої чи неповнолітньої особи, така особа також визнається потерпілим, незалежно від того, чи було їй заподіяно шкоду таким правопорушенням, і на неї поширюються права потерпілого, крім права на відшкодування майнової шкоди [57]. Іншим прогресивним положенням

вважаємо те, що під час розгляду справ про адміністративні правопорушення, пов'язаних із домашнім насильством, насильством за ознакою статі, суди вирішуватимуть питання про направлення осіб на проходження програми для кривдників з обов'язковим обґрунтуванням такого рішення у постанові про адміністративне правопорушення за цією категорією справ [58].

Зазначимо, що у 2014 році Україна ратифікувала Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, згідно з положеннями якої «Сторони посилюють діалог та співробітництво щодо забезпечення гідної праці, політики зайнятості, безпечних та здорових умов праці, соціального діалогу, соціального захисту, соціального залучення, гендерної рівності та недискримінації» [59]. Відтак, актуальним питанням є гармонізація українського законодавства з правом Європейського Союзу.

Щодо стандартів, прийнятих в межах діяльності Європейського Союзу, цінність принципу рівності знайшла своє відображення в регіональному міжнародно-правовому стандарті - Хартії основних прав Європейського Союзу. Відповідно до статті 21 даної Хартії, «будь-яка дискримінація за будь-якою ознакою, такою як стать, раса, колір шкіри, етнічне чи соціальне походження, генетичні особливості, мова, релігія чи вірування, політичні чи будь-які інші переконання, належність до національної меншини, майновий стан, народження, інвалідність, вік або сексуальна орієнтація забороняється. У межах сфери застосування Договорів і без шкоди будь-якому з їхніх конкретних положень забороняється будь-яка дискримінація за ознакою національності» [60].

У Консолідованій версії Договору про Європейський Союз визначено, що «Союз заснований на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини, включаючи права осіб, які належать до меншин. Ці цінності є спільними для держав-членів у суспільстві, в якому панують плюралізм, недискримінація, толерантність, справедливість, солідарність і рівність між жінками та чоловіками» [61]. Прокоментуємо щодо цього, що закріплення даних цінностей у Договорі про

Європейський Союз має вирішальне значення для створення стабільного, інклюзивного та справедливого суспільства, оскільки:

1. Вказані цінності створюють спільну основу для всіх держав-членів Європейського Союзу, що сприяє їх єдності та інтеграції. Вони формують загальну ідентичність і спільне розуміння основних принципів, на яких будується Союз, що полегшує співпрацю та взаєморозуміння між країнами.

2. Включення прав людини та недискримінації як основоположних цінностей зобов'язує держави-члени дотримуватися високих стандартів захисту прав і свобод, що створює правову основу для захисту індивідів від порушень їхніх прав та забезпечує механізми для боротьби з дискримінацією.

3. Декларування рівності як однієї з основних цінностей підкреслює важливість забезпечення рівних можливостей для всіх громадян незалежно від статі, раси, етнічного походження, релігії, віку, сексуальної орієнтації чи будь-яких інших ознак, що сприяє розвитку політик і заходів, спрямованих на подолання нерівності та дискримінації.

4. Включення прав меншин у перелік основних цінностей сприяє захисту культурної, мовної та релігійної різноманітності в Європейському Союзі, що важливо для створення інклюзивного суспільства, де кожна група має можливість зберігати свою ідентичність та брати активну участь у суспільному житті.

5. Принципи плюралізму та толерантності є фундаментальними для демократичного суспільства, де кожен має право на вільне вираження своїх поглядів та переконань.

6. Цінності справедливості та солідарності підкреслюють важливість підтримки соціально вразливих груп і забезпечення справедливого розподілу ресурсів, що сприяє зменшенню соціальної нерівності та підтримці тих, хто цього потребує.

Як вже зазначалось в попередніх підрозділах, в Україні основним законодавчим актом, що спрямований на протидію дискримінації в різних сферах, є Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні». Аналізуючи пункт 2 частини 1 статті 1 даного Закону, можна

констатувати, що український законодавець використовує інший підхід до тлумачення терміну «дискримінація», ніж міжнародне співтовариство, що відображається у наступному:

1) відсутня констатація негативних проявів дискримінації, що полягають у виокремленні, формуванні винятковості, наданні переваги; натомість використовується лише загальний прояв через «обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами»;

2) український законодавець не зазначає мету або наслідки дискримінації;

3) законодавець формує правові винятки, за яких дискримінація має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету. Відтак, вважаємо дане визначення таким, що потребує змін у вигляді доповнення: іншими проявами дискримінації, метою та наслідками.

Таким чином, міжнародні правові стандарти у сфері протидії дискримінації відіграють ключову роль у належному формуванні антидискримінаційного законодавства. Універсальні міжнародно-правові стандарти встановлюють базові принципи і права, такі як рівність та недискримінація, що мають застосовуватися до всіх людей незалежно від їх національності, раси, статі, релігії тощо. Регіональні стандарти є більш конкретними та адаптованими до регіональних умов і культурних особливостей. Універсальні і регіональні міжнародно-правові стандарти взаємодоповнюють один одного, забезпечуючи комплексний підхід до захисту прав людини і протидії дискримінації на глобальному та регіональному рівнях. Українському законодавцю слід вдосконалити національні нормативно-правові акти, спрямовані на протидію дискримінації шляхом деталізації її проявів, мети та наслідків.

Висновки до розділу 1

1. У науці кримінального права досі відсутнє уніфіковане розуміння категорії «кримінально-правове регулювання протидії дискримінації». За результатами дослідження нами визначено, що кримінально-правове регулювання протидії дискримінації - це вид правового регулювання, який упорядковує суспільні відносини за допомогою норм кримінального права і правових засобів, спрямований на застосування кримінальної відповідальності чи інших заходів кримінально-правового характеру у разі вчинення дискримінаційних дій.

2. Проведення історико-правового дослідження інституту протидії дискримінації в Україні дозволяє запропонувати авторську періодизацію його становлення і розвитку, яка складається з трьох періодів:

- перший період існування правових засад протидії дискримінації тривав з 1991 по 1995 роки і засновувався на нормах, які були прийняті за часів Української Радянської Соціалістичної Республіки, зокрема, Конституції УРСР від 1978 року, Кримінальному кодексі Української РСР 1960 року;

- другий період новітнього етапу протидії дискримінації відбувався у 1996 – 2011 роках і засновувався на нормах Конституції України від 1996 року, Кримінального кодексу України від 2001 року;

- третій період запобігання і протидії дискримінації в Україні розпочався у 2012 році прийняттям Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», стратегічних документів і триває дотепер.

3. Норми Конституції України є фундаментальними у забезпеченні рівності прав і свобод кожної людини, відображають головну роль держави в їх реалізації та є чітким прикладом вираження міжнародно-правових стандартів у сфері захисту прав людини. Крім того, стаття 64 Конституції України слугує додатковою гарантією непорушності рівності прав людини і громадянина навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану.

4. Незважаючи на прийняття Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» виявлено суттєві недоліки у першій редакції, серед яких:

- необхідність приведення визначень деяких термінів у відповідність із вимогами міжнародних нормативно-правових актів;

- потреба в формуванні напрямів, заходів із запобігання і протидії насильству за ознакою статі, а також допомоги постраждалим особам. У зв'язку із зазначеним, Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» зазнав п'ять редакцій.

5. Комплексного законодавства у сфері протидії дискримінації в Україні не було до 2012 року. Ситуація почала змінюватись, коли у спеціальному законодавстві закріпили гарантії протидії нерівності, дискримінацію за різними ознаками, відповідальність за її вчинення. Мова йде про Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 6 вересня 2012 року. Закон був прийнятий в межах реалізації одного з критеріїв, передбачених Планом дій з лібералізації візового режиму Україна-ЄС, але не враховував зауваження Європейського Союзу, українських неурядових організацій. У Законі передбачено основні терміни, форми, механізми, відповідальність за порушення законодавства про запобігання та протидію дискримінації.

6. Аналізуючи норми у сфері відповідальності за порушення законодавства про запобігання та протидію дискримінації, зауважено про наявність окремого розділу III, присвяченого даним аспектам, у Законі України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 6 вересня 2012 року. Однак, досліджуючи запропоноване законодавством коло осіб, до яких може звернутись особа за захистом свого порушеного права відмічено, що законодавець передбачив широку альтернативу у виборі механізму протидії дискримінації, однак не зрозуміло, в яких ситуаціях і до якого суб'єкта звернення буде ефективнішим.

7. Вивчення підзаконних нормативно-правових актів у сфері забезпечення гендерної рівності дозволяють зауважити, що хоча й аналізовані укази не містять безпосередньо кримінально-правових норм протидії дискримінації, однак вони

визначають спрямованість державної політики у сфері забезпечення рівноправності людини і громадянина, а відтак здатні впливати на формування напрямів вдосконалення кримінального законодавства.

8. Привернуто увагу на проблеми, які розкриває один із стратегічних напрямів, спрямованих на протидію дискримінації та виокремлений Національною стратегією у сфері прав людини - недоступність інформаційного простору для осіб з інвалідністю. Це свідчить про те, що інклюзивність та рівні можливості у доступі до інформації стають невід'ємною складовою реалізації принципу загальної рівності. Очікувані результати свідчать про бажання суспільства стати більш відкритим та враховувати потреби всіх його членів, незалежно від їхнього стану здоров'я чи фізичних можливостей. В цілому, вказана стратегія покликана впливати на становлення справедливого та рівноправного суспільства, де кожна особа має можливість вільно висловлювати свої думки та мати рівний доступ до інформації.

9. Акцентовано на необхідності впровадження комплексної системи збору даних про порушення законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації та притягнення до відповідальності винних осіб. Система збору даних є важливою складовою раціонального та ефективного реагування на проблеми дискримінації в Україні, яка забезпечує об'єктивність, прозорість і відповідальність у впровадженні політики запобігання та протидії дискримінації. Систематичний збір даних є інструментом для чіткого визначення обсягу проблеми дискримінації в Україні. Недостатність точних та збалансованих даних перешкоджає адекватному реагуванню на порушення та удосконаленню законодавства. Впровадження системи збору даних дозволить визначити ефективність і недоліки діючих стратегій та заходів у сфері протидії дискримінації, що стане підґрунтям для удосконалення та адаптації державної політики з метою досягнення більш високих стандартів рівності прав громадян. Більше того, збір та аналіз даних надасть можливість ідентифікувати групи осіб, які найчастіше піддаються ризику бути дискримінованими, що дозволить:

- розробити цілеспрямовані заходи та стратегії для захисту прав та інтересів цих груп;

- забезпечити об'єктивність розслідування та розгляду справ, пов'язаних із ситуаціями дискримінації;

- підвищити відповідальність органів влади за результатами їх діяльності у сфері протидії дискримінації перед громадськістю.

10. В результаті дослідження правової природи дискримінації, вважаємо, що нетерпимість зазвичай вказує на відсутність терпимості або поваги до інших людей на підставі їхньої релігії, раси, статі, сексуальної орієнтації, політичних переконань чи інших ознак. Це може виявлятися у ворожому ставленні, ворожій риторичі, стереотипах і певних поглядах. Натомість, дискримінація включає в себе конкретні вчинки, які призводять до нерівності у поводженні з різними особами чи групами осіб на підставі їхніх ознак. Це може охоплювати обмеження доступу до ресурсів, послуг, прав чи можливостей. Тому, хоча нетерпимість може слугувати підґрунтям для дискримінації, вони представляють різні аспекти, і не завжди виявляються в однаковій формі чи на одному рівні.

11. Незважаючи на те, що терміни «види дискримінації» та «форми дискримінації» можуть використовуватись як взаємозамінні, видається, що прослідковується тонка відмінність. Зокрема, форми дискримінації можуть вказувати на різні способи виявлення або прояву дискримінації, в той час як види дискримінації концентруються на ознаках, які слугують підставою для дискримінації. Беручи до уваги зазначене, запропоновано удосконалити зміст статті 5 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», доповнивши перелік іншими формами дискримінації.

12. Проаналізувавши конвенційні визначення поняття «дискримінація» сформовано основні ознаки його сутності:

1) дискримінація проявляється через виокремлення, формування винятковості, встановлення обмежень чи надання переваги;

2) підставою для дискримінації можуть слугувати: стать, раса, колір шкіри, родові, національні чи етнічні походження, релігія, політичні переконання, іноземне або соціальне походження, вік, стан здоров'я та інше;

3) метою або наслідком дискримінації є: знищення або порушення рівності можливостей чи поводження в певній галузі; применшення визнання,

використання чи здійснення на рівних засадах прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-яких інших галузях суспільного життя.

13. Важливість міжнародно-правових стандартів, що закріплюють на універсальному рівні фундаментальні аспекти протидії дискримінації, пояснюється наступною специфікою:

- універсальні міжнародно-правові стандарти застосовуються до всіх країн-членів Організації Об'єднаних Націй, забезпечуючи загальні принципи та норми для захисту прав людини у глобальному контексті;

- універсальні міжнародно-правові стандарти встановлюють базові принципи і права, такі як рівність та недискримінація, що мають застосовуватися до всіх людей незалежно від їх національності, раси, статі, релігії тощо;

- універсальні міжнародно-правові стандарти підлягають контролю з боку міжнародних організацій, таких як Організація Об'єднаних Націй, яка моніторить виконання країнами своїх зобов'язань за договорами.

РОЗДІЛ 2. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИННОСТІ У СФЕРІ ДИСКРИМІНАЦІЇ

2.1. Сучасні детермінанти злочинності у сфері дискримінації в Україні

Щорічно Інститут економіки і миру (англ. Institute for Economics & Peace) проводить найповніший аналіз тенденцій щодо миру та безпеки у 163 незалежних державах, де проживає 99,7 % населення світу, використовуючи 23 якісні та кількісні показники з авторитетних джерел в трьох сферах: рівень соціальної безпеки; масштаб внутрішнього та міжнародного конфлікту, що триває; ступінь мілітаризації. За даними глобального індексу миру (англ. Global Peace Index), який формується Інститутом економіки і миру за 2023 рік, Україна знаходиться на 157 місці [62]. Наведене свідчить про досить високий рівень небезпеки, що зумовлено серед іншого і війною Росії проти України. Однак, варто зауважити, що цей показник погіршувався і до воєнних дій, зокрема, у 2019 році Україна перебувала на 150 місці, у 2017 році – на 154 місці, у 2015 році – на 150 місці, у 2013 році – на 111 місці. Аналіз показників за попередні роки демонструє той факт, що ситуація в Україні погіршувалася з плином часу. З 2013 до 2023 року країна зазнала значних змін у рейтингу миру, що свідчить про загальне зниження безпеки у країні.

Україна переживає період значних соціальних змін та переходів, пов'язаних з політичними, економічними та культурними трансформаціями. Це може створювати нові джерела напруженості та конфліктів, які можуть призвести до випадків дискримінації. Злочинність у сфері дискримінації створює загрозу стабільності та соціальному миру, оскільки стосується гуманності та гідності людини. Крім того, політичні конфлікти та напруженість у суспільстві можуть підштовхувати групи людей до вчинення дискримінаційних дій, використовуючи політичні або ідеологічні мотиви. З огляду на зазначене, доцільно детально дослідити основні причини появи протиправності у сфері дискримінації, що сприятиме розробці ефективної стратегії запобігання та

протидії дискримінації, а також вдосконаленню механізмів захисту прав та забезпечення справедливості для потенційних жертв.

Науковець Ю. Б. Ірха зауважує, що «формування людини відбувається не тільки під впливом її біологічних якостей, а й з урахуванням природних, соціально-економічних та соціально-психологічних факторів, які постійно впливають на індивідів з моменту їх народження» [63, с. 18].

У своїх працях С. А. Дробот аналізує позиції науковців щодо терміна «детермінанта», наводячи наступні розуміння:

- «детермінанти виступають як своєрідні поля, які неможливо побачити, але які впливають на кожний елемент окремо і на систему загалом, виступають передусім у формі причинності як сукупності обставин;

- детермінантою можна назвати визначальну ознаку якогось об'єкта; подію, явище чи рису, яка здійснює безпосередній вплив на іншу подію чи інше явище і (чи) визначає її;

- детермінанти визначають перебіг процесів та певні явища, викликають їх, породжуються суперечностями, які можуть бути загальними (універсальними), індивідуальними» [64, с. 98].

Науковиця Д. О. Балобанова звертає увагу, що «поняття «детермінант» вживається:

- 1) як фактор (або елемент), який обумовлює те чи інше явище;
- 2) як різноманітні предмети, події, явища, процеси, стани природи і суспільства, що відображаються свідомістю і становлять передумови, підстави для інших, похідних від них явищ, процесів, станів свідомості, форм діяльності, типів відносин» [65, с. 457].

Слід також зазначити, що «кримінологічні детермінанти становлять сукупність соціально негативних, економічних, ідеологічних, психологічних, організаційно-управлінських явищ, які породжують та обумовлюють (детермінують) злочинність як їх наслідок» [66, с. 77]. При цьому, особлива увага звертається на те, що «загальним фактором, який зумовлює вчинення злочинів, є деморалізація особи, що, своєю чергою, є результатом деморалізації суспільства загалом. Йдеться передусім про девальвацію моралі, заснованої на

загальнолюдських цінностях, разючу відмінність між проголошеними владою деклараціями та повсякденною реальністю кризового суспільства, яка надзвичайно далека від високих етичних ідеалів (цинізм, гонитва за прибутками, збагачення за будь-яку ціну тощо). Криміногенне значення має також панування примітивних зразків «масової культури» (передусім на телебаченні), основними цінностями яких є крайній індивідуалізм, жорстокість, агресія, примітивне споживацтво, про що неодноразово наголошували науковці, а також викривлення вимірів злочинності як «заспокійливий» фактор суспільної безпеки» [67, с. 25].

Дослідники Л. Ф. Гула та Н. Л. Гула зауважують, що «в структурі детермінації злочинів прийнято вирізняти дві групи обставин: обставини формування особистості (антисупільна установка) та обставини зовнішнього матеріального світу (конкретна життєва ситуація), що впливають на особу, коли вона вибирає злочинну поведінку. Такі обставини безпосередньо не спричиняють скоєння злочину, їх потрібно розглядати лише як умови (детермінанти) вчинення конкретних пенітенціарних злочинів. Н. Ф. Кузнецова наголошувала, що у детермінантах злочинності необхідно розрізняти соціальні явища, що її породжують і спричиняють несприятливі зміни стану і динаміки. Останні впливають на: а) інтенсивність дії явищ першої групи (наприклад, ослаблення боротьби зі злочинністю у певному регіоні); б) масштаб дії явищ першої групи (поява нових районів певного регіону); в) формування нових «ланцюгів спричинення», наприклад, обстановка надзвичайного стану» [68, с. 236-237]. Однак, поділ причин злочинності лише на дві групи обставин видається занадто спрощеними. Злочинність має багатоаспектну природу, а тому обмеження детермінантів двома групами може викликати упущення інших важливих факторів.

Науковиця О. В. Гальцова звертає увагу, що «причини та умови злочинності – це система соціально-негативних явищ і процесів, що детермінують злочинність як свій наслідок. Причини злочинності визначаються реальними умовами життя людей, в основі яких – суперечності суспільства та конкретизуються через різні фактори, які негативно характеризують економічну,

соціальну, духовну і політичну сфери життєдіяльності суспільства. Такими факторами є різні недоліки» [69, с. 306].

Беручи до уваги запропоновані авторські підходи до розуміння сутності детермінантів злочинності, можна підтримати висновок щодо впливу негативних явищ, які знаходяться у різних сферах життєдіяльності: економічних, психологічних, духовних, ідеологічних, управлінських, політичних. Разом з тим, варто зауважити, що вказані явища часто перебувають у тісному взаємозв'язку, а тому виокремлення лише одного із вказаних факторів для формування їх причинно-наслідкових зв'язків із злочинністю може бути некоректним. Зокрема, це прослідковується на прикладі психологічних факторів: особистісні риси, травми та механізми внутрішнього контролю, які здатні впливати на злочинність, сприяють розумінню індивідуальної мотивації та психологічних причин вчинення злочинних дій. Однак, ігнорування зовнішніх соціальних, політичних чинників, які можуть погіршувати психічний стан особистості і сприяти злочинності, зумовить помилкове розуміння першопричин злочинності. Відтак, для комплексного бачення детермінантів протиправності та вдосконалення стратегії її протидії важливо дослідити різні фактори та їх взаємодію між собою. Іншим вагомим аспектом при визначенні детермінантів злочинності є недостатня увага до динамічності суспільства. Злочинність є динамічним явищем, яке постійно змінюється під впливом різних факторів. Статичні теорії, які не враховують цю динаміку, можуть бути неефективними в поясненні та прогнозуванні злочинності.

Проаналізувавши тлумачення детермінантів злочинності, спробуємо детальніше охарактеризувати їх особливості в контексті сфери дискримінації. Зазначимо, що «ще у вченні давньогрецького філософа Платона розглядається питання щодо розшарування людей на багатих та бідних. Відповідно до його думки усі громадяни повинні розділятися на три класи, серед яких: правителі; воїни і чиновники; працівники (хлібороби, ремісники, лікарі, актори). Правителі поділялися ним на правлячі і не правлячі групи, яким надавалися певні привілеї та функції. Платон виключав будь-яку можливість успадкування класового статусу та описував рівність можливостей для всіх дітей, з тим, щоб кожний мав

рівні шанси проявити свої природні здібності та проявити себе у житті, зайняти гідне місце. Якщо така селекція і навчання могли б бути виконані досконало, то в такому випадку, було б справедливим визнання абсолютної влади переможців. Щоб уникнути впливу сім'ї, філософ запропонував скасування сім'ї в класі правителів і встановив, що члени цієї групи не повинні володіти будь-якою приватною власністю, крім мінімально необхідної, з тим, щоб вони не захищали свої власні інтереси. Вони повинні зосередитися тільки на громадському добробуті» [70, с. 23].

В наступних епохах ідея необхідності встановлення рівності продовжує свій розвиток. Зокрема, «сучасні концепції справедливості, рівності й нерівності пов'язані з іменем Дж.Роулза. У своїй роботі Дж.Роулз намагався сформулювати принципи справедливості й подолання нерівності, які випливають із наукових досягнень учених за останні триста років Теорія Дж.Роулза конкретизована ним у двох принципах:

1) кожний індивідуум повинен володіти рівним правом щодо загальної системи основних свобод, поєднаної з аналогічними свободами для всіх інших людей;

2) соціальні та економічні нерівності мають бути скориговані таким чином, щоб одночасно:

а) від них можна було очікувати переваги для всіх,

б) забезпечували відкритий доступ для всіх до посад і становищ в умовах рівності можливостей» [71, с. 15].

Як зауважує дослідниця О. О. Кривошеєва щодо протидії дискримінації, «в історії людства неодноразово піднімалося питання про її викорінення. Але саме по собі існування нерівності не є патологією. Ще на початку ХХ століття П.Сорокін зазначав, що суспільне розшарування і пов'язана з ним економічна, політична і професійна нерівність людей є нормальним станом суспільства. Не існувало і не існує жодної усталеної соціальної групи, члени якої були би рівними, бо соціум без розшарування – це міф. Проблема полягає у тому, щоб визначити межі між справедливим та несправедливим, прийнятним та неприйнятними рівнем нерівності. Тому головним стає проблема виявлення

механізмів відтворення та підтримання соціальної нерівності» [72, с. 66]. Можна констатувати, що різні історичні епохи дискримінації свідчать про комплексність цього явища та його коренів у культурних, соціальних, економічних та політичних контекстах, а також про його відображення у різних формах. Відтак, підкреслюємо необхідність системного підходу до вивчення детермінантів нерівності, який враховує різні причини та умови, що сприяли її формуванню з метою розробки ефективних стратегій подолання протиправності у сфері дискримінації.

Цікавою є класифікація причин дискримінації, наведена у дисертаційному дослідженні З. П. Равлінко, які поділяються на «об'єктивні (не залежать від особистих якостей індивіда) та суб'єктивні (залежать від таких якостей). До об'єктивних причин відносяться: традиції та звичаї; низький рівень економічного, політичного, соціального розвитку деяких держав; недосконалість національного законодавства і практики його застосування; неефективна діяльність органів й організацій, покликаних захищати права людини; відсутність дієвих заходів забезпечення невідворотності та своєчасності відповідного державного чи іншого реагування на кожен випадок порушення прав людини; обмежена наявність або повна відсутність ефективних заходів попередження порушення таких прав; надання пільг, гарантій і компенсацій окремим категоріям громадян. А суб'єктивні причини, насамперед, стосуються таких характеристик людини, як раса, колір шкіри, мова, національність, національне чи соціальне походження, соціальний статус, стать, сімейний стан, ідеологічні погляди, політичні думки, релігія, належність до профспілок, вік, непрацездатність, погашена судимість, особисте життя, сексуальна орієнтація тощо» [32, с. 66].

Досліджуючи проблемні аспекти соціальної нерівності, науковець В.В.Баранівський акцентує на тому, що «в соціально-філософській думці є різні бачення причин соціальної нерівності. Згідно з функціоналізмом, в суспільстві будь-який вид діяльності або професія цінуються більше, залежно від значущості цих професій будується ієрархія в суспільстві. Здібності у людей різні, найбільш талановиті займаються найбільш престижними професіями, талановиті повинні

займати верхівку соціальної піраміди. За Марксом, соціальна нерівність заснована на економічному ґрунті. Ті, хто володіють власністю пригнічують тих, хто нею не володіє. За Вебером, в основі соціальної нерівності лежать: багатство, влада, престиж. Згідно з П. Сорокіним, причиною соціальної нерівності є: власність, влада, професія. Форми соціальної нерівності: біосоціальна, етнічна, національна, гендерна» [73, с. 72].

Відзначимо також, що у науковій літературі все більше уваги приділяється психологічним причинам дискримінації. Зокрема, висловлюється твердження, що «ненависницькі кримінальні правопорушення більше, мабуть, ніж будь-які інші злочини виражаються через особливі екзистенції, є суть переживання інтенсивних психоемоційних станів відчуження, заперечення цінності, значущості опонента за його ідентичнісними (індивідуальними чи груповими) ознаками. Ненависть завжди справжня, її не можна імітувати. Вона або є, або її немає. Саме тому й кримінальні правопорушення на ґрунті ненависті є глибоко особистісними феноменами та, по суті, виражають акти опозиційного існування суб'єкта. На фоні інакшого, через заперечення, елімінацію цього інакшого, символічне та фізичне домінування над ним, через утвердження зверхності, мегалотимності проявляється саме існування. Це по-особливому резонуючий модус існування, людської екзистенції» [74, с. 176].

У свою чергу, аналізуючи фактори зростання злочинів ненависті, дослідниця Н. О. Прібиткова встановила, що «поширенню ксенофобії сприяють такі психологічні чинники як відчуття незахищеності, вразливість, відсутність можливостей до самореалізації, депресивні стани. Всі ці особистісні стани компенсуються за рахунок переносу негативної енергії із себе на інших. Саме умовно «інші» (подібна дихотомія відбувається легше, якщо більше фіксується візуальних, очевидних відмінностей між соціальними групами) звинувачуються у всіх бідах і нещастях, вважаються джерелом усіх проблем. Таким чином аутоагресія трансформується в агресію, спрямовану назовні, та може проявлятися в активній або пасивній формах. При цьому інтенсивність особистісних переживань буде впливати на силу ксенофобних проявів. Наявність останніх змінює і саму людину, яка їх продукує. Зростає конфліктність, кількість

негативних емоційних станів, людина прагне ізолюватися від неприємної для неї категорії осіб або ж від соціуму в цілому, через що відчувається самотньою, і це у свою чергу призводить до зростання тривожності – одного з базових джерел агресії» [75, с. 82].

Опрацювавши значну кількість наведених наукових думок щодо сутності причин дискримінації, детермінанти злочинності у сфері дискримінації пропонуємо розуміти як комплекс соціальних, економічних, політичних, культурних, психологічних причин та умов, що впливають на виникнення та поширення злочинності, спрямованої на дискримінацію. Крім того, переосмислюючи наявний перелік детермінантів злочинності у сфері дискримінації, видається доцільним доповнити їх систему. Відтак, комплекс причин та умов, що впливають на виникнення та поширення злочинності, спрямованої на дискримінацію, можна фінально класифікувати наступним чином:

1. Соціокультурні причини та умови:

а) стійкі стереотипи та упередження: деякі особи мають погляди, які базуються на стереотипах та упередженнях щодо певних груп людей, що можуть призводити до дискримінації у всіх сферах життя, включаючи працю, освіту та громадське обслуговування;

б) соціальне відчуження та маргіналізація: особи або групи осіб, які відчувають себе відчуженими або маргіналізованими у суспільстві, можуть відчувати себе відведеними на другорядні ролі, що спонукає до відчуття гніву та неспокою, що може призвести до дискримінації;

в) культурні та релігійні конфлікти: конфлікти між різними культурами або релігіями можуть створювати напруження, що веде до дискримінації та насильства.

2. Економічні причини та умови:

а) економічна нерівність: високий рівень економічної нерівності може призвести до дискримінації особи або групи осіб на основі їхнього соціального статусу або фінансового стану;

б) конкуренція за ресурси: конкуренція за такі обмежені ресурси, як робочі місця, житло або освітні можливості, може призвести до дискримінації проти певних груп, які сприймаються як конкуренти.

3. Правові причини та умови:

а) відсутність належного законодавства: відсутність чіткої та ефективної системи запобігання і протидії нерівності може створювати ситуації, коли дискримінація залишається безкарною;

б) відсутність правової культури: якщо суспільство не володіє достатніми цінностями та розумінням норм права у сфері забезпечення рівності, це може сприяти невиконанню вимог законодавства та підштовхувати інших осіб до дискримінаційних дій. Важливо, щоб правова система була здатна ефективно реагувати на випадки дискримінації та застосовувати відповідні види юридичної відповідальності.

4. Політичні причини та умови: політичні лідери або партії можуть активно використовувати ідеології або стереотипи для маніпулювання громадською думкою, що здатне погіршувати стосунки між різними групами та сприяти дискримінації.

5. Психологічні причини та умови:

а) фрустрація: стан безнадійності або невдоволеність можуть призвести до вияву агресії проти осіб або груп, які сприймаються як причина невдач чи проблем;

б) потреба в самоствердженні та контролі: деякі особи виявляють дискримінацію як спосіб підтвердження своєї власної переваги або контролю над іншими.

Охарактеризуймо кожен із запропонованих груп причин та умов детальніше. Стереотипи та упередження лежать в основі дискримінації, оскільки вони сприяють формуванню несприятливих поглядів в особи або групи осіб через певні ознаки, що, у свою чергу, призводить до упередженості в прийнятті рішень і служить перешкодою для можливостей для цих осіб або групи осіб. Крім того, часто дискримінація відбувається через комплексний ефект декількох

ознак, через що особа може відчувати значний особистий біль і соціальну шкоду внаслідок дискримінаційних дій.

Вперше термін «стереотип» було вжито ще у 1922 році У. Ліппманом для висвітлення процесу створення суспільної думки. У його праці досліджено чотири ознаки, притаманні стереотипам: «по-перше, стереотипи завжди простіші, ніж реальність: складні явища стереотипи «укладають» у два-три речення. По-друге, стереотипи люди отримують із соціального середовища (знайомі, засоби масові інформації тощо), а не формулюють їх самі на основі особистого досвіду. По-третє, всі стереотипи помилкові більшою чи меншою мірою: вони завжди приписують конкретній людині очікування, відповідно до яких вона повинна поводитися та діяти внаслідок своєї належності до певної групи. По-четверте, стереотипи дуже стійкі: навіть якщо люди переконуються в тому, що стереотип не відповідає дійсності, вони схильні не відмовитися від нього, а стверджувати, що виняток лише підтверджує правило. На думку У.Ліппмана, саме система стереотипів формує картину соціальної реальності індивіда» [76, с. 67].

Прикладом стереотипів, що можуть спричинювати дискримінацію, є гендерні стереотипи. У своєму дослідженні О. Коханова та Є. Бурячок наводять чотири групи гендерних стереотипів, серед яких:

- «стереотипи маскулітності-фемінності - типові уявлення про тілесні, психічні й поведінкові риси жінок і чоловіків (ніжність, турбота, пасивність і домітантність, компетентність, самовпевненість відповідно);
- стереотипи змісту праці - уявлення про «жіночі» і «чоловічі» види діяльності (обслуговуюча, виконавська та інструментальна, керівна відповідно);
- стереотипи сімейних і професійних ролей відповідно до статі: головними для жінок є сімейні ролі, а для чоловіків – професійні;
- стереотипи зовнішності - типово «жіночі» й «чоловічі» риси, пов'язані із зовнішнім виглядом: жінка - тендітна й струнка, чоловік - розумний і атлетичний» [77, с. 88].

Іншим різновидом стереотипів виступають соціальні стереотипи, які визначаються як «узагальнені, стійкі, шаблонні, емоційно насичені, пов'язані із

соціальними цінностями уявлення про соціальні об'єкти, які засвоюються індивідом у процесі соціальних взаємодій, слабо рефлексуються і можуть автоматично відтворюватися іноді протягом усього життя. Стереотипи також вважаються поширеними уявленнями про атрибутивні особистісні характеристики. Соціальний стереотип належить до буденних уявлень, і як правило, має неадекватну міру узагальненості ознак соціального об'єкту, їх неповний або надмірний набір. Тому поширеність стереотипного уявлення ще не дає можливості вважати його відображенням істинних властивостей об'єкту» [78].

Виокремлюючи засади формування національних політичних стереотипів, науковець О. М. Рудакевич зауважує, що «по-перше, утворення стереотипів спочатку відбувається у психіці та поведінці окремих людей, але, поширюючись у соціумі, вони набирають ознак групових, національних стереотипів. По-друге, для основної маси індивідів характерним є не творення стереотипів, а їх сприйняття. Тому найчастіше не сам індивід створює стереотипи: він просто поділяє уже існуючі у його соціальній групі стереотипи. Нація володіє власним набором політичних стереотипів, а окрема особа виступає їх носієм і користувачем. По-третє, національні стереотипи не лише домінують над мезосоціетальними й індивідуальними, вони є більш глибокими та стійкими. Хоч єдність нації забезпечується й іншими засобами та механізмами (силою закону чи державної влади), але стереотипи, які спрацьовують спонтанно на підсвідомому рівні, відіграють особливо значиму роль у забезпеченні її етнопсихологічної та етнополітичної єдності» [79, с. 196].

Іншим різновидом соціокультурних причин та умов виникнення дискримінаційних дій є упередження, яке в психології розуміється як «негативне ставлення до іншої людини чи групи, яке сформоване до того, як відбулася безпосередня взаємодія із цією людиною чи групою. Упередження вміщують у собі три компоненти: афективний (емоції, які можуть варіюватися від легкої нервозності до ненависті), когнітивний (припущення й переконання щодо групи, включаючи стереотипи) та поведінковий (поведінка, що включає дискримінацію й насилля (ворожість) або уникнення). Варто зазначити, що упередження

спотворюють сприйняття інформації людиною, яка є «носієм» упередження; так вони не є об'єктивним відображенням дійсності» [80, с. 148].

Слід зазначити, що «джерелом упередження може стати страх перед чужим і невідомим, неосвіченість, схильність ділити людей на «своїх» та «чужих». Люди, які ставляться до інших з упередженням, часто роблять припущення чи без сумніву приймають упереджені ідеї як належне про ту чи іншу групу або спільноту. Люди схильні здебільшого припускати характеристики груп, з якими вони мало контактують і про які їм мало що відомо» [81, с. 75].

Аналізуючи різновиди упереджень на ринку праці, дослідниця Н. Якімова «до когнітивних упереджень, що пов'язані з зовнішнім впливом на суб'єкти ринку праці, відносить:

- упередженість авторитету – схильність приймати рішення на основі авторитетної думки та залежати від цієї думки;
- упередження зовнішнього впливу – виняток до «фундаментальної похибки атрибуції», коли суб'єкти ринку праці розглядають інших як таких, що мають (ситуаційні) зовнішні впливи і (диспозиційні) внутрішні мотиви для себе;
- ефект наслідування (ефект приєднання до більшості) – тенденція робити речі, тому що багато інших індивідів роблять те ж саме. Пов'язано з груповим мисленням та стадною поведінкою [82, с. 120].

Дослідивши стереотипи та упередження як одні із основних соціокультурних причин та умов виникнення дискримінації, можна констатувати, що вони є тісно пов'язаними концепціями, але мають різні значення та впливи. Відтак, стереотипи розуміємо як узагальнені і часто спрощені уявлення про певну групу людей, які можуть бути як позитивними, так і негативними. Вони формуються на основі досвіду, медіа, виховання та культурних впливів. У свою чергу, упередження - це негативні або позитивні судження про людей, засновані на стереотипах, які зазвичай ведуть до несправедливого або дискримінаційного ставлення. Упередження часто супроводжуються емоціями, такими як страх, ненависть або презирство.

Враховуючи вищенаведене, ключові відмінності між стереотипами та упередженнями можна класифікувати за наступними критеріями:

1. За критерієм природи появи: стереотипи виступають когнітивними структурами (уявлення, категорії), а упередження є емоційними та оцінюючими судженнями (ставлення).

2. За критерієм форми: стереотипи можуть бути нейтральними або позитивними, а упередження є переважно негативними та шкідливими.

3. За критерієм впливу на поведінку: стереотипи можуть впливати на рішення і дії на підсвідомому рівні (наприклад, при наймі на роботу або у взаємодії з клієнтами), а упередження часто призводять до відкритої дискримінації та несправедливого ставлення (наприклад, у формі расизму, сексизму або ксенофобії).

4. За критерієм соціальних наслідків: стереотипи сприяють утвердженню стереотипних уявлень у суспільстві, що може зміцнювати упередження, а упередження ведуть до соціального розділення, нерівності, зростання напруженості між групами та підвищення ймовірності конфліктів.

5. За критерієм юридичних наслідків: стереотипи можуть бути основою для прийняття дискримінаційних законів або політик, навіть якщо це не є явною метою, а упередження можуть бути підґрунтям для злочинів на ґрунті ненависті, які включають напади, переслідування, вандалізм і навіть вбивства.

Таким чином, стереотипи визначаються як когнітивний компонент, тоді як упередження є афективним компонентом, а дискримінація є поведінковим компонентом, який взаємопов'язаний один з одним. Стереотипи та упередження є небезпечними, оскільки вони закладають основу для дискримінації, соціальної несправедливості та насильства в суспільстві. Важливо розуміти їхні відмінності та вдосконалювати систему заходів щодо їх подолання для створення справедливого та безпечного суспільства.

Щодо економічних причин та умов дискримінації варто зазначити, що «у теорії дискримінації вирізняють три головних джерела дискримінації на ринку праці. Перше джерело – особисте упередження роботодавця, колег або споживачів, котрим не сподобається взаємодія з працівниками певної статі або раси. Другим основним джерелом дискримінації є статистичне упередження, коли роботодавці переносять на окремих індивідів певні ознаки групи. Третє

джерело – це модель, згідно з якою намагання до володіння та використання монопольної сили є причиною дискримінації. Для подолання дискримінаційних відмінностей у зарплаті в соціальній політиці багатьох країн застосовується система рівної оплати за роботу порівнянної цінності» [83].

Значний вплив на економічну нерівність має вікова дискримінація. Аналізуючи зайнятість населення та дискримінацію, дослідники С. В. Мороз та А. С. Лучанська зауважують «про очевидну вразливість пенсіонерів, людей передпенсійного віку та молодих людей віком 15-24 роки. Можливими причинами такої ситуації є те, що працівники віком від 50 років мають нижчі фізіологічні особливості організму, що впливає на рівень працездатності та витривалості, низький рівень комп'ютерної грамотності, а також здатність до навчання та перекваліфікації порівняно з молодшими працівниками. У той же час, причинами вразливості молоді на ринку праці є відсутність досвіду роботи, бажання молоді працювати за гнучким графіком (поєднувати навчання з роботою) тощо. Фактичним підтвердженням даного є суттєво вищий рівень безробіття серед даних вікових категорій» [84, с. 63].

Щодо правових причин та умов дискримінації, зауважимо про важливість формування правової культури суспільства. Як зазначають науковці О.О.Сидоренко, А.В. Кухарчук, О.Р. Ткаченко, «зادля удосконалення рівня правової культури українців варто подолати правовий нігілізм, що укорінився у свідомості громадян. Тобто це означає позбутись зневажливого ставлення до права в суспільстві. Причинами появи такого явища А. В. Матат вважає політичну та економічну нестабільність, зловживання посадовими особами своїм службовим становищем, низький рівень правових знань у суспільстві, якими тривалий час характеризується країна. На думку науковця, в системі заходів подолання правового нігілізму в сучасних умовах пріоритетного значення набуває науково обґрунтована державно-правова політика України, яка б відповідала демократичному розвитку нашого суспільства» [85, с. 64].

Разом з тим, варто звернути увагу і на таку позицію, що «жодні закони не зможуть підняти рівень правової культури шляхом декларування окремих норм. Правова культура з'являється не із документів – її там бути не може; правова

культура з'являється із життя. Процес її становлення характеризується формуванням певних культурно-правових цінностей, сформованих певною національною часово-просторовою дійсністю» [86]. Прокоментуємо щодо останнього, що така позиція має сенс і відображає глибоке розуміння процесів формування правової культури. Це пояснюється наступними факторами:

1. Правова культура є відображенням загальної культури суспільства, його традицій, звичаїв та моральних цінностей. Закони самі по собі не створюють правової культури, вони лише фіксують певні норми поведінки. Але для того, щоб ці норми стали частиною повсякденного життя людей, вони повинні відповідати їхнім цінностям і уявленням про справедливість;

2. Правова культура формується через освіту, виховання, особистий досвід та суспільні практики. Декларування законів може створити нормативну базу, але для того, щоб ці закони стали дієвими, необхідно, щоб люди розуміли їх зміст і значення, а також вважали їх справедливими і необхідними для суспільного добробуту.

3. Історичний досвід багатьох країн показує, що законодавчі зміни самі по собі не завжди призводять до підвищення рівня правової культури. Наприклад, країни, які здійснили успішні реформи, часто поєднували правові зміни з реформами в освіті, боротьбою з корупцією, розвитком громадянського суспільства тощо.

4. Правова культура проявляється в повсякденній поведінці громадян, їх готовності дотримуватися законів і активно захищати свої права. Це вимагає не тільки знання законів, але й відповідного менталітету та готовності діяти відповідно до правових норм.

Таким чином, хоча законодавство є важливим елементом правової системи, правова культура формується через більш складний і тривалий процес соціальної взаємодії, освітніх зусиль та інституційного розвитку. Нормативно-правова база може стимулювати розвиток правової культури, але не може бути єдиним або основним інструментом її формування.

Іншою виділеною нами групою причин та умов дискримінації є політичні. Політичні лідери або партії можуть використовувати ідеології або стереотипи

для маніпулювання громадською думкою, що може мати серйозні негативні наслідки для суспільства. Вказане пояснюється наступним:

1. Ідеології часто містять певний набір ідей і цінностей, які політичні лідери використовують для обґрунтування своїх політичних рішень і дій. Стереотипи, в свою чергу, є спрощеними, часто негативними уявленнями про певні групи людей. Використовуючи ідеології і стереотипи, політики можуть формувати у громадськості певні погляди і установки, які вигідні для їхньої політичної програми.

2. Коли політики активно використовують стереотипи, вони часто розділяють суспільство на «своїх» і «чужих». Це може призвести до поляризації, коли різні групи людей починають ворогувати між собою на основі національних, етнічних, релігійних або інших ознак. Така поляризація робить суспільство менш згуртованим і менш здатним до конструктивного діалогу.

3. Політичні лідери, які використовують стереотипи, можуть посилювати упередження і негативні установки щодо певних груп. Це може призводити до дискримінації – як на індивідуальному рівні (у вигляді упереджень і ворожих дій щодо окремих осіб), так і на системному рівні (у вигляді дискримінаційних законів і політик).

4. Історія дає багато прикладів того, як політичні лідери використовували стереотипи і ідеології для маніпулювання громадською думкою. Наприклад, нацистська Німеччина використовувала антисемітські стереотипи для виправдання переслідувань і геноциду євреїв. У сучасному світі можна бачити, як деякі політики використовують ісламофобські або ксенофобські риторики для мобілізації підтримки своїх виборців.

5. Сучасні медіа відіграють важливу роль у поширенні ідеологій і стереотипів. Політичні лідери можуть використовувати медіа для формування громадської думки, розповсюджуючи спрощені або викривлені образи певних груп. Соціальні мережі, зокрема, можуть стати платформою для швидкого поширення дезінформації і стереотипів.

Таким чином, використання ідеологій і стереотипів для маніпулювання громадською думкою дійсно може мати серйозні негативні наслідки для

суспільства, включаючи поляризацію, дискримінацію і зростання соціальної напруженості. Це підкреслює важливість критичного мислення і усвідомленого споживання інформації для зменшення впливу маніпуляцій.

Однією із психологічних причин та умов дискримінації виступає стигматизація. Як зазначає науковець М. В. Чутора, «під стигматизацією розуміють упереджене, негативне ставлення до окремої людини або групи людей, пов'язане з наявністю у неї (них) якихось особливих властивостей або ознак. Стигма трактується як характерна особливість людини, котра значно дискредитує її в очах тих, хто її оточує. Також стигма здійснює величезний вплив на самосвідомість людини. Стигматизація виражає одночасно і сам процес, і його результат (результатом стигматизації є дискримінація), і причину, і наслідок цього процесу. Стигма виступала і продовжує виступати в якості умовного знаку для соціального клеймування людей та реалізується в процесі соціальної стигматизації. Суть соціальної стигматизації проявляється в реакції на будь-які відхилення від норм конкретного суспільства та наступним закріпленням цих відхилень за допомогою різноманітних символічних форм – стигм (ярликів)» [87, с. 178]. Тобто, стигматизація веде до дискримінації, оскільки упереджені і негативні уявлення про певні групи призводять до того, що ці групи зазнають несправедливого ставлення і обмежень у своїх правах.

Аналізуючи статистичні дані, відзначимо, що «за останні п'ять років спостерігається тенденція до збільшення зареєстрованих справ за порушення статей Кримінального кодексу України, які передбачають покарання за злочини, вчинені з мотивів нетерпимості. У період з 01.01.2015 року до 30.06.2020 року включно було відкрито 597 кримінальних проваджень за порушення статті 161 КК «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками». З них було закрито – 372 справи, зупинено – 9, триває – 179, направлено до суду – 21, є результат судового розгляду – 15, направлено до іноземної держави – 1. Водночас отримані дані свідчать про наявність вибіркового підходу органів досудового розслідування, слідства, нацполіції під час кваліфікації злочинів за такими статтями» [88, с. 468]. Вважаємо, що дискримінація може сприяти

зростанню злочинності через кілька взаємопов'язаних елементів, серед яких виділяємо наступні:

1. Соціальне виключення:

- обмеження доступу до ресурсів: дискримінація може обмежувати доступ до якісної освіти, працевлаштування, житла та медичних послуг. Це створює нерівні можливості для соціального і економічного розвитку дискримінованих груп;

- формування ізольованих спільнот: особи, що зазнають дискримінації, часто утворюють ізольовані спільноти, де рівень безробіття, бідності і соціальної напруженості є вищими. В таких умовах зростає ризик виникнення злочинних угруповань, які можуть стати для молоді альтернативою легальній зайнятості;

- недовіра до інституцій: особи, які систематично стикаються з дискримінацією, можуть втратити довіру до правової системи і державних інституцій. Це може призвести до того, що вони не звертаються за допомогою до органів поліції або суду і вважають злочинний шлях більш прийнятним способом вирішення своїх проблем.

2. Погіршення самоповаги:

- вплив на психічне здоров'я: дискримінація може мати серйозний негативний вплив на психічне здоров'я. Особи, які відчують себе меншовартісними через постійні утиски, можуть страждати від депресії, тривожних розладів і інших психічних проблем;

- відчуження і агресія: низька самоповага і відчуження можуть викликати агресію та ворожість до суспільства, яке дискримінує. Це може призвести до антисоціальної поведінки та участі у злочинній діяльності.

3. Психологічні та соціальні наслідки: особи, що піддаються дискримінації, можуть формувати ідентичність навколо статусу жертви. Це може призвести до прийняття ролі «вигнанця» і пошуку підтримки серед інших ізольованих груп, що може включати злочинні угруповання.

Таким чином, дискримінація створює умови, які можуть підвищувати ризик злочинної поведінки серед тих, хто її зазнає. Корінням дискримінації є стереотипи та упередження, які підживлюють расові чи етнічні процеси, які, у

свою чергу, етнізують або дегуманізують людей чи групи осіб. Дискримінація впливає на суспільство в цілому, оскільки вона може призвести до соціальної ізоляції, не даючи людям повноцінного доступу до політичних, соціальних, економічних та освітніх інституцій суспільства. Зважаючи на зазначене, переконані, що антидискримінаційна політика, вдосконалення антидискримінаційного законодавства, підвищення обізнаності громадян, проактивна політика тощо можуть запобігти дискримінації в суспільстві, що буде детальніше досліджено в підрозділі 2.3 дисертації.

2.2. Кримінологічний портрет особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері дискримінації

У світі, де питання прав людини і рівності набувають все більшого значення, розуміння мотивів та поведінки злочинців, що вчиняють правопорушення у сфері дискримінації, є ключовим. Вчення про особу злочинця нерозривно пов'язане з іншими аспектами кримінології, такими як: детермінанти злочинності та організація боротьби з нею. Розуміння особистих мотивів і умов, що сприяють злочинній поведінці, є важливими для створення більш ефективних стратегій протидії та профілактики кримінальних правопорушень у сфері дискримінації. У зв'язку із зазначеним, дослідимо детальніше кримінологічний портрет особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері дискримінації.

Як справедливо зауважує В. В. Мойсеєнко, «проблема особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення, є однією з основних в кримінології. Її вагоме значення можна пояснити тим, що кримінальне правопорушення – це свідомий, вольовий акт поведінки людини. Без вивчення особи злочинця – неможливо дослідити всю сутність окремого кримінального правопорушення. Вивчення особи злочинця є головним завданням кримінологічної науки, а одержана інформація в результаті вивчення такої проблеми повинна застосовуватись не лише при розробці механізму профілактики кримінального правопорушення, а й при розробці механізму запобігання ще не вчинюваних кримінальних правопорушень» [89, с. 41].

У своєму дослідженні С. Г. Кулик аналізує сутність та відмінності двох схожих термінів: «особа злочинця» та «особистість злочинця». Науковець наводить позиції, визначаючи «особистість злочинця як сукупність соціально-типових ознак, які сформувалися у процесі неблагополучного соціального розвитку особи, відрізняються своєю суспільною неприйнятністю й крайньою формою останньої - суспільною небезпечністю, обумовлюють криміногенну мотивацію і кримінальну активність особи, безпосередньо спричиняють вчинення злочину. При цьому вчений наголошує на вжитті термінів «особа» й «особистість» у різних значеннях. Останній термін визначає соціальну складову особи. Перший же - це «обличчя» людини, яким вона постає в суспільних відносинах. У особи крім соціальних є й інші якості, що також беруть участь у детермінації її активності й діяльності. Саме тому, не можна ототожнювати (як це часто робиться), у тому числі й у кримінології, поняття особи й особистості. Однак, у реальному житті, зокрема в практичній діяльності щодо запобігання і протидії злочинності та її окремих проявів, злочинець постає не як особистість, а як особа з усіма її характеристиками, проявами, індивідуальними властивостями й вадами» [90, с. 92].

У свою чергу, С. Ф. Денисов зауважує, що «особа злочинця є складним, інтегруючим і багатовекторним поняттям. У кримінологічній науці існує низка визначень особи злочинця, які можна об'єднати за такими трьома ознаками:

1. Формальна ознака передбачає підхід, за яким особа злочинця розглядається як особа людини, яка вчинила злочин, з наданням їй цілісної характеристики, а саме це складне інтегруюче поняття, що містить у собі й об'єднує біологічні, соціальні та психологічні сторони.

2. Змістовна ознака передбачає окрему характеристику особи злочинця у зв'язку з учиненням нею злочину та наявністю причинного зв'язку між суспільно небезпечним діянням та особою.

3. Формально-змістовна ознака – та, за якою виділяється стан особи в момент учинення злочину, а саме коли до та після вчинення злочину (часовий термін) особа не може вважатися «особою злочинця» [91, с. 154].

Варто зазначити, що В. М. Тихоненко класифікує ознаки особистості злочинця на «безпосередні незмінні ознаки біологічних властивостей (стать, анатомічна будова) та ознаки, які можуть змінюватися, є соціально обумовленими (освітній і професійний рівень, а також ознаки, які пов'язані зі змінами, які виникають під впливом на цього суб'єкта зовнішньої середовища (травми, шрами); ці ознаки можуть бути привнесені як самим суб'єктом (наприклад, для зміни зовнішності), так і всупереч його бажанню, під впливом соціальної сфери чи інших умов)» [92, с. 125].

Науковець А. Ю. Доброскок акцентує увагу на тому, що «антигромадські якості, що характеризують особу злочинця, наявні до злочину і зумовлюють його вчинення, але визнання конкретної особи злочинцем можливе лише після та у зв'язку з вчиненням злочину. Особистість злочинця на основі діалектичної єдності необхідно вивчати на трьох основних рівнях: загальному, особливому та індивідуальному. На першому рівні розглядається загальне поняття про особу правопорушника, її основні риси та характеристики. На другому рівні розглядаються різні категорії та типи злочинців відповідно до різних видів злочинів. На третьому рівні – вивчення одиничного, тобто особистості конкретного злочинця, його особистісних особливостей, які мають першочергове значення для індивідуальної профілактики» [93, с. 164].

Варто звернути увагу на позицію С. М. Балабана, що «розгляд питання особистості злочинця відіграє істотну практичну роль при попереджувальній діяльності. Врахування особистісного фактора має майже головне значення та знаходить прояв в таких напрямках:

- 1) під час статистичного аналізування злочинності за особами;
- 2) під час вивчення причин й умов реалізації конкретних злочинів;
- 3) під час проведення правоохоронними підрозділами профілактичних заходів з особами, котрі мають нахил до здійснення злочинних діянь;
- 4) під час призначення покарання судами;
- 5) під час проведення діяльності оперативно-розшукового характеру» [94, с. 524].

Варто зауважити, що «криміналістику цікавить виключно інформація, що дозволить визначити напрям і способи пошуку особи, яка вчинила злочин, обрати найоптимальніші методи розслідування злочинів, спрогнозувати поведінку особи в тій чи іншій ситуації, установити зв'язок між даними про особу злочинця, схему чи технологію злочинного збагачення та обставини вчинення нею злочину, отримати дані про тих, хто найчастіше вчиняє злочини такого виду. Наведені дані про типові ознаки поведінки суб'єктів злочинів дозволяють слідчому чи оперативному працівникові виявити схильних до протиправної поведінки осіб, значно звужити коло підозрюваних, з'ясувати мету та мотив вчинення злочину, побудувати версії та спланувати тактичні операції, а після того, як підозрюваний стане відомим, – визначити лінію поведінки відносно нього. Тобто криміналістика, вивчаючи особу злочинця, досліджує аспекти особи злочинця, що важливі для розслідування злочинів (наприклад, залежність способу вчинення злочину від освіти, навичок, соціального статусу злочинця тощо)» [95, с. 148].

Існують різні наукові погляди на структуру особи злочинця. Зокрема, А.П.Закалюк «розділяє структуру особи злочинця на дві групи:

1) перша група відображає соціальну характеристику особи злочинця (її особистість), до неї входять наступні блоки: ознаки формування, соціалізації особи, ознаки соціального статусу та соціальних ролей; безпосередні ознаки спрямованості особистості;

2) біосоціальні ознаки: демографічні ознаки, які мають соціальне і психологічне значення; психофізіологічні особливості, у тому числі генетичного походження; показники фізичного стану здоров'я; показники психічного стану здоров'я; індивідуальні психологічні риси. Останній блок містить ознаки пов'язані з вчиненням злочину особою» [96, с. 224].

У свою чергу, дослідники І. А. Нестерова та О. В. Софілканич зазначають, що «найчастіше під час складання кримінологічного портрету правопорушника кримінологи виокремлюють такі його складові:

- соціально-демографічна характеристика особи, що вчиняє кримінальні правопорушення включає відомості, пов'язані з статтю, віком, освітою, родом

занять, сімейним та матеріальним станом, приналежністю до міського чи сільського населення та ін.;

- соціально-рольові ознаки правопорушника зумовлені його становищем в системі суспільних відносин, належністю до певної соціальної групи. Існує два моменти, які потрібно досліджувати, вивчаючи особистість конкретного злочинця: 1) яку соціальну роль виконує суб'єкт в родині, колективі, у колі друзів, в суспільстві; 2) якою є ця роль в уявленні самого злочинця;

- морально-психологічна характеристика дає можливість пізнати внутрішній світ особи – її світоглядні та моральні риси, погляди, переконання, ціннісні орієнтації. Якщо соціально-демографічні та соціально-рольові ознаки характеризують особу злочинця зовнішньо, не вникаючи в її внутрішній світ, то морально-психологічні якості дозволяють з'ясувати, чому конкретна особа вчинила злочин і яке її ставлення до цього;

- кримінально-правові ознаки включають відомості, пов'язані з спрямованістю і мотивацією протиправної поведінки, ставленням винного до вчиненого, попередньою судимістю, вчиненням кримінального правопорушення одноособово чи в співучасті тощо» [97, с. 169]. В контексті зазначеного зауважимо, що «розглянуті групи ознак, що характеризують особистість злочинця, перебувають у певному взаємозв'язку між собою й навіть у взаємозалежності. Так, соціально-демографічна група ознак особистості злочинця значною мірою визначає її соціальні ролі й разом з останніми є вирішальним фактором у формуванні моральних і психологічних якостей особистості. При цьому певні ознаки можуть мати альтернативний характер, тобто одночасно вони належать до кількох груп (наприклад, громадянство, наявність родинних зв'язків тощо)» [98, с. 168].

На основі наведених наукових позицій щодо структури кримінологічного портрета особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення, можна підтримати структуру, запропоновану науковцями І. А. Нестеровою та О. В. Софілканич. Відтак, проаналізуємо детальніше кожен із її елементів для виокремлення в подальшому особливостей кримінологічного портрета особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері дискримінації.

Першим елементом структури кримінологічного портрета особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення, виступає соціально-демографічна характеристика особи. Досліджуючи це питання, Ю. А. Чаплинська вказує, що «соціально-демографічні ознаки властиві будь-якій особі. Ті, що мають криміналістичне значення, на наш погляд, виглядають таким чином: відомості про стать, вік, освіту, сімейний стан, рід занять, місце проживання, наявність попередньої судимості, належність до певної соціальної групи та інші відомості демографічного характеру. Відношення місця проживання до місця вчинення кримінального правопорушення має значення для працівників правоохоронних органів у різних аспектах. Зокрема, для висунення версії щодо місця перебування зловмисника, подальших слідчих (розшукових) дій тощо. Така інформація про особу злочинця може бути використана в практичній діяльності, зокрема під час розроблення та реалізації заходів профілактики кримінальних правопорушень, розроблення версій, підготовки та безпосереднього проведення слідчих (розшукових) дій. Поведінка людини багато в чому залежить від її статусу в суспільстві, тому соціальні прояви є необхідними для вивчення особистості злочинця» [99, с. 182].

Щодо наступної групи ознак варто зауважити, що «соціально-рольові характеристики розкривають функції індивіда, зумовлені його становищем у системі наявних суспільних відносин, належність до певної соціальної групи, взаємодію з іншими людьми й організаціями в різних сферах громадського життя. Не всі соціальні позиції та види реальної рольової поведінки мають однакове значення при вивченні особи злочинця, а тільки ті, насамперед, соціально-рольові ситуації, що справляють криміногенний вплив на поведінку людей, зокрема:

- людина ухиляється від деяких соціальних позицій, що дали б змогу їй глибоко ознайомитися із соціальними та правовими нормами;
- вона не може чи не бажає сумлінно виконувати вимоги, що випливають з соціальної позиції, їй це не до снаги;
- людина займає позиції, що прямо диктують злочинну поведінку (вона є членом злочинної групи);

- вона одночасно обіймає такі позиції, котрі пов'язані із суперечливими вимогами;

- особа прагне зайняти соціальну позицію, вимогам якої вона заздалегідь не відповідає;

- вона додержується одних соціальних позицій, а орієнтується на інші;

- конфлікт ролей, що виконуються й очікуються в майбутньому» [100].

Як зазначає А. Ю. Куликович, «психологічні ознаки, серед яких – психоемоційний стан, темперамент і вольові якості особи, інтелектуальний рівень, наявність аномалій, обов'язково впливають на формування мотивації злочину та визначають поведінку особи в момент вчинення та після вчинення злочину. У цьому контексті психологічні ознаки поділяють на три групи:

– інтелектуальні ознаки (рівень розумового розвитку, обсяг знань, життєвий досвід, широта чи вузькість поглядів, зміст і різноманіття інтересів тощо);

– емоційні властивості (сила, врівноваженість і рухливість нервових процесів – темперамент, динамічність почуттів, ступінь емоційного збудження, динаміка реакцій на подразники та складні ситуації, постійність чи мінливість переживань особи);

– вольові властивості особи (здатність регулювати свою діяльність, приймати та реалізовувати рішення, досягати мети). Такі ознаки встановлюються в межах ознаки цілеспрямованості, послідовності, ініціативності, стійкості, витриманості, витримки, рішучості, енергійності особи, інших аналогічних чи протилежних властивостей» [101, с. 59].

Зважаючи на те, що для багатьох кримінальних правопорушень характерна агресія, варто звернути увагу й на цей аспект. Зокрема, «науковці серед агресивних реакцій злочинця виділяють: фізичну агресію (напад) – це застосування фізичної сили до іншої особи; непрямую агресію – це може бути агресія, спрямована опосередковано на іншу особу (злостиві плітки, жарти) і спрямована ні на кого (крики, биття кулаком по столу і т. п.); дратівливість – це готовність до вияву негативних почуттів за найменшого збудження (грубість, різкість); негативізм – опозиційна манера поведінки від пасивного опору до

активної боротьби проти встановлених звичаїв і законів; образу – ненависть до оточуючих за дійсні і вигадані свідчення; підозрілість – усі люди завдають або планують завдати шкоду; вербальну агресію – висловлення негативних емоцій як через крики, сварку, так і через словесні відповіді (прокльони, погрози)» [102, с. 147].

Характеризуючи морально-психологічні ознаки структури кримінологічного портрета особи злочинця, І.М. Леган, О.І. Мороз та В.С.Коршак звертають увагу, що «один із сучасних методів виявлення злочинців та аналізу їх злочинних намірів полягає у використанні профайлінгу. У кримінології ця методика є інтегральним підходом до запобігання кримінальним правопорушенням, що ґрунтується на виділенні характеристик осіб, які вчинили кримінальне правопорушення або готуються до його вчинення, на основі аналізу психологічних, кримінологічних, криміналістичних і соціологічних аспектів. Основною складовою цього методу є вивчення патернів поведінки особи, а також використання біхевіористських та когнітивних досліджень. Психологічний аналіз в профайлінгу використовується для глибшого розуміння злочинців: хто вони, які їхні мотивації, чому вони здійснюють ті або інші дії. Важливим методом є візуальне спостереження та співбесіда, спрямовані на виявлення неконгруентності між вербальною та невербальною, фізичною та психологічною інформацією. Цей метод базується на припущенні, що всі психоемоційні реакції людини проявляються у її зовнішньому вигляді, міміці, жестах, реакціях зіниць, внутрішній і зовнішній секреції, а також в позах, інтонаціях голосу і т.д.» [103, с. 112].

Щодо кримінально-правових ознак особи злочинця зазначимо, що «згідно з кримінальним законодавством України суд під час призначення покарання має враховувати характер і ступінь суспільної небезпечності вчиненого злочину, особу винного, його ставлення до вчиненого й обставин справи, які пом'якшують або обтяжують відповідальність, зокрема до таких ознак можна віднести характеристику вчиненого злочину, те, чи був він вчинений одноособово чи групою осіб, вчинення злочину сталось вперше чи неодноразово, інформацію про попередній антисуспільний спосіб життя особи; вид і строк призначеного

покарання, визнання вини у вчиненому злочині тощо; обставинами, що пом'якшують або обтяжують покарання, визнаються встановлені судом за конкретною справою (провадженням) об'єктивні та суб'єктивні чинники, що не є ознаками конкретного складу злочину і не впливають на його кваліфікацію, проте свідчать про зниження чи підвищення суспільної небезпечності вчиненого діяння та/або особи винного, а отже, вважаються підставами для пом'якшення чи посилення покарання» [91, с. 156].

Переходячи безпосередньо до кримінологічного портрета особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері дискримінації, погоджуємось із дослідницею Л. М. Кулик, що поняття особистості злочинця «слід досліджувати на підставі аналізу конкретних видів злочинності, адже саме індивідуальна кримінально протиправна поведінка дозволяє знайти спільні риси осіб, які скоюють правопорушення певного типу. У цьому процесі виявляються певні особистісні якості злочинців, особливості їх ціннісних установок, змісту мотивації, особливості емоційно-вольових властивостей. Особи, які вчинили кримінальні правопорушення, відрізняються один від одного за своєю кримінологічною характеристикою, тобто демографічними, психологічними та іншими ознаками з одного боку, а з іншого – вони за тими ж ознаками схожі між собою і утворюють стійкі групи» [104, с. 290].

Аналізуючи зміст статті 161 Кримінального кодексу України «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками», злочинцем є особа, яка «умисно розпалює національну, регіональну, расову чи релігійну ворожнечу та ненависть, принижує національну честь та гідність, або ображає почуття громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також прямо чи непрямо обмежує права або встановлює прямі чи непрямі привілеї громадянам за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» [15]. Результати комплексного аналізу Єдиних звітів про кримінальні правопорушення в період з січня 2021 року по квітень 2024 року [105], матеріали

судового розгляду кримінальних правопорушень у сфері дискримінації дозволяють сформувати наступний кримінологічний портрет особи, що вчиняє дії, передбачені ст. 161 Кримінального кодексу України:

1. Фізіологічні ознаки та властивості. Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками, було вчинено:

- у період січня-грудня 2021 року: особами чоловічої статі у віці 18-28 років – 4, 29-39 років-1, 40-54 роки – 2, 60 років і більше – 1. Для неповнолітніх та осіб жіночої статі вчинення такого виду кримінального правопорушення не є характерним;

- у період січня-грудня 2022 року: особами у віці 29-39 років-2, 40-54 роки – 10, 55-59 років – 6, 60 років і більше - 14, з них жінки – 10;

- у період січня-грудня 2023 року: 18-28 років - 4, 29-39 років - 4, 40-54 роки - 17, 55-59 років - 8, 60 років і більше - 16, жінки – 11;

- у період січня-квітня 2024 року: особами у віці 29-39 років - 3, 40-54 роки - 3, 55-59 років – 1, жінки – 1.

Таким чином, хоча у 2021 році вчинення кримінальних правопорушень у сфері дискримінації було характерним переважно для чоловіків молодшого віку, з 2022 року спостерігається збільшення кількості жінок, а також осіб старшого віку, що вчиняють такі злочини.

2. Соціальні ознаки і властивості. Кримінальні правопорушення у сфері дискримінації вчиняли:

- у період січня-грудня 2021 року: особи чоловічої статі, що мали вищу і фахову передвищу освіту на час вчинення кримінального правопорушення – 3, базову середню та профільну середню освіту – 5. Усі вони були громадянами України. Для іноземних громадян, осіб без громадянства, нелегальних мігрантів та біженців вчинення такого виду кримінального правопорушення не є характерним;

- у період січня-грудня 2022 року: особи, що мали вищу і фахову передвищу освіту на час вчинення кримінального правопорушення – 11, професійну (професійно-технічну) освіту - 5, базову середню та профільну

середню освіту - 15, початкову освіту - 1, без освіти - 0, громадяни України - 30, іноземні громадяни – 2;

- у період січня-грудня 2023 року: особи, що мали вищу і фахову передвищу освіту на час вчинення кримінального правопорушення – 20, професійну (професійно-технічну) освіту – 6, базову середню та профільну середню освіту - 23, громадяни України - 44, іноземні громадяни - 5, нелегальні мігранти – 1;

- у період січня-квітня 2024 року: особи, що мали вищу і фахову передвищу освіту на час вчинення кримінального правопорушення – 5, базову середню та профільну середню освіту - 2, громадяни України - 7.

Таким чином, можна зробити висновок, що більшість осіб, які вчиняли злочини у сфері дискримінації, мали середню або вищу освіту. Кількість злочинців з вищою освітою зростає, що може вказувати на те, що рівень освіти не є стримуючим фактором для вчинення таких правопорушень. У 2021 році більшість осіб мали базову середню та профільну середню освіту, тоді як менша частина мали вищу або фахову передвищу освіту. У 2022 році спостерігається значне збільшення кількості осіб з вищою та фаховою передвищою освітою та осіб з базовою середньою та профільною середньою освітою. Також з'явилися випадки участі осіб з професійною освітою та однієї особи з початковою освітою. У 2023 році продовжується зростання кількості осіб з вищою та фаховою передвищою освітою та осіб з базовою середньою та профільною середньою освітою. Кількість осіб з професійною освітою трохи збільшується. Перші чотири місяці 2024 року засвідчили зменшення кількості осіб, що вчинили злочини, але все ще переважають особи з вищою та фаховою передвищою освітою та базовою середньою та профільною середньою освітою. Крім того, протягом усіх періодів переважна більшість злочинців були громадянами України. Лише у 2022-2023 роках з'являються поодинокі випадки участі іноземних громадян, а у 2023 році – один випадок, де участь взяв нелегальний мігрант.

Щодо зайнятості на час вчинення даного виду кримінального правопорушення, то:

- у період січня-грудня 2021 року: працездатні особи, які не працюють і не навчаються – 5;

- у період січня-грудня 2022 року: працездатні особи, які не працюють і не навчаються – 6, безробітні – 10, державний службовець категорії В – 1;

- у період січня-грудня 2023 року: працездатні особи, які не працюють і не навчаються – 17, безробітні – 10;

- у період січня-квітня 2024 року: працездатні особи, які не працюють і не навчаються – 3, безробітні – 1.

Таким чином, серед осіб, які вчиняють злочини у сфері дискримінації, переважають ті, хто не має стабільної зайнятості – працездатні особи, які не працюють і не навчаються, а також безробітні. Стабільна зайнятість, зокрема державна служба, є винятковим випадком серед злочинців цього типу.

Зауважимо, що кримінальні правопорушення у сфері дискримінації характерні для осіб, які вже мають кримінальне минуле, зокрема:

- у період січня-грудня 2022 року: раніше вчинявші кримінальні правопорушення – 1, у тому числі з яких судимість не знята і не погашена – 1;

- у період січня-грудня 2023 року: раніше вчинявші кримінальні правопорушення – 1, у тому числі з яких судимість не знята і не погашена – 1.

Характеризуючи кримінологічний портрет особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері дискримінації, варто зауважити про наявність у такої особи мотиву ненависті або ворожнечі, пов'язаного з особою потерпілого. Як влучно зазначає І. С. Смірнова «будь-який злочин, який вчиняється з мотивів нетерпимості до певної групи людей, містить у собі велику небезпеку, оскільки може породити насильство і помсту у суспільстві. У такій категорії справ важливим є правильно ідентифікувати злочини на ґрунті ненависті, виявити мотиви нетерпимості, мати спеціальні навички ефективної взаємодії з жертвами такої категорії злочинів. Не має допускатися ситуація, коли простіше кваліфікувати протиправні дії особи за іншими складами злочину, які не передбачають доведення мотиву ненависті, нетерпимості та є більш простими у доказуванні. У такому разі особа – потенційний злочинець, розуміючи невідворотність покарання, скоріше за все задумається, чи вчиняти йому такі

протиправні дії» [5, с. 49, 51]. Крім того, «вчені, чиї дослідження присвячені кваліфікації діяння за даними ознаками, пропонують відносити до таких мотивів внутрішні спонукання, що виражають прагнення винного показати неповноцінність потерпілого через його приналежність до конкретної (іншої) нації, раси, сповідання ним відповідної релігії та внаслідок цього своє ненависне до нього ставлення. Злочини, що вчиняються із зазначених мотивів, характеризуються тим, що у винної особи неприязнь, почуття ворожнечі до потерпілого викликані не якими-небудь його особистими якостями, а тим, що він належить до певної нації (чи соціальної групи), раси чи релігії. Злочини, що вчиняються за мотивами расової, національної та релігійної ворожнечі, здебільшого спричиняються та супроводжуються певними ідеологічними установками, що базуються на ознаках націоналізму, расизму, фашизму і т. п.» [106, с. 176].

Мотив расової, національної та релігійної нетерпимості дослідниця О.С.Сотула пояснює як «зумовлені певними потребами внутрішні спонукання, що виражають прагнення винного продемонструвати свою перевагу й показати неповноцінність потерпілого через його належність до конкретної (іншої) нації або через його расову належність чи внаслідок сповідання їм певної релігії й у результаті цього своє ненависне до нього ставлення, щоб принизити його гідність. В основі расової, національної ворожнечі лежать антинаукові погляди про неповноцінність людей певної раси, національності, а релігійної ворожнечі - хибні уявлення про переваги одного віросповідання над іншим чи однієї конфесії над іншою всередині одного віросповідання» [107, с. 190].

Щодо психологічних ознак особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері дискримінації, варто особливо акцентувати на таких рисах, як: «агресивність, нестриманість, фанатичність, злість на навколишній світ. Водночас у таких осіб наявні вольові якості, вони схильні до конфліктів, мають своєрідні ідеологізовані погляди. Ці особи відрізняються поганою соціальною пристосованістю, незадоволеністю своїм становищем у суспільстві. Вони імпульсивні, мають знижений самоконтроль, схильні до непередбачуваних вчинків, емоційно незрілі, інфантильні. Люди, які вчинили злочин з мотивів

нетерпимості, частіше за все не розуміють вимог суспільства до них, або не бажають такі вимоги виконувати. Вони мають стійке переконання, що представники іншої раси або національності, ЛГБТ-спільноти чи інших соціальних груп, що «відрізняються», є злом. Такі люди закриті для нового досвіду, прагнуть домінувати у будь-який спосіб, бажають порівнювати себе з іншими, одночасно підкреслюючи недоліки останніх, звинувачують у своїх невдачах інших, але не себе» [108, с. 125-126].

Науковці О. І. Гарасимів, О. М. Дуфенюк, О. В. Захарова звертають увагу, що «здебільшого злочинці мають довгу історію виникнення ксенофобських установок і поведінки, що йде з дитинства. Багатьох правопорушників відраховували зі шкіл, навіть іноді з дитячих садків за їх агресивну поведінку, що вказує на тривалий розвиток агресивних тенденцій. Часто ці загальні агресивні тенденції виражалися проявами нетерпимості вже в юнацькому віці. Крім того, нерідко злочинці мали девіантну історію (крадіжки в магазині, грабежі, водіння без прав, шантаж інших підлітків, напади зі заподіянням травм тощо) і скоювали злочини на ґрунті нетерпимості (напад на біженців, побиття панків, залучення в пропаганду фашизму тощо)» [109, с. 13].

На основі проведеного аналізу кримінологічного портрета особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері дискримінації, можемо запропонувати таке її визначення: особа, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері дискримінації – це особа, яка незалежно від свого соціального статусу здійснює як свідомо, так і через упередження дії, що спрямовані на порушення прав і свобод інших людей на основі їх расової, національної належності, релігійних переконань, статі, інвалідності, віку або інших ознак, що визначаються законодавством як дискримінаційні, та несе за них юридичну відповідальність відповідно до чинного законодавства.

Варто зауважити, що «злочини на ґрунті ненависті мають тенденцію до збільшення, оскільки злочинці вважають свої дії морально виправданими. Якщо відповідна громада не може ефективно покарати і засудити злочини на ґрунті ненависті, такі та інші потенційні злочинці вважатимуть за належне продовжувати свою діяльність, через що кількість злочинів на ґрунті ненависті

зросте. Злочинам на ґрунті ненависті, як правило, властива ескалація: ті, хто починають з незначних правопорушень і кого вчасно не впіймали і не зупинили, надалі тяжіють до більш насильницьких дій. Відтак, навіть не дуже тяжкі злочини, вчинені з мотивів упереджень, небезпечні та потребують жорсткої реакції» [38, с. 9].

Таким чином, загальною тенденцією є те, що протягом 2021-2023 років спостерігається збільшення кількості осіб, які вчиняли злочини у сфері дискримінації, що демонструє зростання виявлення таких злочинів. Дослідження кримінологічного портрету осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення у сфері дискримінації, є важливим інструментом для профілактики, розслідування та вдосконалення нормативно-правового забезпечення, що в сукупності сприяє зменшенню рівня дискримінації у суспільстві. Це пояснюється тим, що вивчення особистісних характеристик осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення дискримінаційного характеру, дозволяє створити їх типові профілі, що включають демографічні дані, соціально-економічний статус, психологічні риси, історію попередніх правопорушень тощо. У свою чергу, використання цих профілів у правоохоронних органах і інших структурах дозволяє проводити профілактичні заходи, спрямовані на попередження вчинення таких правопорушень (наприклад, цілеспрямовані освітні програми, соціальні кампанії або спеціалізовані тренінги для груп, які найбільш схильні до дискримінаційної поведінки).

Крім того, аналіз особистісних характеристик злочинців дозволяє виявити глибинні мотиви та психологічні фактори, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень у сфері дискримінації (такі як ксенофобія, расизм, гомофобія тощо). Вказані фактори важливо враховувати при розробці програм реабілітації та ресоціалізації осіб, що вчинили кримінальні правопорушення у сфері дискримінації. Тобто, кримінологічний портрет особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері дискримінації, та система протидії дискримінації тісно пов'язані між собою через механізми ідентифікації, профілактики, правоохоронної діяльності, соціально-психологічної реабілітації та

стратегічного планування. Вони разом сприяють створенню більш безпечного та справедливого суспільства.

2.3. Система запобігання та протидії дискримінації в Україні

Злочинні прояви дискримінації несуть серйозну загрозу для суспільства, оскільки порушують основні права та свободи людини, зокрема право на рівність. Дискримінація призводить до соціальної напруженості та конфліктів, підриває суспільну стабільність і сприяє створенню середовища, в якому процвітають насильство та ненависть. Вона також негативно впливає на економічний розвиток, оскільки дискримінаційні практики обмежують доступ окремих груп до освіти, працевлаштування та інших ресурсів, що знижує загальний потенціал країни. Важливість формування системи запобігання та протидії дискримінації полягає в захисті прав людини, забезпеченні рівних можливостей для всіх громадян і сприянні соціальній згуртованості. Така система допомагає виявляти та усувати прояви дискримінації, а також формує культуру толерантності та взаємної поваги в суспільстві. Впровадження ефективних механізмів запобігання дискримінації сприяє зміцненню демократичних інститутів і правової держави, підвищуючи довіру громадян до державних органів та правосуддя. У зв'язку із зазначеним, особливої уваги потребує деталізований аналіз системи запобігання та протидії дискримінації в Україні.

Важливість системного підходу у дослідженні злочинності висвітлена у працях Я. В. Ступник та Й.І. Горінецького, які зауважують, що «система, як цілісне утворення, визначається природою елементів, що входять до неї, і характером зв'язків, що встановлюються між ними, тобто структурою, і сама впливає на елементи, зумовлюючи відповідну зміну їх властивостей і якостей. Здобуваючи певну цілісність, система співвідноситься зі своїми елементами як ціле із частинами і, власне кажучи, виражає певний вид діалектики цілого та частини» [110, с. 314]. Відмітимо, погоджуючись із вказаними науковцями, що

при дослідженні інституту запобігання та протидії дискримінації в Україні саме системний підхід є найбільш доцільним, що пояснюється наступним:

- система запобігання та протидії дискримінації в Україні включає різноманітні елементи, які разом формують єдину систему та повинні узгоджено функціонувати для її ефективності;

- саме характер зв'язків між різними інституційними структурами (державними органами, громадськими організаціями, освітніми установами) визначає ефективність системи;

- відбувається вплив системи на окремі елементи: законодавча база, політики та програми, що складають систему запобігання та протидії дискримінації, впливають на поведінку окремих громадян, організацій та установ, сприяючи формуванню культури толерантності та недискримінації;

- система запобігання та протидії дискримінації повинна враховувати взаємодію всіх її частин, а зміни в одному елементі (наприклад, вдосконалення законодавства) можуть покращити всю систему, підвищуючи її ефективність;

- системний підхід дозволяє аналізувати не лише окремі елементи, але й їх взаємодію, виявляти проблемні аспекти, недоліки та вдосконалювати їх (наприклад, системний аналіз може показати, що недостатня співпраця між правоохоронними органами та освітніми установами є однією з причин низької ефективності запобігання дискримінації);

- у системі можуть з'являтися нові елементи, такі як нові громадські ініціативи або міжнародні проєкти, які здатні змінити динаміку системи та сприяти підвищенню її ефективності.

Для виокремлення специфіки системи запобігання та протидії дискримінації в Україні важливо з'ясувати сутність таких категорій, як «запобігання злочинності» та «протидія злочинності», що сприятиме комплексному баченню такої системи.

Як зазначає В. В. Голіна, «запобігання злочинності – це соціальна політика держави, спрямована на подолання криміногенно небезпечних протиріч у суспільних відносинах з метою їх позитивного вирішення і поступового витиснення (так зване загальносоціальне запобігання), а також спеціальна

випереджальна практика протидії формуванню і реалізації на різних стадіях злочинних проявів (спеціально-кримінологічне запобігання)» [111, с. 16].

У свою чергу, Н. Рогатинська та Н. Войтюк зауважують, що «рання профілактика є одним з найважливіших етапів боротьби з злочинністю. Подальші етапи включають безпосередню профілактику, профілактику перед злочинною поведінкою та профілактику рецидиву» [112, с. 213].

Аналізуючи наукові позиції щодо запобігання злочинності А. Корягіна звертає увагу на їх об'єднання на трьох рівнях: «загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному:

– на загальносоціальному рівні запобігання злочинності здійснюється різними органами державної влади й управління, а також громадськими організаціями та громадами, до безпосередніх функцій яких не належить боротьба зі злочинністю;

– спеціально-кримінологічне запобігання злочинності здійснюється конкретними державними органами, для яких боротьба зі злочинністю, захист прав громадян є професійним обов'язком;

– на індивідуальному рівні запобігання полягає у цілеспрямованих заходах щодо конкретної особи (групи осіб), схильної до вчинення злочину, причин та умов, що детермінують поведінку цієї особи» [113, с. 192].

Якщо ж розглядати детальніше категорію «протидія злочинності», то як зауважує дослідник В. В. Сокурєнко, вона «базується на нормативно-правових засадах внутрішньої та зовнішньої політики держави, складовою частиною якої є кримінологічна політика, що визначає теоретичні основи, напрями, цілі, методи запобіжного впливу на злочинність. Значне місце у цій протидії відводиться, крім зазначених вище суб'єктів, правоохоронним органам, для яких запобігання злочинності, особливо спеціально-кримінологічне запобігання – один з основних професійних обов'язків, який потребує не тільки ініціативності, непримиренності, принциповості, творчого підходу, а й високого рівня кримінологічного знання» [114, с. 13].

Науковці І.В. Ковальов, В.В. Сокурєнко, Є.О. Гладкова, С.О. Шатрава та І.В. Кріцак вказують, що «головна мета протидії злочинності полягає у

комплексному забезпеченні безпеки і надійного захисту охоронюваних цінностей і благ від злочинних посягань на конституційні права і свободи громадян, політичні, економічні та соціальні інститути громадянського суспільства, матеріальні і духовні надбання Українського народу, територіальну цілісність, незалежність і суверенітет країни. Завданнями протидії злочинності є: обмеження дії криміногенних факторів та чинників самодетермінації злочинності з метою забезпечення поступової трансформації соціальної системи до сучасних соціально-економічних світових реалій; досягнення необхідної цілеспрямованості і комплексності протидії злочинності; забезпечення єдності дій усіх суб'єктів протидії злочинності; широке залучення до протидії злочинності державних органів та інститутів громадянського суспільства; забезпечення пріоритетного характеру застосування засобів, не пов'язаних з примусом, карою або іншими обмеженнями, які ґрунтуються на переконанні та громадянській свідомості» [115, с. 443].

Варто зауважити, що незважаючи на значний спектр наведених тлумачень та наукових праць з проблем запобігання та протидії злочинності в Україні, сьогодні зовсім не сформоване поняття та елементи системи запобігання та протидії дискримінації. Тому, під системою запобігання та протидії дискримінації пропонуємо розуміти комплекс правових, адміністративних, освітніх і соціальних заходів, спрямованих на виявлення, запобігання та усунення дискримінації у суспільстві. Така система повинна забезпечувати рівний доступ до можливостей та ресурсів для всіх індивідів незалежно від їхньої раси, статі, віку, національності, релігії, інвалідності чи інших ознак, а також гарантувати захист прав та свобод людини від порушень, спричинених дискримінацією.

Система запобігання та протидії дискримінації в Україні повинна базуватися на комплексному підході, включаючи такі елементи:

1. Кримінально-правове забезпечення: включає в себе прийняття та виконання положень законодавства, що забороняє дискримінацію на основі будь-яких ознак. Правове регулювання повинно бути чіткими та ефективно застосовуватися судовими, правоохоронними органами та іншими установами.

2. Суб'єкти запобігання і протидії дискримінації: для ефективного функціонування системи невід'ємну роль відіграють органи та установи, які відповідають за нагляд, контроль, розгляд скарг щодо випадків дискримінації, надання правової та психологічної підтримки потерпілим від кримінальних правопорушень у сфері дискримінації.

3. Освітні заходи та правосвідомість: система повинна включати освітні програми та інформаційні кампанії, спрямовані на підвищення правосвідомості суспільства про форми дискримінації та їх наслідки, що сприятиме формуванню толерантного та рівноправного суспільства.

4. Соціально-економічні заходи: для зменшення вразливості деяких груп до дискримінації важливо розробляти та впроваджувати програми зайнятості, освіти, житлової підтримки та інші соціальні заходи.

5. Міжнародна співпраця: співпраця з міжнародними організаціями та іншими країнами сприятиме обміну досвідом та найкращими практиками у сфері запобігання та протидії дискримінації.

Охарактеризуємо детальніше кожен із запропонованих елементів системи запобігання та протидії дискримінації в Україні. Перш за все, кримінальна протиправність є соціальним явищем. Як зауважує О. Г. Кулик, «злочинність як феномен (явище, процес), об'єктивно притаманний суспільству, укорінений у його бутті. Ця укоріненість пов'язана з тим, що колективне буття суспільства проявляється в індивідуальному фізичному бутті кожного з його членів. При цьому людина, з одного боку, не може жити без колективу, без суспільства, а з іншого, не може розчинитися в ньому, зберігаючи власні потреби та інтереси, які можуть вступити в суперечність зі встановленими колективом нормами щодо їх задоволення. У разі наявності певних фізіологічних та психічних особливостей, недостатньої соціалізації, ускладнення життєвої ситуації тощо людина може вчиняти у власних інтересах діяння, які суперечать встановленим колективом нормам і спричиняють шкоду іншому (іншим) членам колективу» [116, с. 129]. Що стосується злочинних проявів дискримінації, зазначимо, що вони також є соціально зумовленими й існували ще з часів стародавнього світу. Дослідивши детермінанти дискримінації у підрозділі 2.1 дисертації, можемо констатувати,

що першопричиною дискримінації виступають стереотипи та упередження, які ускладнюють расові чи етнічні процеси, формуючи негативне ставлення до іншої людини чи групи людей. Відтак, вагомого значення набувають заходи, спрямовані на вдосконалення регулювання суспільних відносин.

У даному контексті саме кримінально-правове забезпечення виступає фундаментальним елементом системи запобігання і протидії дискримінації, оскільки покликане ефективно реалізовувати кримінально-правову політику держави для зменшення дискримінаційних проявів у суспільстві. Це підтверджується позицією науковців Є. Ю. Соболя та О. В. Звенигородської, які зазначають, що «якщо виключити норми права, які утворюють правові умови реалізації прав і свобод, то відповідно забезпечення втратить нормативність й перестане бути правовим; у разі виключення засобів реалізації прав і свобод закріплені норми права втратять свою дієвість; відсутність гарантій нівелює обов'язок держави створити умови користування правами і свободами; виключення охорони унеможлиблює попередження порушень прав і свобод; відсутність захисту зробить неможливим відновлення порушених прав. Виключення з необхідних ознак безперервної діяльності суб'єктів права загалом робить неможливим весь процес забезпечення, починаючи від створення правових умов реалізації прав і свобод і завершуючи охороною цих прав і свобод, а у крайньому випадку і захистом порушених прав» [117, с. 71-72].

Заслуговує на увагу робота В.І. Борисова та П. Л. Фріс, в якій автори аналізують зміст кримінально-правової науки, виокремлюючи наступні її складові: «1) основні принципи кримінально-правового впливу на злочинність; 2) встановлення кола суспільно небезпечних діянь, що визнаються злочинними (криміналізація), і виключення тих або інших діянь із числа злочинів (декриміналізація); 3) встановлення характеру караності суспільно небезпечних діянь (пеналізація) та умов звільнення від кримінальної відповідальності або покарання, зниження покарання нижче межі, передбаченої нормою закону про кримінальну відповідальність, або заміни більш суворих його видів менш суворими (депеналізація); 4) визначення альтернативних покаранню заходів кримінально-правового характеру (замінюючих заходів), а також заходів, які

застосовуються разом із покаранням (підкріплюючих заходів); 5) тлумачення законодавства в галузі боротьби зі злочинністю з метою з'ясування й роз'яснення його точного значення; 6) діяльність правоохоронних органів щодо застосування норм та інститутів законодавства про кримінальну відповідальність, з'ясування їх ефективності; 7) визначення шляхів підвищення ефективності впливу кримінально-правових заходів на правосвідомість населення (правове виховання)» [118, с. 4].

Як влучно зазначає дослідниця А. Ю. Ужитчак, «кримінально-правова політика - нерозривна складова частина всієї політики Української держави. Вона являє собою напрям боротьби зі злочинністю, який базується на нормах законодавства України про кримінальну відповідальність і знаходить свій прояв у законах України, указах Президента України, постановах Кабінету Міністрів України, рішеннях державних органів, політичних партій та громадських організацій, спрямованих на проведення цієї діяльності» [119, с. 233]. Відтак, основою ефективної реалізації кримінально-правової політики виступає вдосконалення правового регулювання протидії кримінальним правопорушенням у сфері дискримінації, правозастосовної практики і дослідження тенденцій застосування норм кримінального законодавства України. З огляду на зазначене, доцільно проаналізувати відповідність норм Конституції України та Кримінального кодексу України сучасним соціальним умовам та складнощам правозастосовної практики.

Необхідність модернізації норм кримінального законодавства обумовлена змістом статей Конституції України та Кримінального кодексу України. Конституція України, як Основний Закон держави, закріпила рівність конституційних прав і свобод, а також рівність перед законом усіх громадян [8]. Разом з тим, виникає проблема у контексті гарантування такої рівності іноземцям та особам без громадянства. Ситуація дещо урівноважується положеннями частини 1 статті 26 Конституції України, яка визначає, що «іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, - за винятками, встановленими Конституцією, законами чи

міжнародними договорами України» [8]. Однак, коментуючи конституційні норми зауважимо і те, що наслідком неточності у формулюванні конституційної норми, яка безпосередньо стосується дискримінації, стало її відображення в кримінальному законодавстві.

Згідно із частиною 1 статті 1 Кримінального кодексу України, «Кримінальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання кримінальним правопорушенням» [15]. Тому, з метою забезпечення рівноправності та протидії дискримінації у Кримінальному кодексі України було закріплено статтю 161. Разом з тим, відповідно до назви та диспозиції вказаної статті, відповідальність передбачено за порушення рівноправності лише громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками, що суперечить нормам міжнародних конвенцій, ратифікованих Україною.

Ще у 1973 році Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII було ратифіковано Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Частиною 1 статті 2 зазначеного Міжнародного пакту встановлено, що «кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується поважати і забезпечувати всім перебуваючим у межах її території та під її юрисдикцією особам права, визнані в цьому Пакті, без будь-якої різниці щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини» [49]. Необхідність гарантування заборони дискримінації всіх людей, а не лише громадян певної держави акцентується й у статті 26 згадуваного Міжнародного пакту, зокрема, «всі люди є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист закону. В цьому відношенні всякого роду дискримінація повинна бути заборонена законом, і закон повинен гарантувати всім особам рівний і ефективний захист проти дискримінації за будь-якою ознакою, як-от: раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, політичні чи інші

переконання, національне чи соціальне походження, майновий стан, народження чи інші обставини» [49].

Іншим аспектом, що потребує додаткового дослідження є специфіка застосування процедури медіації у випадку вчинення кримінального правопорушення у сфері дискримінації. Закон України «Про медіацію» передбачає можливість «проведення медіації з метою запобігання виникненню конфліктів (спорів) у майбутньому або врегулювання будь-яких конфліктів (спорів), у тому числі у кримінальних провадженнях з метою примирення потерпілого з підозрюваним (обвинуваченим)» [120]. Однак, зауважимо про відсутність комплексного регулювання даної процедури у сфері запобігання і протидії дискримінації. При застосуванні медіації у випадках вчинення кримінальних правопорушень у сфері дискримінації необхідно забезпечити справедливий, добровільний і ефективний процес, який враховує права та інтереси всіх залучених сторін. Відтак, можуть виникати наступні проблемні аспекти:

- у випадку нерівноправності сторін слабша сторона може відчувати себе під тиском і не мати можливості вільно висловлювати свої потреби та бажання;
- медіація може стати інструментом повторної віктимізації, якщо потерпіла сторона змушена стикатися з кривдником у примусових умовах;
- медіація може не забезпечити необхідного стримувального ефекту для запобігання подібним правопорушенням у майбутньому.

Зважаючи на зазначене, вважаємо доцільним передбачити категорії кримінальних правопорушень у сфері дискримінації, коли застосування медіації може бути ефективним і навпаки.

Продовжуючи розгляд системи запобігання та протидії дискримінації в Україні, перейдемо до аналізу наступного запропонованого нами елементу – суб'єктів запобігання і протидії дискримінації. Варто зазначити, що вчені по-різному тлумачать інституційний механізм в цілому. У своєму дослідженні О.Федорчак під інституційним механізмом державного управління розуміє «складну систему, призначену для практичного здійснення державного управління та досягнення поставлених цілей, яка охоплює: сукупність органів

державної влади і місцевого самоврядування та інших суб'єктів, задіяних у процесі формування і реалізації державної політики у певній сфері; сукупність нормативно-правових актів, які регулюють зміст, процес формування і реалізації державної політики у цій же сфері; а також державну політику щодо формування нових, усунення старих та трансформації існуючих інститутів» [121, с. 60]. Враховуючи зазначене, саме на суб'єктів запобігання і протидії дискримінації покладено основну роль у реалізації державної політики у сфері забезпечення рівноправності людини і громадянина і вони виступають основним елементом інституційного механізму державного управління.

Відповідно до частини 1 статті 9 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», «суб'єктами, наділеними повноваженнями щодо запобігання та протидії дискримінації, є:

- Верховна Рада України;
- Уповноважений Верховної Ради України з прав людини;
- Кабінет Міністрів України;
- інші державні органи, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування;
- громадські організації, фізичні та юридичні особи» [18].

У контексті предмета нашого дослідження на особливу увагу заслуговують положення, що стосуються функціонування саме органів державної влади у процесі запобігання та протидії дискримінації. Згідно із частиною 1 статті 12 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», «державні органи, органи влади Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування в межах своїх повноважень:

- готують пропозиції щодо вдосконалення законодавства про запобігання та протидію дискримінації;
- здійснюють позитивні дії;
- дотримуються принципу недискримінації у своїй діяльності;
- співпрацюють з громадськими організаціями щодо дотримання принципу недискримінації;

- сприяють науковим розробкам у сфері запобігання та протидії дискримінації;

- провадять просвітницьку діяльність з питань запобігання та протидії дискримінації» [18].

Актуальні питання ролі правоохоронних органів у протидії дискримінації досліджують науковці О. Г. Серeda та Я. В. Свічкарьова, які виділяють наступні «основні функції державно-правового механізму забезпечення запобігання та протидії дискримінації в Україні:

- 1) організаційно-правова функція;
- 2) регулятивна функція;
- 3) правоохоронна функція;
- 4) превентивна функція;
- 5) статистично-аналітична функція;
- 6) інформаційно-просвітницька функція;
- 7) правовідновлювальна функція» [122, с. 82].

Процес розслідування правоохоронними органами кримінальних правопорушень у сфері дискримінації також має свою специфіку. Фахівці з методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень звертають увагу на наступні особливості розслідування злочинів на ґрунті нетерпимості:

- «необхідність ґрунтовного доказування мотиву злочину;
 - необхідність ретельного та глибокого дослідження особи підозрюваного, що безпосередньо пов'язане з доказуванням мотиву злочину;
 - необхідність ретельного дослідження фактів, які передували вчиненню злочинів;
 - необхідність ретельного дослідження особи потерпілого;
 - необхідність ретельної організації роботи з потерпілим з огляду на особливості його особистості;
 - необхідність застосування спеціальних знань, зокрема залучення спеціалістів до проведення слідчих (розшукових) дій та призначення відповідних експертиз, більшість з яких не є традиційними для слідчої практики» [109, с. 25].
- Таким чином, правоохоронні органи є центральною ланкою в системі

забезпечення правопорядку та захисту прав людини в контексті протидії дискримінації. Їхня діяльність спрямована на запобігання, виявлення, розслідування та притягнення до відповідальності винних у вчиненні кримінальних правопорушень у сфері дискримінації. Разом з тим, під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері дискримінації працівники правоохоронних органів стикаються з низкою проблем, серед яких: недостатня підготовка та обізнаність у сфері антидискримінаційного законодавства; складність доказування; суспільний тиск і упередження; складнощі правової кваліфікації; відсутність координації та обміну інформацією між різними правоохоронними та державними органами.

Зазначимо, що на підзаконному рівні прийняті різні відомчі акти, спрямовані на виявлення та протидію дискримінації, серед яких: Методичні рекомендації щодо внесення до колективних договорів та угод положень, спрямованих на забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків у трудових відносинах, затверджені Наказом Міністерства соціальної політики України від 29 січня 2020 року № 56 [123], Методичні рекомендації щодо ідентифікації випадків гендерної дискримінації та механізм надання правової допомоги, затверджені Наказом Координаційного центру з надання правової допомоги від 12 березня 2019 року № 33 [124], Порядок організації роботи щодо реагування, запобігання та протидії проявам дискримінації за ознакою статі та сексуальним домаганням на робочому місці в системі органів дипломатичної служби, затверджений Наказом Міністерства закордонних справ від 14 січня 2022 року № 22 [125], Положення щодо реагування, запобігання та протидії проявам дискримінації за ознакою статі та сексуальним домаганням на робочому місці серед військовослужбовців Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, затверджене Наказом Адміністрації Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України від 11 листопада 2021 року № 666 [126] та інші. Однак, вказані відомчі акти врегульовують питання запобігання і протидії дискримінації, що виникає на робочому місці у відповідному органі державної влади. Натомість проблемні питання виявлення, розслідування кримінальних правопорушень правоохоронними органами,

алгоритм дій при різних формах злочинних дискримінаційних дій залишилися без належної уваги. У зв'язку із зазначеним та з метою забезпечення комплексного підходу до розслідування кримінальних правопорушень у сфері дискримінації, вважаємо доцільним розробити і затвердити Методичні рекомендації для працівників правоохоронних органів з розслідування кримінальних правопорушень у сфері дискримінації. Структурно рекомендації склалися б з наступних розділів:

1. Підготовка та підвищення кваліфікації працівників правоохоронних органів (семінари, тренінги з питань розслідування кримінальних правопорушень у сфері дискримінації, ресурси для самонавчання, співпраця з фахівцями у сфері прав людини та антидискримінації).

2. Специфіка правової кваліфікації кримінальних правопорушень у сфері дискримінації.

3. Характеристика особи, що вчиняє кримінальні правопорушення у сфері дискримінації.

4. Характеристика особи потерпілого в провадженнях про кримінальні правопорушення у сфері дискримінації.

5. Характеристика місця, часу та способу вчинення кримінальних правопорушень у сфері дискримінації.

6. Специфіка слідової картини кримінальних правопорушень у сфері дискримінації.

7. Типові слідчі ситуації під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері дискримінації.

8. Слідчі версії та алгоритм дій під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері дискримінації.

9. Тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері дискримінації.

10. Заходи безпеки для захисту потерпілих та свідків.

11. Механізми взаємодії та обміну інформацією з іншими органами влади та громадськими організаціями.

12. Програми з підвищення обізнаності громадськості про проблему дискримінації.

У процесі діяльності суб'єктів із запобігання і протидії дискримінації в Україні значну роль має відігравати і віктимологічна профілактика. Дослідниця В. Л. Давиденко зауважує, що «віктимологія це особливий напрямок кримінологічної науки, який вивчає роль жертви у виникненні криміногенної ситуації і розроблює так званий кримінологічний аспект попередження злочинів, основним завданням якого є максимальне зменшення криміногенних ситуацій, що створюються безпосередньо потерпілими. Сутність віктимологічного аспекту попередження злочинів полягає в тому, що необхідно здійснювати профілактичну роботу не тільки серед потенційних правопорушників, а й серед потенційних потерпілих – людей, чия поведінка, образ життя, зв'язків, сімейний стан і вид діяльності створюють для них підвищений ризик опинитися в ролі жертви злочинного посягання» [127, с. 78]. Щодо особи потерпілого у кримінальних правопорушеннях у сфері дискримінації, науковиця А. Боровик звертає увагу, що такі «злочини характеризуються тим, що у винної особи неприязнь, почуття ворожнечі до потерпілого викликані не якими-небудь його особистими якостями, а тим, що він належить до певної нації (чи соціальної групи), раси чи релігії. Злочини, що вчиняються за мотивами расової, національної та релігійної ворожнечі, здебільшого спричиняються та супроводжуються певними ідеологічними установками, що базуються на ознаках націоналізму, расизму, фашизму і т. п.» [106, с. 176].

Зважаючи на зазначене, для профілактики злочинів у сфері дискримінації важливо розробити та впровадити комплекс віктимологічних заходів, орієнтованих на різні рівні суспільства та включати взаємодію між державними органами, громадськими організаціями та громадянами, серед яких:

- створення консультаційних центрів та гарячих ліній для жертв дискримінації, де можна отримати юридичну та психологічну допомогу;
- створення програм соціальної реабілітації для жертв дискримінації, включаючи психологічну підтримку, соціальне консультування та допомогу в працевлаштуванні;

- підтримка місцевих ініціатив та громадських рухів, спрямованих на запобігання дискримінації та захист прав жертв дискримінації;
- проведення регулярних досліджень та аналізу кримінальних правопорушень у сфері дискримінації, що допоможуть зрозуміти тенденції та розробити ефективні заходи профілактики дискримінаційним проявам;
- розробка онлайн-платформ для повідомлень про випадки дискримінації та надання допомоги жертвам дискримінації;
- проведення інформаційних кампаній в соціальних мережах для підвищення обізнаності громадськості щодо проблеми дискримінації та доступних способів її запобігання.

Наступним вагомим елементом системи запобігання і протидії дискримінації в Україні вважаємо освітні заходи та правосвідомість. Аналізуючи взаємозв'язок освіти та злочинності, О.В. Колеснікова зазначає, що «в сучасних наукових джерелах питання місця інституту освіти в системі запобігання та протидії злочинності визначається як один з існуючих та реально застосовуваних засобів протидії криміналізації всіх сфер суспільного життя, що дозволяє комплексно протидіяти деградації культури та свідомості. При чому в сучасних умовах розвитку суспільства, реальному стані злочинності освіта не лише виходить на перші ролі в системі запобігання та протидії злочинності, але і набуває багатофункціонального свого призначення щодо підвищення рівня правової культури, формування відчуття неприйнятності будь-яких проявів порушення закону тощо. Вченими однозначно обґрунтовується висновок про те, що місце і значення освіти виявляється у певному взаємовпливі між системою освіти та розвитком суспільства» [128, с. 146].

Слід вказати, що питання створення недискримінаційного середовища у закладах освіти в Україні врегульовано Наказом Міністерства освіти і науки України «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти» від 28.12.2019 року № 1646. Наказом передбачено алгоритм дій у випадку виявлення булінгу, а також заходи, спрямовані на запобігання булінгу в закладах освіти [129]. Разом з тим, акцентуємо увагу на важливості проведення освітніх заходів, що стосуються

обізнаності про сутність, причини і наслідки дискримінації, що пояснюється наступним:

- освіта сприяє розвитку критичного мислення, що дозволяє аналізувати та ставити під сумнів упередження та стереотипи, які є в основі дискримінаційної поведінки;

- навчальні програми з питань різноманітності та інклюзії сприяють розвитку толерантності та поваги до інших культур, релігій, етнічних груп і сексуальних орієнтацій, що здатне знизити рівень ворожості та агресії в суспільстві;

- освіта сприяє соціальній інтеграції та допомагає уникнути соціальної ізоляції, яка може бути джерелом кримінальних правопорушень у сфері дискримінації;

- освітні заходи з прав людини сприяють формуванню правової культури та правосвідомості, яка включає розуміння законодавства у сфері протидії дискримінації та наслідки його порушення.

Беручи до уваги зазначене, з метою запобігання формуванню негативних стереотипів та упереджень, подолання бар'єрів та сприяння інклюзивності, вважаємо за доцільне звернути особливу увагу в закладах освіти на наступні способи запобігання дискримінації:

1. Культурна компетентність - надавати учням глибоке розуміння різних культур, поглядів і допомогти розвинути навички, необхідні для орієнтування та цінування різноманітності. Це включає навчання про внесок різних культур у суспільний розвиток, а також розуміння історичного контексту, що є основою різних культур та вірувань.

2. Інклюзивна навчальна програма – формувати навчальну програму, яка буде репрезентативною для всіх учнів, включаючи різноманітні точки зору та пояснення в підручниках та навчальних матеріалах.

3. Створення безпечного простору - місць в закладах освіти, де учні можуть ділитися своїм досвідом і почуттями, не боячись дискримінаційних проявів, включаючи групи підтримки для маргінальних учнів, а також можливості для відкритого діалогу та обговорення.

4. Антидискримінаційна освіта - навчання учнів історії та впливу дискримінації, а також надання їм стратегій для активної протидії дискримінаційним проявам у повсякденному житті.

Таким чином, освіта може відігравати вирішальну роль у запобіганні дискримінації, оскільки формує правосвідомість ще змалку та здатна усувати бар'єри. Саме освітні заходи та інформаційні кампанії, спрямовані на підвищення правосвідомості суспільства про форми дискримінації та їх наслідки, є одним із чинників формування толерантного та рівноправного суспільства.

Наступним елементом у системі запобігання і протидії дискримінації виступають соціально-економічні заходи. Зазначимо, що «у теорії дискримінації вирізняють три головних джерела дискримінації на ринку праці. Перше джерело – особисте упередження роботодавця, колег або споживачів, котрим не сподобається взаємодія з працівниками певної статі або раси. Другим основним джерелом дискримінації є статистичне упередження, коли роботодавці переносять на окремих індивідів певні ознаки групи. Третє джерело – це модель, згідно з якою намагання до володіння та використання монопольної сили є причиною дискримінації. Для подолання дискримінаційних відмінностей у зарплаті в соціальній політиці багатьох країн застосовується система рівної оплати за роботу порівнянної цінності. У цій системі кожне робоче місце оцінюється і зіставляється з іншим критеріям кваліфікації, напруженості, відповідальності і умов праці. Робочі місця, що одержали однакову оцінку порівнянної цінності, повинні мати однаковий рівень оплати праці» [83]. В Україні вагомим стратегічним документом у сфері забезпечення рівності прав виступає Національна стратегія у сфері прав людини, затверджена Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021. У ньому стратегічною ціллю визначено функціонування ефективної системи запобігання та протидії дискримінації, виокремлено проблеми, на вирішення яких спрямований стратегічний напрям та завдання, спрямовані на досягнення цілі [22]. У зв'язку із зазначеним, проаналізуємо стан виконання даної стратегічної цілі.

Звернемо увагу на один із основних заходів, поставлених перед Міністерством економіки України, Міністерством соціальної політики України та Міністерством юстиції України - розроблення та подання на розгляд Кабінету Міністрів України законопроекту про внесення змін до Кодексу законів про працю України, Законів України «Про оплату праці», «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», «Про колективні договори і угоди» з метою зменшення розриву в оплаті праці жінок і чоловіків. Як помітно із звіту «Про стан виконання заходів Плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021-2023 роки, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021-2023 роки» від 23.06.2021 № 756-р (за II півріччя 2023 року)», даний захід досі перебуває в процесі виконання, хоча встановлений строк виконання - грудень 2022 року. У звіті зазначається, що «практичним результатом реалізації Національної стратегії стане реалізація зобов'язань Уряду України, взятих в рамках міжнародної ініціативи «Партнерство Біарріц» з утвердження гендерної рівності, та відповідність України критеріям членства у Міжнародній коаліції за рівну оплату праці» [130]. Прокоментуємо щодо останнього, що перебування заходу в процесі виконання свідчить про необхідність додаткових зусиль для досягнення запланованих результатів. Видається необхідним покращити координацію між міністерствами та прискорити процес розробки та ухвалення законопроектів шляхом створення робочих груп або спеціальних комісій та залучення експертів. Крім того, з метою запобігання дискримінації акцентуємо увагу на доцільності проведення таких соціально-економічних заходів:

- соціальна реклама є важливим інструментом для зміни суспільних установок і стереотипів щодо меншин та вразливих груп. Кампанії, що підкреслюють позитивні аспекти різноманітності та наголошують на недопустимості дискримінації, можуть сприяти більш толерантному суспільству, змінювати громадську думку та зменшувати рівень дискримінації;
- забезпечення доступності громадських місць, транспорту, освіти та охорони здоров'я для людей з інвалідністю та інших вразливих груп сприяє їхній

інтеграції в суспільство. Інклюзивна інфраструктура дозволяє людям брати активну участь у соціальному житті та економічній діяльності, що знижує ризик дискримінації та соціального відчуження;

- підтримка просвітницької діяльності громадських організацій у захисті прав меншин та наданні підтримки вразливим групам;

- підтримка підприємництва серед меншин - меншини часто стикаються з бар'єрами у доступі до фінансових ресурсів та ринків. Надання грантів, пільгових кредитів та бізнес-консультацій сприятиме розвитку підприємництва серед цих груп, що підвищить їх економічну незалежність та інтеграцію в економічне життя країни.

Комплексні соціально-економічні заходи, спрямовані на запобігання дискримінації, мають бути інтегровані в загальну політику держави та реалізовуватися через співпрацю з громадськими організаціями, бізнесом та міжнародними партнерами. Це дозволить створити більш рівноправне та інклюзивне суспільство, де кожен матиме рівні можливості для розвитку та реалізації свого потенціалу.

Іншим важливим елементом системи запобігання і протидії дискримінації вважаємо міжнародну співпрацю. Дослідники Світового банку щорічно відстежують гендерну дискримінацію в 190 країнах світу [131]. Індекс гендерної рівності аналізує 10 показників, які впливають на трудове середовище жінок: безпеку, мобільність, робоче місце, оплату праці, шлюб, батьківство, догляд за дітьми, підприємництво, активи та пенсію. Звіт «Жінки, бізнес і закон 2024» досліджує правові реформи, що відбулися з 2 жовтня 2022 року по 1 жовтня 2023 року у різних державах. Глобальна середня оцінка зросла з 77,1 до 77,9 зі 100, що є найзначнішим щорічним покращенням з початку пандемії COVID-19. Як і в попередньому виданні, лише 14 країн надають жінці законні права, рівні правам чоловіка: Бельгія, Канада, Данія, Франція, Німеччина, Греція, Ісландія, Ірландія, Латвія, Люксембург, Нідерланди, Португалія, Іспанія та Швеція. Беручи до уваги зазначене, видається доцільним покращити міжнародну співпрацю з країнами, які демонструють ефективну практику запобігання і протидії дискримінації, шляхом обміну досвідом. Крім того, дискримінація часто має міжнародний

вимір, наприклад, у випадку мігрантів, біженців та етнічних меншин. Міжнародна співпраця дозволяє координувати дії різних країн для забезпечення захисту прав цих груп та ефективної протидії дискримінації, яка може виникати під час міграційних процесів.

Відтак, міжнародна співпраця є ключовим елементом у боротьбі з дискримінацією, оскільки вона забезпечує координацію зусиль, обмін знаннями та ресурсами, а також створення ефективних механізмів захисту прав людини на глобальному рівні.

Висновки до розділу 2

1. Злочинність виникає внаслідок негативних явищ, які знаходяться у різних сферах життєдіяльності: економічних, психологічних, духовних, ідеологічних, управлінських, політичних. Разом з тим, вказані явища часто перебувають у тісному взаємозв'язку, а тому виокремлення лише одного із вказаних факторів для формування їх причинно-наслідкових зв'язків із злочинністю може бути некоректним.

2. Вагомим аспектом при визначенні детермінантів злочинності є увага до динамічності суспільства. Злочинність є динамічним явищем, яке постійно змінюється під впливом різних факторів. Статичні теорії, які не враховують цю динаміку, можуть бути неефективними в поясненні та прогнозуванні злочинності загалом і кримінальної протиправності у сфері дискримінації зокрема.

3. Опрацювавши значну кількість наукових позицій щодо сутності причин дискримінації, детермінанти злочинності у сфері дискримінації запропоновано розуміти як комплекс соціальних, економічних, політичних, культурних, психологічних причин та умов, що впливають на виникнення та поширення злочинності, спрямованої на дискримінацію. Крім того, переосмислюючи наявний перелік детермінантів злочинності у сфері дискримінації, видається доцільним доповнити їх систему.

4. Стереотипи та упередження лежать в основі дискримінації, оскільки вони сприяють формуванню несприятливих поглядів в особи або групи осіб через певні ознаки, що, у свою чергу, призводить до упередженості в прийнятті рішень і служить перешкодою для можливостей для цих осіб або групи осіб. Крім того, часто дискримінація відбувається через комплексний ефект декількох ознак, через що особа може відчувати значний особистий біль і соціальну шкоду внаслідок дискримінаційних дій.

5. Констатовано, що стереотипи та упередження є тісно пов'язаними концепціями, але мають різні значення та впливи. Відтак, стереотипи розуміємо як узагальнені і часто спрощені уявлення про певну групу людей, які можуть бути як позитивними, так і негативними. Вони формуються на основі досвіду, медіа, виховання та культурних впливів. У свою чергу, упередження - це негативні або позитивні судження про людей, засновані на стереотипах, які зазвичай ведуть до несправедливого або дискримінаційного ставлення. Упередження часто супроводжуються емоціями, такими як страх, ненависть або презирство.

6. На основі проведеного аналізу кримінологічного портрета особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері дискримінації, запропоновано таке її визначення: особа, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері дискримінації – це особа, яка незалежно від свого соціального статусу здійснює як свідомо, так і через упередження дії, що спрямовані на порушення прав і свобод інших людей на основі їх расової, національної належності, релігійних переконань, статі, інвалідності, віку або інших ознак, що визначаються законодавством як дискримінаційні, та несе за них юридичну відповідальність відповідно до чинного законодавства.

7. Характеризуючи кримінологічний портрет особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері дискримінації, зауважено на наявність у такої особи мотиву ненависті або ворожнечі, пов'язаного з особою потерпілого. Щодо психологічних ознак особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері дискримінації, необхідно особливо акцентувати увагу на агресивності, нестриманості, фанатизмі, злості на навколишній світ.

8. При дослідженні інституту запобігання та протидії дискримінації в Україні саме системний підхід є найбільш доцільним, що пояснюється наступним:

- система запобігання та протидії дискримінації в Україні включає різноманітні елементи, які разом формують єдину систему та повинні узгоджено функціонувати для її ефективності;

- саме характер зв'язків між різними інституційними структурами (державними органами, громадськими організаціями, освітніми установами) визначає ефективність системи;

- відбувається вплив системи на окремі елементи: законодавча база, державна політика та програми, що складають систему запобігання та протидії дискримінації, впливають на поведінку окремих громадян, організацій та установ, сприяючи формуванню культури толерантності та недискримінації;

- система запобігання та протидії дискримінації повинна враховувати взаємодію всіх її частин, а зміни в одному елементі (наприклад, вдосконалення законодавства) можуть покращити всю систему, підвищуючи її ефективність;

- системний підхід дозволяє аналізувати не лише окремі елементи, але й їх взаємодію, виявляти проблемні аспекти, недоліки та модернізувати їх (наприклад, системний аналіз може показати, що недостатня співпраця між правоохоронними органами та освітніми установами є однією з причин низької ефективності запобігання дискримінації);

- у системі можуть з'являтися нові елементи, такі як нові громадські ініціативи або міжнародні проєкти, які здатні змінити динаміку системи та сприяти підвищенню її ефективності.

9. Система запобігання та протидії дискримінації в Україні повинна базуватися на комплексному підході, включаючи такі елементи:

1. Кримінально-правове забезпечення: включає в себе прийняття та виконання положень законодавства, що забороняє дискримінацію на основі будь-яких ознак. Правове регулювання повинно бути чіткими та ефективно застосовуватися судовими, правоохоронними органами та іншими установами.

2. Суб'єкти запобігання і протидії дискримінації: для ефективного функціонування системи невід'ємну роль відіграють органи та установи, які відповідають за нагляд, контроль, розгляд скарг щодо випадків дискримінації, надання правової та психологічної підтримки потерпілим від кримінальних правопорушень у сфері дискримінації.

3. Освітні заходи та правосвідомість: система повинна включати освітні програми та інформаційні кампанії, спрямовані на підвищення правосвідомості суспільства про форми дискримінації та їх наслідки, що сприятиме формуванню толерантного та рівноправного суспільства.

4. Соціально-економічні заходи: для зменшення вразливості деяких груп до дискримінації важливо розробляти та впроваджувати програми зайнятості, освіти, житлової підтримки та інші соціальні заходи.

5. Міжнародна співпраця: співпраця з міжнародними організаціями та іншими країнами сприятиме обміну досвідом та найкращими практиками у сфері запобігання та протидії дискримінації.

10. З метою забезпечення комплексного підходу до розслідування кримінальних правопорушень у сфері дискримінації, запропоновано розробити і затвердити Методичні рекомендації для працівників правоохоронних органів з розслідування кримінальних правопорушень у сфері дискримінації.

РОЗДІЛ 3

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСКРИМІНАЦІЇ ТА НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЇЇ ВЧИНЕННЯ

3.1. Поняття та класифікація кримінальних правопорушень у сфері дискримінації

Державна політика сучасної України у сфері протидії дискримінації передбачає зниження рівня дискримінації у суспільстві, зменшення чисельності кримінальних правопорушень, що вчиняються на ґрунті ненависті, їх попередження, а також забезпечення невідворотності покарань за них.

Важливе значення у протидії дискримінації в Україні відіграє кримінально-правова охорона суспільних відносин у сфері реалізації конституційного принципу рівноправності й толерантного ставлення до різних соціальних груп людей. Чинний Кримінальний кодекс України, як у Загальній, так і в Особливій частинах, містить норми, які стосуються кримінальних правопорушень у сфері дискримінації, відповідальності та призначення покарання за них.

Загальна частина Кримінального кодексу України у статті 67 «Обставини, які обтяжують покарання» передбачає систему обставин, які обтяжують покарання, та обов'язково мають бути врахованими судом під час призначення покарання. Вітчизняний законодавець у дану систему заклав таку «дискримінаційну» обставину, що обтяжує покарання, «як вчинення кримінального правопорушення на ґрунті расової, національної, релігійної ворожнечі чи розбрату або на ґрунті статевої приналежності» (п. 3 ч. 1) [15].

Також Загальна частина КК України містить статтю 22 «Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність», де у ч. 2 даної статті перерахований виключний перелік кримінальних правопорушень, за вчинення яких настає

кримінальна відповідальність з 14 років, і серед них наступні кримінальні правопорушення у сфері дискримінації:

- умисне вбивство з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості (п. 14 ч. 2 ст. 115 КК України);

- умисне тяжке тілесне ушкодження з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості (ч. 2 ст. 121 КК України);

- умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості (ч. 2 ст. 122 КК України);

- зґвалтування (ст. 152 КК України);

- сексуальне насильство (ст. 153 КК України);

- вимога передачі чужого майна чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру з погрозою насильства над потерпілим чи його близькими родичами, обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб (ст. 189 КК України);

- терористичний акт (ст. 258 КК України) [15].

Особлива частина КК України також містить систему норм, які становлять кримінально-правову охорону реалізації конституційного принципу рівноправності й толерантного ставлення до різних соціальних груп людей. У них визначено ознаки кримінальних правопорушень у сфері дискримінації, види та розміри покарань за них.

Проте, одна із цих норм потребує окремої уваги, оскільки безпосередньо спрямована на кримінально-правову охорону рівності громадян у їх конституційних правах та їх рівності перед законом як принципу конституційно-правового статусу людини і громадянина – ст. 161 «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками» КК України.

Аналіз статті дає підстави твердити, що у ній зосереджено ознаки трьох складів правопорушень, що стосуються питань дискримінації: встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян («пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності,

етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками»), питань поширення «мови ворожнечі» («умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, регіональної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, або образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями»), і злочину вчиненого на ґрунті ненависті («ті самі дії, поєднані з насильством, обманом чи погрозами, а також вчинені службовою особою» та «дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, які були вчинені організованою групою осіб або спричинили тяжкі наслідки») [132, с. 7].

Встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян полягає у наданні громадянам, які мають певні релігійні чи політичні переконання, майновий стан, стать, громадянство певних переваг чи вигод у реалізації їхніх законних прав. Якщо даний злочин вчинявся у поєднанні з іншим, то відповідальність буде наставати за сукупністю кримінальних правопорушень.

Пряме чи непряме обмеження прав громадян полягає у повному або частковому унеможливленні реалізації будь-яких прав, що закріплені Конституцією України та Законами України. Пряме обмеження по суті є дією, яка має «відкритий прояв» дискримінації прав громадянина за визначеними у ст.161 КК України ознаками. Непряме обмеження прав характеризується «завуальованою формою» обмеження прав громадян, які приховують ставлення до громадян за ознаками, що визначені у ч. 1 ст. 161 КК України. Якщо таке перешкоджання супроводжувалося вчиненням іншого кримінального правопорушення, то відповідальність у такому випадку також має наставати за сукупністю кримінальних правопорушень. Водночас, як зауважує О. М. Шармар, «існують випадки, коли обмеження прав громадян, наприклад, незаконне звільнення працівника з особистих мотивів суд не кваліфікує за сукупністю статей 161 КК і 172 КК, а лише за ч. 2 ст. 161 КК» [133, с. 326].

Дії, спрямовані на розпалювання національної, регіональної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі і гідності - будь-які дії (розповсюдження матеріалів у засобах масової інформації, публічні виступи тощо), які вчиняють задля поширення серед окремих груп населення

настроїв ворожнечі, неприязні, огиди до інших расових, етнічних груп чи конфесій для того, щоб викликати у багатьох осіб таке ж ставлення і почуття до таких груп, їх способу життя, звичаїв, культури, релігії, приниження позитивних якостей тієї чи іншої нації порівняно з іншими.

Законодавець визначив, що кримінальну відповідальність за дане кримінальне правопорушення може нести лише фізична осудна особа, яка досягнула віку кримінальної відповідальності за даний злочин (16 років), тобто суб'єкт кримінальної відповідальності - загальний.

Суб'єктивна сторона даного кримінального правопорушення передбачає лише умисну форму вини та мотив - розпалювання національної, регіональної, расової чи релігійної ворожнечі в Україні загалом, її регіоні чи районі або ж приниження національної честі та гідності представників національних груп.

Проте, ставлення суб'єкта кримінальної відповідальності до тяжких наслідків (ч. 3 ст. 161 КК) має полягати лише у необережній формі вини.

Як кваліфікуючі ознаки даного кримінального правопорушення законодавець передбачив дії, зазначені у ч. 1 ст. 161 КК, але які:

- 1) поєднані з насильством, обманом чи погрозами;
- 2) вчинені службовою особою.

Під насильством пропонують розуміти у ч. 2 ст. 161 КК фізичне насильство, а саме: заподіяння побоїв, нанесення удару, заподіяння легкого або середньої тяжкості тілесного ушкодження, тощо [133, с. 326].

У судовій практиці є позиція, що у разі заподіяння потерпілому насильства у вигляді легкого тілесного ушкодження, дії винного кваліфікуються за ч. 2 ст. 161 КК України. Із цим ми цілком згодні, оскільки ч. 1 ст. 161 КК України передбачає формальний склад даного правопорушення.

Слід зазначити, що серед науковців лунають пропозиції щодо зниження віку кримінальної відповідальності за дане кримінальне правопорушення, оскільки воно вчиняється особами віком 14 років. Проте, ми не підтримуємо дану позицію, оскільки у такому віці діти можуть бути психологічно незрілими і перебувати під впливом однолітків, сім'ї або суспільства, які здатні впливати на їхню поведінку. Тому, у довгостроковій перспективі видається доцільнішим і

ефективнішим зосередження саме на освітніх програмах і превентивних заходах, що пояснюють сутність дискримінаційних діянь та їх наслідки. Іншим аспектом є те, що законодавство має забезпечувати баланс між захистом прав людини та необхідністю справедливого покарання, а тому введення кримінальної відповідальності за дане кримінальне правопорушення з такого раннього віку може мати негативні наслідки для подальшого життя підлітків і суперечити принципам ювенальної юстиції.

Зауважимо, що конструкцію статті 161 КК України вважають нечіткою і надто громіздкою, що на практиці не сприяє ефективному та дієвому притягненню осіб, винних у дискримінації до кримінальної відповідальності. Стверджують, що реальне притягнення винних до кримінальної відповідальності залежить від спроможності правоохоронних органів здійснювати викриття і доводити прямий умисел у вчиненні дискримінації. У зв'язку із зазначеним, склад злочину «пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» пропонують вилучити з Кримінального кодексу України. Детальніше обґрунтування даної позиції ми розкриваємо у третьому підрозділі даного розділу дисертаційної роботи.

Досліджуючи кримінальну відповідальність за кримінальні правопорушення у сфері дискримінації, В. М. Панькевич та Т. І. Сухоребра виокремлюють наступні кримінально-правові норми:

- ч. 2 ст. 110 КК України (посягання на територіальну цілісність і недоторканність України, поєднані з розпалюванням національної чи релігійної ворожнечі);

- п. 14, ч. 2 ст. 115 КК України (умисне вбивство з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості);

- ч. 2 ст. 121 КК України (умисне тяжке тілесне ушкодження з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості);

- ч. 2 ст. 122 КК України (умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості);

- ч. 2 ст. 126 КК України (побої і мордування, вчинені з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості);

- ч. 2 ст. 127 КК України (катування, вчинене з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості);

- ч. 2 ст. 129 КК України (погроза вбивством, вчинена з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості);

- ст. 161 КК України (порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками);

- ст. 300 КК України (ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію);

- ст. 442 КК України (геноцид) [134, с. 322-323].

Як бачимо, В. М. Панькевич та Т. І. Сухоребра виокремлюють кримінально-правові норми, які в основному стосуються лише дискримінації, здійсненої за трьома ознаками: релігії, національності, раси. І серед них є норми, що описують ознаки дискримінації як обов'язкові ознаки кримінального правопорушення (ст. ст.161, 300, 442 КК України), або ж як його кваліфікуючу ознаку (ч.2 ст. 110, п. 14, ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 121, ч. 2 ст. 122, ч. 2 ст. 126, ч. 2 ст. 127, ч. 2 ст. 129 КК України).

У свою чергу, Д. О. Зуєнко, ведучи мову про «злочини ненависті» як категорію, яка об'єднує кримінальні правопорушення, визначені різними статтями закону України про кримінальну відповідальність, що вчиняються з мотивів упередження до певних ознак, що наявні в особи, виділяє:

- ч. 2 та ч. 3 ст. 110 КК України («Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України»),

- п. 14 ч. 2 ст. 115 КК України («Умисне вбивство»),

- ч. 2 ст. 121 КК України («Умисне тяжке тілесне ушкодження»),

- ч. 2 ст. 122 КК України («Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження»),
- ч. 2 ст. 126 КК України («Побої і мордування»),
- ч. 2 ст. 127 КК України («Катування»),
- ч. 2 ст. 129 КК України («Погроза вбивством»),
- ст. 161 КК України («Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками»),
- ст. 178 КК України («Пошкодження релігійних споруд чи культових будинків»),
- ст. 179 КК України («Незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь»),
- ст. 180 КК України («Перешкоджання здійсненню релігійного обряду»),
- ст. 297 КК України («Наруга над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого»),
- ст. 300 КК України («Ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію»),
- ст. 442 КК України («Геноцид») [135, с. 167].

Загальновідомо, що розкриттю багатоаспектності будь-якого складного явища сприяє його класифікація на підставі вдало визначених критеріїв. Відповідно пропонуємо дослідити класифікацію злочинів, що вчиняються з мотивів нетерпимості.

До проблеми класифікації вітчизняними науковцями кримінальних правопорушень, що посягають на реалізацію принципу рівноправності й толерантного ставлення до різних соціальних груп людей, звертається у своїх дослідженнях Н. В. Дрьоміна-Волок, яка «злочини на ґрунті ненависті умовно поділяє на дві групи: перша група – міжнародні злочини, вчинені на ґрунті ненависті (геноцид, апартеїд, расова дискримінація, рабство). Правова характеристика та зобов'язання держав з протидії цим злочинам закріплені у нормах міжнародного права. Друга група – будь-які злочини за національним

кримінальним правом, суб'єктивна сторона яких характеризується наявністю мотиву ненависті та спеціального наміру (*specific intent*) заподіяння шкоди саме носію однієї з перелічених вище ознак (раса, релігія, національність, і т. д.)» [136, с. 47].

Науковець Т. А. Пазинич умовно виділяє три основні категорії «злочинів ненависті» (на підставі суспільних відносин, на які вони посягають):

- злочини проти життя та здоров'я особи, мотивом яких є расова, національна чи релігійна нетерпимість (п. 14 ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 121, ч. 2 ст. 122, ч. 2 ст. 126, ч. 2 ст. 127, ч. 2 ст. 129 КК України);

- кримінальні правопорушення, направлені на розпалювання ворожнечі, розбрату, дискримінації та ненависті серед населення (ч. 2 ст. 110, ст. 161, ст. 300 КК України);

- кримінальні правопорушення, у яких об'єктивна сторона прямо пов'язана із образою і приниженням релігійних почуттів, честі і гідності певних національних меншин (ст. 178, ст. 179, ст. 180 та ст. 297 КК України) [137, с. 163].

Дослідники Т. І. Созанський та І. Б. Газдайка-Василишин класифікують «злочини, що вчиняються на ґрунті нетерпимості за такими критеріями:

1) за кримінально-правовим значенням:

- злочини, де «ґрунт» нетерпимості є обставиною, що обтяжує покарання (впливає на призначення покарання);

- злочини, де «ґрунт» нетерпимості є ознакою складу злочину (впливає на кваліфікацію діяння);

2) за місцем цієї ознаки серед ознак складу злочину:

- злочини, де «ґрунт» нетерпимості є ознакою основного складу (ст. 161, 258, 300, 442 КК);

- злочини, де «ґрунт» нетерпимості є кваліфікуючою ознакою / ознакою кваліфікованого складу злочину (ч.2 ст 110, ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 121, ч. 2 ст. 122, ч. 2 ст. 126, ч. 2 ст. 127, ч. 2 ст. 129 КК);

3) за елементами складу злочину, до яких відноситься ця ознака:

- злочини, де «ґрунт» нетерпимості є ознакою об'єктивної сторони складу злочину (ч. 2 ст. 110 КК - спосіб, ст. 161 КК - суспільно-небезпечне діяння, 300 КК - предмет, 442 КК - суспільно-небезпечне діяння);

- злочини, де «ґрунт» нетерпимості є ознакою суб'єктивної сторони складу злочину (ч.2 ст. 110, ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 121, ч. 2 ст. 122, ч. 2 ст. 126, ч. 2 ст. 127, ч. 2 ст. 129 КК - мотив, ст. 258 КК - мета)» [138, с. 184].

Науковець І. Ю. Гора вважає, що «злочини, які вчинюються на ґрунті расової чи національної нетерпимості, можна умовно поділити на три групи: насильницькі злочини; злочини, пов'язані з порушеннями прав і свобод людини і громадянина та громадського порядку; інші злочини» [139, с. 286].

Досить ґрунтовну класифікацію кримінальних правопорушень, які вчиняються «на ґрунті» нетерпимості, наведено у методичних рекомендаціях з особливостей їх розслідування. Дану класифікацію було проведено за наступними трьома підставами.

На підставі місця ознаки «нетерпимості», яке вона займає з-посеред інших ознак складу злочину:

- злочини, у яких «ґрунт» нетерпимості належить до ознак його основного складу (наприклад, ст. 161, 258, 300, 442 КК України);

- злочини, у яких «ґрунт» нетерпимості належить до його кваліфікуючих ознак або ж є ознакою його кваліфікованого складу злочину (наприклад, ч. 2 ст. 110, ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 121, ч. 2 ст. 122, ч. 2 ст. 126, ч. 2 ст. 127, ч. 2 ст. 129 КК України) [109, с. 10].

На підставі кримінально-правового значення «ґрунту» нетерпимості:

- злочини, де «ґрунт нетерпимості» є ознакою складу злочину (впливає на кваліфікацію діяння);

- злочини, де «ґрунт нетерпимості» є обставиною, що обтяжує покарання (впливає на призначення покарання).

На підставі елементів складу злочину:

- злочини, у яких «ґрунт» нетерпимості - це ознака суб'єктивної сторони його складу (наприклад, виступає мотивом у складах злочинів, передбачених ч. 2 ст. 110, ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 121, ч. 2 ст. 122, ч. 2 ст. 126, ч. 2 ст. 127, ч. 2 ст. 129

КК України – мотив, а також – метою у складі злочину, передбаченого ст. 258 КК України);

- злочини, у яких «ґрунт» нетерпимості - це ознака об'єктивної сторони його складу (наприклад, виступає способом вчинення суспільно-небезпечного діяння у складі злочину, передбаченому ч. 2 ст. 110 КК України, суспільно небезпечним діянням у складі злочину, передбаченому ст. 161 КК України, а також предметом злочину у складі злочину, передбаченому ст. 300 КК України);

- злочини, де наявність такого мотиву як «ґрунт» нетерпимості не є обов'язковою ознакою складу злочину [109, с. 10].

Доволі цікавими на проблему кримінально-правового запобігання і протидії дискримінації в Україні є дослідження С. С. Ковальова. Український науковець кримінальні правопорушення на ґрунті ненависті трактує як «суспільно небезпечні, кримінально протиправні прояви дискримінації, що виражають нетерпимість, упереджене ставлення до інших людей за ознаками національності, раси, релігійних, політичних поглядів, гендерної приналежності, сексуальної орієнтації чи будь-яких інших рис (індикаторі) індивідуальної або групової ідентичності» [74, с. 181].

Як бачимо, С. С. Ковальов злочини на ґрунті ненависті вважає «проявом дискримінації», що виражається в нетерпимому, упередженому ставленні до людей (груп) за ознаками індивідуальної чи групової ідентичності.

Беручи до уваги природу кримінальних правопорушень на ґрунті ненависті та їх предметну сферу, С. С. Ковальов виокремив три категорії даних кримінальних правопорушень:

- «1) традиційні кримінальні правопорушення на ґрунті ненависті;
- 2) кримінальні правопорушення на ґрунті ненависті за політичною ознакою;
- 3) кримінальні правопорушення, що дотичні до ворожо-політично мотивованих злочинів ненависті» [74, с. 181].

Дослідник О. Е. Марченко запропонував досить важливу для науки і правозастосовної діяльності у сфері кримінально-правової охорони рівноправності та толерантного ставлення до різних соціальних груп людей

дефініцію поняття «кримінальні правопорушення на ґрунті ненависті» та класифікацію даної групи кримінальних правопорушень. Під «кримінальними правопорушеннями на ґрунті ненависті» науковець пропонує розуміти «передбачені законом про кримінальну відповідальність агресивно-насильницькі прояви дискримінації, обумовлені гостро емоційним, негативним, афілійованим груповою приналежністю почуттям ворожості до представників певних соціальних груп, опозиційністю до них й нестерпністю співіснування з ними» [140, с. 181].

Згідно з позицією О. Е. Марченка, класифікацію кримінально-правових правопорушень на ґрунті ненависті слід здійснити наступним чином:

«1. Персоніфіковані кримінальні правопорушення на ґрунті ненависті – особиста неприязнь, персоніфікована ненависть також має складати корпус кримінальних правопорушень на ґрунті ненависті. Їх спектр - вельми широкий: від простих (у юридичному сенсі, основний склад злочину) вбивств, тілесних ушкоджень, до посягань на життя державного діяча;

2. Кримінальні правопорушення на ґрунті афілійованої ненависті - особа, яка скоює злочин на ґрунті ненависті, обирає жертву за ознакою її приналежності або припустимої приналежності до певної групи;

3. Персоніфіковано-афілійовані дискримінаційні кримінальні правопорушення - синтез персоніфікованої та афілійованої ненависті, поєднання у фокусі агресії особистісних та ідентичнісних рис жертви» [140, с. 184].

У нашому дослідженні вважаємо за доцільне зупинитися й на кримінальній відповідальності за гендерно зумовлене насильство, яке є серйозним порушенням прав людини, формою дискримінації за ознакою статі. Особливо актуальною є дана проблема для українського суспільства сьогодні. Адже під час російсько-української війни на території України широких масштабів набули різні прояви даної форми дискримінації: фізичні тортури, примусова стерилізація, торгівля людьми, сексуальна експлуатація, зґвалтування, примусове вербування до збройних сил, сексуальне рабство, примушування до проституції, примусова вагітність, будь-які інші форми сексуального насильства, тиску і приниження.

Науковиця А. С. Політова зміст гендерно зумовленого насильства в умовах збройного конфлікту (воєнного стану) розкриває як «систематичне використання фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства проти осіб за ознакою статі з метою контролю, покарання або приниження їх, а також використання насильства для досягнення політичних, соціальних або військових цілей» [141, с. 724]. Йому властиві наступні ознаки: по-перше, це діяння (дія або бездіяльність), суспільно небезпечна поведінка (агресивна поведінка); вчинення однією або групою осіб; може вчинятися у психологічній, сексуальній, фізичній, економічній формах. Вчинення таких діянь щодо особи протилежної статі (гендер) – вважають головною ознакою даної форми дискримінації [141, с. 713].

Складність кваліфікації гендерно зумовленого насильства обумовлена непередбаченістю такого окремого складу кримінально-протиправного діяння у КК України, адже його становить сукупність складів кримінальних правопорушень, передбачених не лише різними частинами статей або статтями, а й різними розділами Особливої частини КК України.

Науковиця А. С. Політова зауважує, що кваліфікація до 24 лютого 2022 року діянь, що належать до гендерно зумовленого насильства, відбувалася за частинами статей або статтями Особливої частини КК України, а не Розділом XX «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку». Проте в умовах збройного насильства гендерне зумовлене насильство може кваліфікуватися і за ст. 433 «Насильство над населенням у районі воєнних дій», ст. 434 «Погане поводження із військовополоненими», ст.438 «Порушення законів та звичаїв війни» та ст. 442 «Геноцид» КК України [141, с. 720].

В основному притягнення до кримінальної відповідальності за гендерно зумовлене насильство здійснюється на підставі:

- ст. 121 (умисне тяжке тілесне ушкодження) КК України;
- ст. 126 (побої і мордування) КК України;
- ст. 126-1 (домашнє насильство) КК України;
- ст. 127 (катування) КК України;
- ст. 134 (незаконне проведення абортів або стерилізації) КК України;

- ст. 149 (торгівля людьми) КК України; ст. 151-2 (примушування до шлюбу) КК України;
- ст. 150 (експлуатація дітей) КК України;
- ст. 153 (сексуальне насильство) КК України;
- ст. 154 (примушування до вступу у статевий зв'язок) КК України;
- ст. 155 (вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку) КК України;
- ст. 156-1 (домагання дитини для сексуальних цілей) КК України;
- ст. 161 (порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками) КК України,
- ст. 302 (створення або утворення місць розпусти і звідництва) КК України;
- ст. 303 (сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією) КК України;
- ст. 433 (насильство над населенням у районі воєнних дій) КК України;
- ст. 434 (погане поводження з військовополоненими) КК України;
- ст. 438 (порушення законів та звичаїв війни) КК України;
- ст. 442 (геноцид) [15].

Відповідно, норми даних статей здійснюють кримінально-правову протидію гендерно зумовленому насильству як дискримінації за ознакою статі.

Здійснений аналіз норм, що становлять кримінально-правову охорону дискримінації, дає підставу сформулювати наступну дефініцію: «кримінальні правопорушення у сфері дискримінації» - це суспільно небезпечні, кримінально протиправні прояви дискримінації, що виражають нетерпимість, упереджене ставлення до інших, пряме непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв людині чи громадянину за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками чи будь-яких інших рис (індикаторів) індивідуальної або групової ідентичності.

3.2. Тенденції судової практики при розгляді справ у сфері дискримінації

Дослідження тенденцій судової практики у сфері дискримінації є ключовим інструментом для вдосконалення правової системи, забезпечення справедливості та захисту прав кожної людини. Аналіз судових рішень допомагає зрозуміти, як суди застосовують законодавство у сфері дискримінації та наскільки ефективно захищаються при цьому права потерпілих. Крім того, вивчення судової практики дозволяє виявити прогалини або недоліки у чинному законодавстві, що сприятиме внесенню змін і доповнень до нього з метою підвищення ефективності його застосування.

Кримінальний кодекс України у статті 161 передбачив кримінальну відповідальність за дії, що спрямовані на порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками [15].

Зазначимо, що в останні роки в українському суспільстві прослідковується тенденція щорічного зростання кількості випадків застосування органами досудового розслідування статті 161 КК України. І це засвідчує статистика кримінальних проваджень, що були задокументовані у період з 01.01.2015 р. по 30.06.2020 р. [108, с. 11].

Проте, статистичні дані співвідношення кількості кримінальних проваджень, що були закриті на стадії досудового розслідування, і тих, які дійшли до стадії судового розгляду, за ст. 161 КК України дають підстави твердити про низьку ефективність застосування даної статті на практиці.

Також практика проведення органами досудового розслідування кваліфікації злочинів, у яких правозахисники вбачають мотив упередження та нетерпимості, говорить про «вибірковість» органів слідства у правозастосуванні норм ст. 161 КК України.

При цьому на законодавчому рівні в Україні присутні специфічні склади злочинів, які дають владі дієві інструменти для реагування на різні прояви дискримінації та ненависті (расизм, розпалювання національної, расової

ворожнечі тощо), а також низка кваліфікуючих обставин, що обтяжують покарання у низці загальнокримінальних злочинів (ст. 115, 2, 121, 1). 126, 127, 129 КК України) [15].

У порівнянні із іншими зазначеними статтями КК України, які також передбачають відповідальність за кримінальні правопорушення, що вчинені з мотивів нетерпимості, ст. 161 КК України дещо ускладнена, оскільки фактично «поєднує» три склади кримінальних правопорушень, що на практиці дещо ускладнює роботу суб'єктів правозастосування. Це часом стає причиною низької ефективності розслідування кримінальних правопорушень, скоєних з мотивів нетерпимості [108, с. 20].

Нерідко в сучасній Україні злочини на ґрунті ненависті не кваліфікуються та не розслідуються. Наприклад, «8 березня 2018 року в Ужгороді учасниць маршу за права жінок облили червоною фарбою. На дівчат із плакатами напали на площі Театральній, коли вони розгорнули плакати проти насильства над жінками та скандували гасло «Ні насиллю, так правам!». Постраждалих учасниць акції забрала «швидка» для надання допомоги. У коментарі ЗМІ одна з потерпілих розповіла, що масляна фарба потрапила їй в око. Патрульні затримали нападників, яких доставили у відділ поліції. Їхні дії кваліфікували як групове хуліганство» [142].

У своєму щорічному звіті Уповноважений Верховної Ради України з прав людини наводить актуальний приклад, який у певній мірі підсвічує труднощі правоохоронних органів в ефективному забезпеченні кримінально-правової охорони права людини на рівні конституційні права та рівності перед законом. Так, «у липні 2022 р. у ході проведення моніторингу ЗМІ омбудсмен виявив інформацію, що стосувалася єврейської сім'ї з м. Хмельницький. Стало відомо, що вона зазнає постійного тиску і образ зі сторони сусіда. Дані неправомірні діяння швидше за все базувалися на ґрунті нетерпимості за ознаками етнічного походження, релігійних переконань членів даної родини. У результаті постійного тиску батько родини змушений був перевезти дітей у більш безпечне місце. Також, переслідуючи мету захистити права своєї сім'ї, він неодноразово зверталася по допомогу до місцевих правоохоронних органів. Але відомості про

дані факти до ЄРДР не були внесені жодного разу. За допомогою парламентського омбудсмана було поновлено право осіб, які постраждалих від проявів антисемітизму. А також відбулося поновлення їх права на належне реагування зі сторони правоохоронних органів, якими була здійснена подальша кваліфікація правопорушення, яка враховувала мотив нетерпимості. У Хмельницькому районному управлінні поліції Головного управління Національної поліції в Хмельницькій області було розпочато досудове розслідування в окремому кримінальному провадженні за ч. 1 ст. 16 КК України» [143].

Ще в 2017 році науковці Н. Ю. Цвіркун і О. О. Авдєєв зауважували, що статтю 161 КК України «фахівці, з певною долею іронії, називають «статтею-привидом», оскільки в КК України вона є, але її практичне застосування є рідкісним явищем. Здається, що ст. 161 КК України через свою розмиту диспозицію та специфіку застосування просто не може забезпечити абсолютний захист рівноправності громадян. Але це навряд чи виправдовує інколи пасивну позицію правоохоронної системи, яка не використовує інші можливі важелі впливу на ситуацію – наприклад, ст. 67 КК України, яка кваліфікує вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату як обставину, що обтяжує покарання. За очевидності мотивів ворожнечі застосування положень ст. 67 КК України дає можливість слідчому здійснити додаткову кваліфікацію будь-якого злочинного діяння, що передбачене КК України. Але, у сфері правозастосування дана практика не є достатньо поширеною. І це з одного боку, робить м'якшим покарання для злочинця, а з другого – зменшує статистичні дані щодо реальної кількості злочинів, вчинених на ґрунті ненависті» [144, с. 243].

Федорович І. та Бондаренко О., будучи експертками ГО Центр «Соціальна дія», вирішили у 2020 році провести дослідження та здійснити аналіз змісту і якості рішень судів у справах про дискримінацію в Україні. У даних рішеннях особи, що були потерпілими від дискримінації, стверджували про дискримінацію як «про основне чи одне із порушень прав людини» [145, с. 1].

За період 1 січня - 31 грудня 2019 року експертки виявили лише дві справи з категорії кримінальних, що стосувалися питань, пов'язаних із дискримінацією безпосередньо:

- справа про дискримінацію через членство у профспілці (№ 215/5177/19);
- справа про забезпечення права ув'язнених на доступ до медичних послуг (№ 523/4633/1).

Розкриємо позицію суду у першій справі. Згідно з даними Єдиного державного реєстру судових рішень, «ОСОБА_3 звернувся до з заявою, в якій вказує, що йому та ще ряду працівників, які є членами профспілки, було занижено персональну оцінку, що негативно відобразилось на оплаті праці. Також йому відомо про те, що такі дії та рішення керівництва підприємства пов'язані з його законною професійною діяльністю та професійною діяльністю інших членів профспілки, спрямовані на примушення його та інших працівників до виходу з профспілки та припинення профспілкової діяльності, що є грубим порушенням заборони на дискримінацію за ознакою членства в профспілці. Крім того, розпорядження про зміну йому умов праці не було погоджено з виборним профспілковим органом, чим порушено гарантії профспілкової діяльності. Однак, суд встановив, що «подана ОСОБА_3 заява за своїм змістом та суттю не є повідомленням про кримінальне правопорушення, а є зверненням ОСОБА_3 щодо незгоди із діями керівників ПрАТ «ПівнГЗК» з приводу зміни умов та оплати праці, вказані правовідносини регулюються нормами трудового законодавства та законодавством про оплату праці, тому ОСОБА_3 не позбавлений можливості оскаржити рішення прийняті керівниками підприємства в суді в порядку цивільного судочинства» [146]. Визнаємо, що стаття 161 КК України є складною у правозастосуванні, проте, лише дана обставина не може бути підставою для того, щоб декриміналізувати дискримінацію. Хоча погоджуємось з тим, що не кожна ситуація є дискримінацією, а тому дискримінаційні дії не завжди повинні кваліфікуватись виключно як кримінальне правопорушення. Однак, для цього потрібно напрацювати критерії, які допоможуть вірному здійсненні правової оцінки дискримінаційних діянь.

Що стосується другої справи, «під час судового засідання до суду звернувся обвинувачений ОСОБА_5 з клопотанням, в якому просив надати дозвіл на етапування його до КУ «Міська клінічна лікарня №11» для проведення медичного втручання (операції або огляду лікарем ОСОБА_6)» [147]. У процесі постановлення ухвали суд зазначив, що «кожний громадянин України має право на охорону здоров'я, що передбачає ... кваліфіковану медичну допомогу, включаючи вільний вибір лікаря, вибір методів лікування відповідно до рекомендацій і закладу охорони здоров'я... Для цього ув'язненим мають надаватися всі необхідні медичні, хірургічні та психіатричні послуги, у тому числі наявні в комунальних установах... Норми права законодавства України та судова практика Європейського суду з прав людини вимагає надання хворим ув'язненим доступу до медичних послуг, які існують у країні, без дискримінації за ознакою їхнього правового становища, у тому числі наявні в комунальних установах, включаючи вільний вибір лікаря» [147]. Прокоментуємо щодо цього, що дана ухвала суду є важливою в контексті кримінально-правової протидії дискримінації, оскільки вона підкреслює необхідність рівного доступу до медичних послуг для всіх громадян, включаючи ув'язнених. Надання медичних послуг без дискримінації ув'язненим є ключовим принципом, який запобігає упередженому ставленню до них і забезпечує дотримання міжнародних стандартів прав людини.

Федорович І. та Бондаренко О. зазначають, що не кожен із потерпілих від дискримінації спроможний отримати та здійснити оплату якісної правової допомоги. Відповідно часто дуже низькою буває якість заявлених аргументів на користь твердження про дискримінацію. Починаючи від проблем з визначення ознаки, за якою відбувається дискримінація, до проблем з обґрунтуванням (хоч якимось) заявленого порушення права не піддаються дискримінації. Незначна кількість доказів та їх низька якість – це окремий недолік багатьох справ про дискримінацію.

Якісне надання правової допомоги у кримінальних справах, що стосуються дискримінації, - одна із складових кримінально-правової протидії дискримінації.

Ефективному захисту порушеного права на рівність у конституційних правах і перед законом може сприяти дотримання наступних рекомендацій:

«- обов'язкове і ретельне відшукування зразка для порівняння з метою проведення ілюстрування нерівного поводження або заяви про необхідність іншого поводження, а також належна увага до коректного вибору захищеної ознаки;

- обов'язкове проведення аналізу обставин справи за тестом, який використовує ЄСПЛ, та чітка презентація своїх аргументів суду;

- для того, щоб робити посилання на справу, яка розглядалася ЄСПЛ, потрібно наводити конкретну цитату із певного рішення ЄСПЛ, щоб можна було зрозуміти, який конкретний стандарт та/чи принцип ЄСПЛ доцільно застосувати у конкретній справі;

- ретельна робота з добором доказів та підготовкою аргументів для застосування принципу перенесення тягаря доведення. Проте його застосування має базуватися на наданні суду достатніх фактичних відомостей, а не «пустих» заяв» [145, с. 101].

Іншим проблемним аспектом, який постає у процесі застосування статті 161 Кримінального кодексу у судовій практиці та на який звертали увагу у Спілці нечуючих юристів у 2018 році, є те, що «нечуючі постраждали самі не звертаються до правоохоронних органів через відсутність механізму надання сурдоперекладацьких послуг. Також через брак сурдоперекладу відбувається блокування звернень людей з інвалідністю зі слуху до правосуддя, зокрема, надання первинної та вторинної правової допомоги, не кажучи вже про фактичну відсутність адвокатів та інших спеціалістів, які вільно володіють жестовою мовою. Причиною є відсутність єдиної державної чи муніципальної служби, яка б здійснювала надання перекладацьких послуг людям з інвалідністю зі слуху для правосуддя. Не дивлячись на те, що в Україні існує багато видів громадських організацій людей з інвалідністю зі слуху, де працюють сурдоперекладачі, відсутні правила професійної етики сурдоперекладачів на законодавчому рівні. Таким чином, маємо фактичну відсутність узагальнення судової практики застосування судами України положень Конвенції ООН про права осіб з

інвалідністю через брак фахівців зі сурдоперекладу. При цьому їх не було виявлено ані судами у процесі розгляду кримінальних і цивільних справ, ані органами слідства під час кримінального провадження, ані адвокатами під час надання правової допомоги постраждалим з інвалідністю зі слуху в разі їх звернення» [148]. Прокоментуємо щодо цього, що вирішення зазначених проблем потребує системного підходу та координації між різними державними органами, громадськими організаціями та фахівцями у сфері правосуддя.

Відмітимо про важливий крок у контексті надання соціальних послуг з перекладу жестової мови, що відбувався у 2021 році – затвердження Наказом Міністерства соціальної політики України № 220 Державного стандарту соціальної послуги перекладу жестовою мовою [149]. Разом з тим, потребують додаткової уваги дотичні питання, що стосуються підвищення доступності правосуддя для людей з інвалідністю з порушенням слуху і як наслідку – покращення застосування статті 161 Кримінального кодексу у судовій практиці. З цією метою видається доцільним впровадити наступні заходи:

- впровадити державні програми навчання та сертифікації перекладачів жестової мови і забезпечити навчання адвокатів та інших спеціалістів жестової мови;
- розробити та затвердити на законодавчому рівні правила професійної етики для перекладачів жестової мови;
- провести навчання для суддів, слідчих та адвокатів щодо потреб людей з інвалідністю з порушенням слуху, розробити інструкції та рекомендації щодо роботи з такими постраждалими;
- розробити мобільні додатки та онлайн-сервіси для полегшення і безперешкодного доступу до послуг перекладу жестової мови.

Наступним аспектом, який суттєво впливає на формування судової практики застосування статті 161 Кримінального кодексу України є процес аргументації. Як зазначають С. Заєць та Р. Мартиновський, «справи про дискримінацію мають власну специфіку, яка відрізняє їх від більшості інших категорій справ: аргументація у даних справах ґрунтується на порівнянні. Побудова аргументації складається з шести етапів:

1. Здійснення ідентифікації неоднакового ставлення / поводження;
2. Здійснення пошуку/вибору компаратора;
3. Здійснення визначення та доведення ознаки розрізнення;
4. Проведення оцінки становища «жертви» у порівнянні з компаратором;
5. Перевірка наявності легітимної мети;
6. Перевірка пропорційності:
 - чи вжитими заходами, досягається мета;
 - чи можна було б досягнути тієї ж мети, але за допомогою менш обтяжливого способу;
 - чи не була перейдена межа свободи розсуду держави» [150, с. 13].

Охарактеризуємо вказані етапи аргументації детальніше з урахуванням європейської судової практики. З цією метою проаналізуємо сутність судової практики, а також роль європейських інституцій при розгляді справ у сфері протидії дискримінації.

Науковці В.О. Гончаров, А.С. Завгородня та А.О. Точій, зазначають що «у широкому розумінні судова практика включає всю діяльність судових органів, що відображається в прийнятих судових актах. У вузькому значенні судова практика пов'язується з практичною діяльністю судових органів з прийняття лише тих рішень, які містять правові положення. Дослідниця Д.Ю.Хорошковська розглядає судову практику як єдине ціле, що включає як діяльність судів, так і її результати, що в решті-решт закріплені в нових правоположеннях, вироблених судовими органами та закріплені в рішеннях конкретних справ та/чи актах, що складаються з кількох однотипних судових справ» [151, с. 23].

У свою чергу, Д. С. Романюк вказує, що «нормативний вплив актів судової влади помітний упродовж всієї історії людства. Серед історичних причин визнання нормативності актів судової влади виокремлюються: необхідність дотримання звичаїв, що визнавались у судових рішеннях; централізація державної влади, ієрархічність судової системи та відкритість судочинства. Крім того, дотримання судами принципу «аналогічні справи вирішуються аналогічно» сприяє підвищенню суспільної довіри до суддів та зміцненню поваги до їх рішень. Суд бере участь у процесі формування права у разі, якщо правова

позиція, викладена в акті судової влади, має обов'язкове значення не лише для сторін у справі, а й для суддів при вирішенні наступних справ аналогічного характеру» [152].

Щодо застосування практики Європейського суду з прав людини Т.І.Фулей зауважує, що «Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколи до неї є частиною національного законодавства України. Ратифікувавши Конвенцію та протоколи до неї, держава передусім зобов'язалася гарантувати кожному, хто перебуває під її юрисдикцією, права і свободи, визначені у Конвенції та цих протоколах. законодавче визнання обов'язкової юрисдикції Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції, зумовлює вивчення практики ЄСПЛ та застосування національного законодавства з урахуванням позиції ЄСПЛ, оскільки саме в рішеннях ЄСПЛ розкривається зміст більшості положень Конвенції» [153, с. 6]. Беручи до уваги зазначене, перейдемо безпосередньо до характеристики етапів побудови аргументації у справах про дискримінацію.

На першому етапі основною ціллю є визначення факту неоднакового ставлення або поводження щодо певної особи або групи осіб. Розглядаються конкретні ситуації, де, на думку потерпілого, до нього ставилися інакше порівняно з іншими особами у подібних умовах. Відтак, необхідно зібрати докази: свідчення потерпілого, свідків, документальні докази, що вказують на факт неоднакового ставлення.

Наприклад, у справі *Moustaquim* (Мустакім) громадянина Марокко засудили за вчинення низки злочинів і, як наслідок, мали депортувати. Засуджений заявив, що рішення про його депортацію є проявом дискримінації за ознакою громадянства: громадянам Бельгії у випадку засудження за вчинення злочину депортація не загрожує. Європейський суд з прав людини вирішив, що становище заявника не можна порівнювати зі становищем бельгійських громадян, оскільки за Європейською конвенцією з прав людини держава не має права на видворення своїх власних громадян. Відповідно, депортацію заявника не можна вважати проявом дискримінації. Водночас ЄСПЛ погодився, що його становище можна порівняти зі становищем осіб, що не є громадянами Бельгії,

однак є громадянами інших країн ЄС і не можуть бути депортовані в силу положень права ЄС про свободу пересування. Суд визнав, що така відмінність у поводженні є виправданою [154, с. 23].

На другому етапі потрібно визначити особу або групу осіб, з якими можна порівняти потерпілого для демонстрації неоднакового ставлення. Щодо вибору компаратора слід зазначити, що це має бути особа або група осіб, яка знаходиться в подібних умовах, але не зазнає такого ж ставлення чи поводження. Відтак, необхідно переконатися, що обраний компаратор дійсно перебуває у схожій ситуації за всіма основними параметрами, крім тієї ознаки, за якою, ймовірно, здійснюється дискримінація.

На третьому етапі основною ціллю є визначення конкретної ознаки, за якою відбувається дискримінація (наприклад, раса, релігія, стать, національність чи інші). Тому, слід проаналізувати, яка саме ознака стала підставою для неоднакового ставлення, та зібрати докази, що підтверджують дискримінаційний мотив, такі як попередні висловлювання злочинця, політика організації, документація, що вказує на упереджене ставлення тощо.

У даному контексті слід вказати, що інколи навіть Європейський суд з прав людини відмовляється здійснити чітке визначення ознаки. Як це відбулося у справі Кліфт проти Сполученого Королівства, Суд зауважив, що у значно гірше становище потрапили особи, строк ув'язнення яких становив понад 15 років. При цьому ЄСПЛ вказав, що хоча термін покарання пов'язаний з тяжкістю злочину, проте існує низка інших факторів, що впливають на призначення покарання, а тому відхилив аргумент, що розрізнення у ставленні відбувалося на підставі ознаки тяжкості вчиненого злочину. Суд при цьому обмежився висновком, про «іншу ознаку в розумінні ст. 14 Конвенції», не надавши визначення такої ознаки (п. 61-63). Термін «інша ознака» - пряме відправлення до тексту ст. 14 Конвенції, яке свідчить про те, що перелік ознак – відкритий [150, с. 9].

Крім того, суди досить широко тлумачать і поняття «захищена ознака». Наприклад, у справі Коулмен (Coleman) жінка, мати хлопчика-інваліда, скаржилася на те, що через хворобу сина вона зазнає несприятливого ставлення на роботі. Через стан дитини вона періодично запізнювалася на роботу і просила

про вихідні за графіком, що відповідав би її потребам. Компанія відмовила заявниці в задоволенні клопотання; натомість, їй стали погрожувати звільненням і робити образливі коментарі, пов'язані зі здоров'ям її дитини. Суд справедливості Європейського Союзу вирішив, що заявницю варто порівняти з її колегами, що працюють на аналогічних посадах і також мають дітей, і дійшов висновку, що компанія застосовує до них більш гнучкий підхід. У результаті Суд визнав, що таке поводження становить дискримінацію і переслідування за ознакою обмежених можливостей її дитини [154, с. 28].

Під час встановлення ознаки, за якою відбувається дискримінація, доцільно для початку спробувати скористатися вже сформованим переліком ознак і лише у разі, якщо жодна з них не стосується ситуації, але є переконання, що відбувається розрізнення дискримінаційне, то тоді доцільно спробувати визначити ознаку самостійно.

На четвертому етапі слід проаналізувати та порівняти становище потерпілого та компаратора для демонстрації несправедливого ставлення. З цією метою доцільно оцінити, чи є суттєва різниця в ставленні до потерпілого та компаратора за подібних обставин та зібрати докази, що підтверджують різницю у ставленні.

Наприклад, «у справі П. проти С. і Ради графства Корнвелл (P. v. S. and Cornwall County Council) скаржниця була в процесі операцій зі зміни статі з чоловічої на жіночу, коли її звільнили з роботи. Суд справедливості Європейського Союзу прокоментував зразок для порівняння таким чином: «Коли особу звільняють з роботи на тій підставі, що він чи вона збираються зробити або зробили операцію зі зміни статі, така особа зазнає несприятливого ставлення порівняно з особами тієї статі, до якої він чи вона належали до проведення операції». Щодо захищеної ознаки Суд зазначив, що хоча і не було продемонстровано, що відмінність у ставленні до скаржниці викликана її належністю до чоловічої чи жіночої статі, було, натомість, продемонстровано, що відмінність у ставленні пов'язана зі зміною статі» [154, с. 29].

На п'ятому етапі необхідно перевірити, чи існує обґрунтована та легітимна мета для неоднакового ставлення. Зокрема, слід дослідити, чи може бути

виправдане неоднакове ставлення легітимною метою (наприклад, безпекою, охороною здоров'я тощо).

Питання, чи була мета правомірною та обґрунтованою, ЄСПЛ розглядає у кожному випадку, зважаючи на обставини справи, аргументи та обґрунтування публічного інтересу різниці у ставленні. Наприклад, у справі «Стек та інші проти Сполученого Королівства» (*Stec and Others v. UK*) ЄСПЛ дійшов висновку, що за своєю природою різний пенсійний вік фактично є формою «спеціальних заходів»: він покликаний компенсувати фінансові труднощі, які жінка може відчувати з огляду на свою традиційну роль у родині, внаслідок чого в неї може бути відсутній самостійний грошовий дохід. Вирішуючи, чи різне ставлення щодо виплати зазначеної пенсії було виправдане відповідно до статті 14 Конвенції, ЄСПЛ зазначив, що відмінність у визначенні пенсійного віку для чоловіків та жінок, запроваджена у 1940 році, була зумовлена не так різницею в оплаті праці чоловіків та жінок, як традиційно неоплачуваними обов'язками жінки вдома з догляду за родиною. Отож, метою встановлення нижчого пенсійного віку для жінок було виправлення фактично нерівного становища між чоловіками та жінками. Тому такий «нерівний» підхід був об'єктивно виправданий з погляду статті 14 Конвенції. Суд зауважив, що відмінності пенсійного віку для чоловіків та жінок залишалися виправданими доти, доки не почали відбуватися соціальні зміни у побуті та сімейному житті загалом, які поліпшували істотним чином становище жінки [124].

У справі Костянтин Маркін проти Росії відмова у наданні чоловікам відпустки для догляду за новонародженою дитиною була обґрунтована інтересами підтримки обороноздатності армії. У Бельгійській справі про мови запровадження мовної уніфікації було обґрунтоване метою забезпечення національної злагоди та примирення. Проте існують і винятки. Наприклад, у справі Маркс проти Бельгії, Суд відмовився визнавати, що позбавлення позашлюбних дітей права на спадкування може мати легітимну мету. Аналогічним чином, у згаданій справі Костянтин Маркін проти Росії Суд не визнав за легітимну мету підтримання традиційних уявлень про соціальну роль жінки в суспільстві [150, с. 11].

На останньому етапі варто оцінити, чи є вжиті заходи пропорційними та необхідними для досягнення легітимної мети шляхом аналізу ефективності заходів, наявності альтернативних способів та меж свободи розсуду держави.

Варто звернути увагу і на позицію науковців В. В. Бурлаки, О.О. Крюкова, А. В. Корнієнко, які зауважують на необхідності розуміння «сутності кримінальних правопорушень на ґрунті расової, національної чи релігійної нетерпимості, структури і змісту їх криміналістичної характеристики, системи обставин, що підлягають доказуванню на всіх стадіях кримінального процесу. Відтак, до обставин, що підлягають доказуванню в кримінальних провадженнях аналізованої групи кримінальних правопорушень, необхідно віднести наступне:

- хто, коли і за яких обставин повідомив про вчиненні кримінального правопорушення на ґрунті расової, національної чи релігійної нетерпимості;
- події, що передували вчиненню кримінального правопорушення;
- жертва протиправних дій;
- завдана шкода потерпілому: матеріальна, фізична чи моральна;
- третя сторона конфлікту;
- характер події, що саме сталося, яке саме кримінальне правопорушення вчинено (на ґрунті расової, національної чи релігійної нетерпимості чи інше);
- основні цілі та мотиви дій суб'єктів посягання. Як свідчить судово-слідча практика, найбільша кількість помилок допускається саме під час дослідження суб'єктивної сторони правопорушення, особливо мотивів злочинної поведінки. Не вміючи повно і правильно дослідити та оцінити мотиви злочинної поведінки, слідчі доволі часто невмотивовано кваліфікують кримінальні правопорушення на ґрунті нетерпимості як учинені з інших мотивів (наприклад, з особистої неприязні, з хуліганських мотивів та ін.), не вміючи дослідити структуру кримінального правопорушення, її окремих елементів, слідчі підмінюють нез'ясовану інформацію своїми домислами. Відтак, не лише не створюються передумови для винесення законного і справедливого вироку, але й значно зменшується ефективність протидії нетерпимості в суспільстві;
- раптовість вчинення кримінального правопорушення для потерпілого або передування погроз;

- зняття, використані підозрюваними» [155, с. 27].

Погоджуємось з аналізованою позицією, особливо в аспекті необхідності всебічного аналізу обставин, що дозволяє уникнути помилок при кваліфікації злочинів на ґрунті нетерпимості, де мотиви можуть бути складними та багатоаспектними. Перелік обставин, що підлягають доказуванню, є вичерпним і враховує всі основні елементи, які необхідні для повного розслідування, включаючи аналіз як об'єктивної, так і суб'єктивної сторін злочину, що є критичним для правильного розуміння мотивів і цілей осіб, що вчиняють кримінальні правопорушення вказаної категорії.

Невміння слідчих правильно дослідити мотиви злочинної поведінки у сфері дискримінації дійсно може призвести до неправильної кваліфікації злочинів, що може вплинути на винесення справедливих вироків і загалом на протидію дискримінації в суспільстві. Взаємозв'язок правильної кваліфікації кримінальних правопорушень на ґрунті нетерпимості слідчими і винесення вироку судом є критично важливими для забезпечення законності та справедливості. Тому слідчі повинні мати високу кваліфікацію та використовувати всебічний підхід для точного визначення мотивів і обставин таких злочинів.

3.3. Проблеми та шляхи вдосконалення кримінально-правового забезпечення протидії дискримінації в Україні

Недосконалість кримінально-правової протидії дискримінації в Україні є предметом уваги багатьох міжнародних (Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок, Комітету ООН з прав людини, Європейської комісії проти расизму та нетерпимості, Ради ООН з прав людини та ін.) і національних інституцій (активістів, громадських організацій, правозахисних організацій, засобів масової інформації, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, спільноти науковців, адвокатури та ін.).

У 2017 році Європейською комісією проти расизму та нетерпимості (далі - ЄКРН) ухвалено доповідь щодо України, у якій рекомендовано внести конкретні

зміни до чинного Кримінального кодексу України шляхом встановлення відповідальності:

- за підбурювання до дискримінації та насильства;
- за створення групи, яка пропагує расизм, керівництво такою групою, її підтримка чи участь у її діяльності;
- за публічне заперечення, применшення, схвалення чи виправдання злочинів геноциду, злочинів проти людяності чи військових злочинів;
- за публічне поширення з расистських мотивів ідеології, яка проголошує перевагу або паплюжить і применшує переваги певної категорії осіб;
- за дифамацію;
- юридичних осіб за дискримінацію.

Звертається увага і на потребі впровадження кримінальної відповідальності осіб, які здійснюють заклики до дискримінації.

ЄКРН наголошує, що у всі відповідні положення національного законодавства України також мають бути включені ознаки раси, кольору шкіри, мови, релігії, громадянства та національного чи етнічного походження. До цього моменту жодних поправок до Кримінального кодексу не було внесено.

Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок (далі - КЛДЖ) у своїх Заключних зауваженнях до дев'ятої періодичної доповіді України (схвалених у листопаді 2022 року) загострив увагу на проблемі грубих порушень прав, сексуальному і гендерно зумовленому насильстві, дискримінації жінок в умовах війни.

Українські жінки та дівчата, як і інше цивільне населення, є жертвами:

- примусового переселення і насильних переміщень населення;
- нападів на цивільні об'єкти (лікарні, школи, садочки, інші життєво важливі цивільні інфраструктури), через застосування артилерії, авіаударів, касетних боєприпасів;
- тортур, катувань, іншого нелюдського, жорстокого чи принизливого гідності поводження;
- позасудових і свавільних страт, насильницьких зникнень, гендерно зумовленого насильства, у т. ч. сексуального насильства [156].

КЛДЖ зауважує, що відповідно до міжнародного права окремі з наведених кримінальних правопорушень можна прирівняти до злочинів проти людяності або ж до воєнних злочинів [156, с. 3-4]. Рада ООН з прав людини надає аналогічну правову оцінку діям військових російської федерації, вчиненим в кінці лютого та впродовж березня 2022 року на території Сумської, Харківської, Чернігівської та Київської областей (сумарні страти жінок, дітей і чоловіків, гендерне і сексуальне насильство, тортури та інші види жорстокого поводження, інші порушення, які можна «прирівняти до злочинів проти людяності, військових злочинів та супутніх злочинів») [157].

Тому КЛДЖ закликає Україну не застосовувати амністію до осіб, підозрюваних, обвинувачених у вчиненні військових злочинів, злочинів проти людяності або грубих порушеннях прав людини, у т. ч. сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, або засуджених за їх скоєння (iii) в п. 16) [156, с. 3-4], що, на нашу думку, сприятиме практичній реалізації принципу невідворотності покарання за вчинення гендерно зумовленого насильства як крайньому вияву дискримінації за ознакою статі.

Повномасштабна війна в Україні ще більше підсвітила проблему порушення соціальними працівниками органів державної та комунальної форм власності принципу рівноправності та толерантного ставлення до різних соціальних груп людей – осіб / сімей, що знаходяться у складних життєвих обставинах або мають найвищий рівень потрапляння у них.

Чинне законодавство у сфері надання соціальних послуг (Закон України «Про соціальні послуги, Постанова Кабінету Міністрів України «Про організацію надання соціальних послуг», Класифікатор соціальних послуг та ін.) передбачає право осіб / сімей, які знаходяться у складних життєвих обставинах або є «вразливими» (мають найвищий рівень потрапляння у складні життєві обставини), на отримання соціальних послуг, тобто на «дії, спрямовані на профілактику складних життєвих обставин, подолання таких обставин або мінімізацію їх негативних наслідків для осіб/сімей, які в них перебувають» [158].

Законодавець визначив перелік чинників зумовлення складних життєвих обставин, серед яких:

- інвалідність;
- психічні та поведінкові розлади, у т. ч. внаслідок вживання психоактивних речовин (психотропні речовини, наркотичні засоби, їх аналоги і прекурсори);
- втрата соціальних зв'язків;
- насильство за ознакою статі;
- шкода, завдана пожежею, стихійним лихом, катастрофою, бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією; та ін. (п. 15 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про соціальні послуги») [158].

Часто соціальні працівники, не позбувшись патерналістського підходу (який домінував у соціальній політиці радянського і пострадянського періоду) або ж нехтуючи своїми професійними обов'язками, сприяють рішенням щодо відібрання дітей у батьків, у т. ч. жінок, з інвалідністю, або у тих, що вживають наркотики, психотропні речовини тощо, не надаючи їм належної підтримки чи необхідних соціальних послуг, «автоматично позбавляючи їх опіки над дітьми» (п. 45, п. 46) [156, с. 19]. На практиці така поведінка соціальних працівників призводить і до залишення жінками дітей з інвалідністю, до не оформлення над ними опіки чи піклування, до переміщення таких дітей у спеціальні заклади.

Наведені приклади демонструють дискримінаційність дій соціальних працівників, які призводять до порушення конвенційного права – «права на повагу до приватного та сімейного життя» (ст. 8 Європейської конвенції з прав людини) [31].

Зазначимо, що проблеми дискримінації та відповідальності за дискримінаційні діяння – предмет уваги двох останніх щорічних доповідей (про стан дотримання і захисту прав та свобод людини і громадянина в Україні у 2022 і 2023 роках) Уповноваженого Верховної Ради України Дмитра Лубінця, адже «питання забезпечення рівності прав і свобод людини і громадянина не втратило актуальність в українському суспільстві попри безпрецедентну збройну агресію Російської Федерації проти України» - твердить парламентський омбудсмен [143].

Парламентський омбудсман наголошує й на тому, що висновок Європейської комісії щодо подання Україною заявки на її членство в Європейському Союзі містить зауваження про наявність в Україні слабого національного механізму у притягненні винних у дискримінації до відповідальності [159].

Згадані проблеми, на думку Дмитра Лубінця, існують, зокрема, через відсутність в КУпАП статті, яка передбачала б адміністративну відповідальність за дискримінацію, а також тому, що не напрацьовано критерії розмежування кримінальної та адміністративної відповідальності за дискримінаційні діяння тощо [159]. І це при тому, що Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» уже в 2014 р. передбачив цивільну, адміністративну та кримінальну відповідальність осіб, винних у порушенні законодавства про запобігання та протидію дискримінації (ст. 16) [18]. Парламентський омбудсман переконаний, що наявність лише однієї ст. 161 КК України, не вирішує проблеми притягнення до відповідальності за порушення рівноправності громадян.

Удосконаленню національного механізму притягнення до відповідальності за дискримінацію в Україні сприятиме доповнення визначення терміну «дискримінація» двома захищеними ознаками: сексуальна орієнтація та гендерна ідентичність. Для цього потрібно, як зауважив у щорічній доповіді Дмитро Лубінець, розробити і подати у парламент проєкт Закону України про внесення змін до Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» [143].

На сьогодні у парламенті України уже знаходяться два важливі законопроєкти, які стосуються кримінально-правової охорони рівноправності громадян і толерантного ставлення до різних соціальних груп людей:

1) проєкт Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо врегулювання питання реагування, запобігання та протидії проявам дискримінації за ознакою статі та сексуальних домагань серед військовослужбовців» (реєстр. № 5485 від 13.05.2021 р., Кабінет Міністрів України) (далі – законопроєкт із дискримінації серед військовослужбовців № 5485) [160];

2) проєкт Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо боротьби з проявами дискримінації» (реєстр. № 5488 від 13.05.2021 р., Кабінет Міністрів України) (далі – законопроєкт до КУпАП і ККУ із дискримінації № 5488) [161].

Кожен із законопроєктів схвально пройшов експертизу щодо європейської інтеграції. У Висновку до законопроєкту із дискримінації серед військовослужбовців № 5485 зазначено, що його положення відповідають *acquis* ЄС, цілям Угоди про асоціацію (ст. 419, ст. 420) та зобов'язанням України в рамках Ради Європи щодо захисту прав людини, запобігання та протидії дискримінації [160].

Вважаємо, що розгляд і прийняття парламентом даного законопроєкту містили актуальність. Адже велика кількість жінок та чоловіків з 2014 року перебувають у Збройних Силах України, захищаючи українське суспільство від військового вторгнення російської федерації, і багато проблем, які пов'язані з реалізацією рівноправності та рівних можливостей для жінок і чоловіків, «оголилися» або/та «перенеслися» у сферу військових відносин і потребують ефективного правового регулювання.

Автори законопроєкту, оцінивши ситуацію щодо забезпечення реалізації рівноправності та толерантності за ознакою статі, прояви гендерної дискримінації у Збройних Силах України («до» і «на момент внесення до парламенту законопроєкту, тобто ще до «повномасштабного вторгнення»), а також «виклики та можливості вирішення їхніх диференційних потреб», усвідомили важливість для українського суспільства загалом, та військової сфери, чіткої правової регламентації питань «запобігання, реагування і протидії проявам дискримінації за ознакою статі та сексуальних домагань», які можуть виникати з-посеред військовослужбовців [160].

Вважаємо, що положення, пропоновані законопроєктом із дискримінації серед військовослужбовців № 5485, могли б сприяти практичній реалізації превентивної функції кримінально-правової охорони у сфері дискримінації. Адже автори законопроєкту запропонували наступні зміни до Статуту

внутрішньої служби Збройних Сил України [162] і Статуту Збройних Сил України [163]:

1) покласти на військовослужбовців додатковий обов'язок - «не допускати порушень, пов'язаних з дискримінацією за ознакою статі чи сексуальними домаганнями» (здійснити редагування абз. 8 ст. 11 Розділу 1 «Загальні обов'язки військовослужбовців» Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України);

2) зобов'язати командирів (начальників) «організувати та неухильно особисто дотримуватися принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у службовій діяльності» (доповнити абз. 9 ст. 59 Розділу 2 «Загальні обов'язки командирів (начальників)» Частини 1 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України);

3) визнавати «дотримання принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у своїй діяльності» як одного з шляхів досягнення військової дисципліни (здійснити редагування абз. 7 ст. 130 Частини 2 «Загальні положення Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України»);

4) зобов'язати проведення службового розслідування гендерної дискримінації та статевого домагання - «Службове розслідування, пов'язане з дискримінацією за ознакою статі та сексуальним домаганням, проводиться комісією, до складу якої призначаються, за можливості, представники обох статей у рівному співвідношенні (доповнити ч. 3 ст. 85 Розділу «Порядок накладення дисциплінарних стягнень» Дисциплінарного статуту Збройних Сил України) [160].

Проте, на сьогодні уже відпала необхідність у прийнятті законопроекту із дискримінації серед військовослужбовців № 5485, оскільки 21 березня 2024 року парламент проголосував за прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прав військовослужбовців та поліцейських на соціальний захист» (законопроект внесли народні депутати) [164]. Даний закон набрав чинності 4 травня 2024 року та містить аналогічні до тих, що були запропоновані законопроектом із дискримінації серед військовослужбовців № 5485, законодавчі положення щодо внесення змін до абзацу 8 статті 11, абзацу 9 статті 59, абзацу 7 статті 130 Статуту внутрішньої

служби Збройних Сил України [162] і частини 3 статті 85 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України [163].

Більше того, даний закон, на відміну від законопроєкту № 5485, стосується не лише питань реагування, запобігання та протидії проявам дискримінації за ознакою статі та сексуальних домагань серед військовослужбовців, але й насильства за ознакою статі, правопорушень проти статевої свободи і статевої недоторканості.

Як уже зазначали, другим урядовим законопроєктом, який 13 травня 2021 року було внесено до Верховної Ради України, є проєкт № 5488 Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо боротьби з проявами дискримінації» [161]. Проте, станом на червень 2024 року він не пройшов у парламенті жодного читання.

У висновку Комітету з питань інтеграції України з Європейським Союзом від 9 червня 2021 року вказано на доцільність даного законопроєкту, яка обґрунтовується колом проблем, на розв'язання яких він спрямовується:

- необхідність уніфікації термінології, що пов'язана з використанням терміну «нетерпимість»;
- необхідність вилучення з диспозиції ст. 161 КК України частини, що стосується кримінальної відповідальності за дискримінацію (пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв за ознаками);
- потреба у внесенні змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо відповідальності за дискримінацію;
- необхідність часткової декриміналізації діянь, за які на сьогодні передбачена відповідальність у нормах ст. 130 КК України;
- забезпечення покарання за злочини, які вчинені з мотивів нетерпимості за такими ознаками, як колір шкіри, раса, релігійні переконання, транссексуальність, сексуальна орієнтація, інвалідність, мова тощо [161].

Багато представників юридичних професій, громадських та правозахисних організацій, різних соціальних груп людей тощо очікують на прийняття даного законопроєкту, сподіваючись, що він вирішить багато проблем, які не вдається

вирішити за наявності чинного законодавства із кримінально-правової охорони у сфері дискримінації.

Відзначимо, що 13 травня 2024 року (у день третьої річниці реєстрації у парламенті законопроекту № 5488) представники(ці) організацій громадянського суспільства, активісти(ки), правозахисники(ці), які працюють у напрямку захисту прав людини людей з інвалідністю, мігрантів, внутрішньо переміщених осіб, лгбткі+ людей, етнічних і національних спільнот, інших соціально незахищених груп, адресували до Верховної Ради України відкрите звернення щодо найшвидшого ухвалення нею проєкту Закону №5488 «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо боротьби з проявами дискримінації» у першому читанні, забезпечення його доопрацювання і його прийняття у другому читанні [165].

Своє об'єднання та ініціативу з даного маніфесту вони трактують «як крок до інклюзивного суспільства, вільного від злочинів, вчинених із мотивів нетерпимості, де реагування на випадки дискримінації за будь-якою ознакою буде ефективним» [165].

Автори відкритого звернення навели кілька аргументів для підтвердження важливості прийняття у швидкому часі законопроекту № 5488.

По-перше, сприятиме увідповідненню до міжнародних стандартів у сфері запобігання та протидії дискримінації національного законодавства України, а також удосконаленню юридичної відповідальності за вчинення злочинів на ґрунті нетерпимості.

По-друге, дозволить на етапі досудового слідства й судового розгляду справ брати належним чином до уваги мотив нетерпимості. Адже законопроект передбачає запровадження визначення дефініції «нетерпимість» за різними ознаками, у тому числі такими як: колір шкіри, раса, релігійні, політичні та інші переконання, вік, стать (статева приналежність), інвалідність, соціальне та етнічне походження, майновий та сімейний стан, громадянство, гендерна ідентичність, сексуальна орієнтація, мова, місце проживання або інші ознаки. А також пропонує вчинення правопорушення з мотивів нетерпимості за згаданими ознаками визначати як обставину, яка обтяжує відповідальність.

По-третє, побудує новий ефективний механізм з притягнення за дискримінацію до відповідальності: можливість адміністративної відповідальності за різні прояви дискримінації підвищить швидкість і ефективність реагування на дискримінацію, сформує для багатьох громадян(ок), які стикаються з дискримінацією, відчуття захищеності [165].

Парламентський омбудсман Дмитро Лубінець також підтримує законопроект до КУпАП і ККУ із дискримінації № 5488, адже брав безпосередню участь у розробці. Він неодноразово наголошував (зокрема, у щорічних доповідях) на важливості його якнайшвидшого прийняття, і що «така законодавча ініціатива передбачена п. 52 Плану заходів з виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, затвердженому постановою КМУ від 25.10.2017 р. № 1106 [143].

Вивчення думок, які існують у суспільстві на необхідність прийняття даного проекту, дає підстави твердити, що вони в основному ґрунтуються на «завищених» очікуваннях у вирішенні нормами законопроекту проблем дискримінації в Україні, аніж те, що за його сприяння дійсно відбудеться реальне посилення національного механізму притягнення до відповідальності за дискримінацію. У зв'язку з чим, ґрунтовніше зупинимось на аналізі положень законопроекту до КУпАП і ККУ із дискримінації № 5488.

Кабінет Міністрів України як суб'єкт внесення у парламент законопроекту до КУпАП і ККУ із дискримінації № 5488, обґрунтував потребу у ньому наступним чином:

- відсутність уніфікації термінології, пов'язаної із застосуванням терміну «нетерпимість»;
- необхідність часткової декриміналізації діянь, за які передбачена відповідальність у ст. 130 КК і ст. 161 КК України, та внесення у зв'язку з цим певних змін до КУпАП;
- гарантування призначення покарання за злочини, що вчинені з мотивів нетерпимості, за такими ознаками, як: колір шкіри, раса, сексуальна орієнтація, релігійні переконання, мова, інвалідність, транссексуальність тощо [161].

Як бачимо, автори законопроекту поставили перед собою мету здійснити уніфікацію термінології, яка пов'язана з використанням терміну «нетерпимість». Для цього вони розробили визначення поняття «нетерпимість» шляхом наведення значної кількості, так званих «захищених ознак» ідентифікації соціальних груп людей, і пропонують його включити до Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» (у ч. 1 ст. 1 «Визначення термінів»), КУпАП (у «Примітка» до ст. 35 «Обставини, що обтяжують відповідальність за адміністративне правопорушення»), КК України (у «Примітка» до ст. 67 «Обставини, що обтяжують покарання») [161].

Відповідно під «нетерпимістю» пропонують «розуміти відкрите, упереджене, негативне ставлення стосовно категорії осіб, відмінних за такими ознаками, як раса, колір шкіри, політичні, релігійні та інші переконання, статева приналежність, вік, інвалідність, етнічне та соціальне походження, громадянство, сімейний і майновий стан, сексуальна орієнтація, гендерна ідентичність, місце проживання, мова, або іншими ознаками» [161].

Позитивним вважаємо те, що автори законопроекту взяли до уваги соціальні потреби та міжнародні рекомендації тощо, сформувавши максимально можливе коло «захищених ознак». Адже, на нашу думку, це сприятиме якості підвищення у суспільстві усіх видів правової культури та свідомості (суспільної, буденної, професійної), через чітке розуміння кола потенційних потерпілих від правопорушень, що можуть постраждати від вчинених з мотивів ненависті кримінальних правопорушень. Він у певній мірі також буде дієвим у сфері правозастосування, оскільки її суб'єкти зможуть більш ефективно здійснювати кваліфікацію вчинених дискримінаційних діянь, не залишатимуть їх поза увагою, тобто зменшиться кількість «латентних» правопорушень та ситуацій бездіяльності зі сторони суб'єктів здійснення розслідування та притягнення до адміністративної чи кримінальної відповідальності.

У той же час вважаємо, що запропоноване визначення «нетерпимість» не сприяє розумінню того, як автори проекту пропонують співвідносити два поняття: «нетерпимість» та «дискримінація».

Уже зазначали у попередніх підрозділах третього розділу дисертаційної роботи, що на дану проблему відсутнє у вітчизняній юриспруденції єдине трактування. Адже в основному нетерпимість розкривають або як прояв дискримінації, або ж як синонімічне із ним поняття.

У Висновку комітету Верховної Ради України з питань інтеграції України до Європейського Союзу щодо законопроекту до КУпАП і ККУ із дискримінації № 5488 від 09 червня 2021 року вказано, що європейське законодавство не містить визначення поняття «нетерпимість». Хоча його активно використовують в регламентах і директивах. І для прикладу комітет наводить п. 14 Регламенту (ЄС) 2021/692, де поняття «нетерпимість» використано наступним способом: «програма повинна підтримувати дії щодо запобігання та боротьби з усіма формами дискримінації, расизму, ксенофобії, афрофобії, антисемітизму, ромофобії, антимусульманської ненависті та всіх форм нетерпимості, включаючи гомофобію, біфобію, трансфобію, інтерфобію та нетерпимість на основі гендерної ідентичності як в Інтернеті, так і поза мережею, а також нетерпимості до осіб, що належать до меншин» [161]. Зі змісту п. 14 Регламенту (ЄС) 2021/692 вбачаємо, що він використовує два різні словосполучення: «форми дискримінації» і «форми нетерпимості», а відповідно, можна трактувати, що це два різні поняття. І це ще більше дає підстав говорити, що запропонований законопроект № 5488 не досягнув визначеного завдання щодо уніфікації термінології у сфері дискримінації, оскільки, жодним чином не розкрив дане питання.

Цілком згідні із застереженням парламентського комітету, викладеним у його висновку: з метою не порушення принципу правової визначеності «важливо забезпечити таке функціонування даного поняття, щоб воно не могло бути використано чи розтлумачено неоднозначно, а також не допустити зловживання» [161].

Відповідно, знову зауважуємо, що зміни, які автори запропонували до Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» (у ч. 1 ст. 1 «Визначення термінів»), КУпАП (у «Примітка» до ст. 35 «Обставини, що обтяжують відповідальність за адміністративне правопорушення»), КК

України (у «Примітка» до ст. 67 «Обставини, що обтяжують покарання»), не вирішують завдання законопроекту щодо уніфікації термінології, пов'язаної із застосуванням терміну «нетерпимість».

Крім того, з метою уніфікації термінології, що пов'язана із використанням терміну «нетерпимість», автори законопроекту виклали у новій редакції ст. 130 КК і ст. 161 КК України, а також доповнили КУПАП новою статтею, передбачивши у ній адміністративну відповідальність за «Порушення законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації» (додавши ст. 188-56). Таким чином, як зазначено у супровідних документах до законопроекту, автори здійснили часткову декриміналізацію діянь, за які передбачена відповідальність у ст. 130 КК і ст. 161 Кримінального кодексу України.

Чинна на сьогодні редакція ст. 130 КК України передбачає відповідальність за зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби, що полягає у:

- свідомому поставленні іншу особу у небезпеку зараження ВІЛ або вірусом іншої інфекційної хвороби, яка є невиліковною, і небезпечною для життя людини (ч. 1 ст. 130 КК України);

- зараженні іншої особи ВІЛ або вірусом іншої інфекційної хвороби, що є невиліковною, і небезпечною для життя людини, особою, яка знала про те, що є носієм такої хвороби (ч. 2 ст. 130 КК України);

- умисному зараженні іншої особи ВІЛ чи іншої невиліковної інфекційної хвороби, що є небезпечною для життя людини (ч. 3 ст. 130 КК України) [15].

Тоді як редакція ст. 130 КК України, яку пропонує законопроект № 5488, передбачає:

- зміну найменування статті (із «Зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби» на «Умисне зараження особливо небезпечною інфекційною хворобою або її збудником»);

- кримінальну відповідальність лише за умисне зараження іншої особи особливо небезпечною інфекційною хворобою або її збудником [161].

Норма ст. 130 КК України спрямована на кримінально-правову охорону суспільних відносин у сфері права на життя і здоров'я людини, які відповідно до

ст. 3 Конституції України є найвищою соціальною цінністю [161]. І передбачає кримінальну відповідальність особи, яка досягнула 16 років, хворіє на невиліковне інфекційне захворювання, зокрема ВІЛ, і знає про це.

Свідоме поставлення іншої особи у небезпеку зараження ВІЛ або вірусом іншої інфекційної хвороби, яка є невиліковною, і при цьому ж ще й небезпечною для життя людини, може полягати зокрема у: недотриманні профілактичних заходів, що спрямовані на недопущення поширення ВІЛ-інфекції (застосування для ін'єкції наркотичних засобів не стерилізованих шприців), здійсненні без застосування запобіжних засобів статевого контакту, надання донором-ВІЛ-інфікованою особою тканин, крові тощо.

Відповідно чинне законодавство на осіб, які хворіють на невиліковне інфекційне захворювання, зокрема ВІЛ, накладає додаткові обов'язки, у тому числі:

- застосовувати заходи із попередження поширенню ВІЛ-інфекції, які запропонувала відповідна медична установа;
- інформувати осіб, які мали з ними статеві контакти, до виявлення факту інфікування, про можливість їх зараження на дані захворювання;
- відмовлятися від того щоб бути донором крові, її компонентів, інших біологічних речовин, кліток, органів і тканин для подальшого їх використання у медичній практиці.

Кримінальне правопорушення, що полягає у свідомому поставленні іншу особу у небезпеку зараження ВІЛ або вірусом іншої інфекційної хвороби, яка є невиліковною, і небезпечною для життя людини (ч. 1 ст. 130 КК України), - за «конструкцією» є формальним складом, адже вважається закінченим з моменту вчинення діянь, які можуть становити реальну небезпеку для іншої особи захворіти на ВІЛ або вірус іншої інфекційної хвороби, яка є невиліковною, і небезпечною для життя людини. На практиці, для того, щоб винну особу було можливо притягнути до кримінальної відповідальності, то необхідно для цього встановити:

- чи знала ця особа (потерпіла) про те, що інша особа має дані захворювання;

- чи давала ця особа (потерпіла) згоду на вчинення щодо неї діянь, що становлять небезпеку зараження згаданими у статті захворюваннями.

Вважаємо, що вище зазначені зобов'язання, які законодавець висуває у медичному законодавстві та ст. 130 КК України до носіїв цих захворювань, в силу їх (захворювань) небезпечності та невиліковності як для оточуючих, так і для безпосередніх їх носіїв, не є «дискримінаційними», а навпаки, виправданими.

Тому не вбачаємо за доцільне змінювати чинну редакцію ст. 130 КК України. Відповідно не погоджуємося із авторами законопроекту до КУПАП і ККУ із дискримінації № 5488, про необхідність здійснити її часткову «декриміналізацію», а навпаки, переконані, що пропоновані ними «законодавчі зміни» можуть мати наслідком «свідоме поставлення» у небезпеку життя і здоров'я багатьох людей.

Як зазначали, законопроект до КУПАП і ККУ із дискримінації № 5488, пропонує за рахунок певної «декриміналізації дискримінації» (ст. 161 КК України) усунути «прогалину» законодавства: передбачити адміністративну відповідальність за порушення законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації. Переконані, що така пропозиція не вплине якісно на національний механізм протидії і запобігання проявів дискримінації в Україні, а навпаки.

Так, законопроект пропонує:

- декриміналізувати дії, які полягають в прямому чи непрямому обмеженні прав або у встановленні «прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками», за які на сьогодні передбачена кримінальна відповідальність у ч. 1 ст. 161 КК України;

- залишити кримінальну відповідальність у ч. 1 ст. 162 КК України лише за умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, регіональної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, або образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями. Проте ініціюють викласти її в наступній редакції: «Публічні заклики до

насильства на ґрунті нетерпимості, а також інші вмисні дії, спрямовані на розпалювання ворожнечі та ненависті на ґрунті нетерпимості». Відповідно передбачається зміна назви ст. 161 КК України: з «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками» на «Розпалювання ворожнечі та ненависті на ґрунті нетерпимості»;

- передбачити адміністративну відповідальність за дискримінацію, виклавши ст. 188⁵⁶ «Порушення законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації» КУпАП у наступній редакції: «Пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності, місця проживання, мовними або іншими ознаками» [161].

Дійсно, у вітчизняній юриспруденції часто звучить критика законодавця щодо відсутності в Україні адміністративної відповідальності за порушення антидискримінаційного законодавства, як цього вимагає ст. 16 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» [18]. Таку ситуацію з 2014 року називають «значною прогалиною» і пропонують її вирішити аналогічним шляхом, яким її розв'язали автори законопроекту № 5488. У той же час зауважимо, що ст. 16 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» передбачає три види юридичної відповідальності за дискримінацію:

- цивільну,
- кримінальну,
- адміністративну.

І законопроект № 5488 фактично пропонує вирішити проблему адміністративної відповідальності за рахунок відмови на законодавчому рівні від кримінальної відповідальності. Адже, окрім внесення змін до ч. 1 ст. 161 КК, передбачає викласти ч. 1 ст. 16 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» у новій редакції: «Особи, винні в порушенні

вимог законодавства про запобігання та протидію дискримінації, несуть цивільну та адміністративну відповідальність». Таким чином, за рахунок реального впровадження адміністративної відповідальності пропонується скасування кримінальної відповідальності, що, на нашу думку, не є вірним.

По-перше, вважаємо, що такі зміни до КУпАП у частині передбачення адміністративної відповідальності за порушення антидискримінаційного законодавства фактично пропонують «пониження відповідальності» у сфері дискримінації. І це, переконані, не відповідає «цінностям», на охорону яких спрямована кримінально-правова норма ч. 1 ст. 161 КК України.

Законодавець ще під час прийняття у 2001 році КК України статтю 161 розмістив у Розділ V, що містить назву «Кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина».

Відповідно, родовим об'єктом даного складу кримінального правопорушення є суспільні відносини у сфері виборчих, трудових та інших особистих прав людини і громадянина, а видовим – суспільні відносини у сфері охорони конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Основним безпосереднім об'єктом даного кримінального правопорушення є право рівності громадян у їх конституційних правах та рівності їх перед законом (декларовані у ст. 24 Конституції України).

До факультативного додаткового об'єкту даного кримінального правопорушення можна віднести:

- життя особи;
- здоров'я особи;
- честь і гідність особи;
- законну діяльність службових осіб;
- національну безпеку, власність.

Якщо аналізувати буквально зміст ст. 24 Конституції України і зміст та назву ст. 161 КК України, то потерпілими від даного правопорушення можуть бути лише громадяни України (як уже зауважували у попередніх розділах нашого дослідження). Разом з тим, у вітчизняній правозастосовній діяльності поняття «потерпілий» у контексті ст. 161 КК України трактують ширше,

оскільки, кримінально-правову охорону даної норми поширюють також на осіб без громадянства та іноземців.

Дії, що утворюють об'єктивну сторону даного кримінального правопорушення, законодавець визначив наступними чотирма альтернативами, що можуть полягати у:

1) спрямуванні на розпалювання національної, регіональної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі і гідності;

2) образі почуттів громадян у зв'язку з їх релігійними переконаннями;

3) проявленні прямого чи непрямого обмеження прав громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками;

4) встановленні прямих чи непрямих привілеїв за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками [133, с. 324].

Третя і четверта категорія альтернативних діянь фактично становлять суть двох форм дискримінації (прямої та непрямой). Фактична їх «декриміналізація» виводить за межі кримінально-правової охорони конституційний принцип рівноправності громадян, право рівності громадян у конституційних правах і перед законом.

Варто визнати, що конструкція ст. 161 КК України є доволі складною, і це на практиці не виключає помилок у її трактуванні й правозастосуванні. Тому вважаємо за можливе (доцільне) її виокремити в окремі склади кримінальних правопорушень, які можуть бути розміщені у самостійних статтях, але у межах Кримінального кодексу України (а не КУпАП і КК України).

Адже можна твердити, що чинна ст. 161 КК України містить три самостійні склади кримінальних правопорушень, які можуть стосуватись як:

1) питань дискримінації («пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності,

етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками»);

2) питань дій із «мови ворожнечі» («умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, регіональної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, або образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями»);

3) питань кримінального правопорушення, вчиненого на ґрунті ненависті («ті самі дії, поєднані з насильством, обманом чи погрозами, а також вчинені службовою особою» та «дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, які були вчинені організованою групою осіб або спричинили тяжкі наслідки») [132, с. 7].

По-друге, надання діям, що посягають на форми прямої та непрямой дискримінації, адміністративної відповідальності, на нашу думку, суперечить ідеям, на яких ґрунтується інститут кримінальних проступків. Адже він, навпаки, передбачає «мінімізацію» кількості адміністративних правопорушень, які за своєю суттю не є «управлінськими», а також на відміну від адміністративного судочинства передбачає низку кримінальних процесуально-правових гарантій як для потерпілого, так і для обвинуваченого (строки розгляду, контроль слідчого судді та ін.).

По-третє, закріплення ст. 161 КК України у запропонованій авторами законопроекту № 5488 редакції йде в супереч побудови чинного КК України.

Адже пропонується наступна її редакція:

«Стаття 161. Розпалювання ворожнечі та ненависті на ґрунті нетерпимості

1. Публічні заклики до насильства на ґрунті нетерпимості, а також інші умисні дії, спрямовані на розпалювання ворожнечі та ненависті на ґрунті нетерпимості, –

караються штрафом від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого» [161].

Із запропонованої назви статті та її змісту вбачається, що її нормативні положення у значній мірі спрямовані на кримінально-правову охорону, перш за все, громадського порядку, моральності або ж громадської безпеки, а не конституційних прав. А тому, якщо її варто впроваджувати у КК України в такій редакції, то впевнені, що уже не у Розділ V «Кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина».

У той же час можемо стверджувати, що з однієї сторони передбачення кримінальної відповідальності за «публічні заклики до насильства на ґрунті нетерпимості, а також інші умисні дії, спрямовані на розпалювання ворожнечі та ненависті на ґрунті нетерпимості», можна трактувати як позитивну законодавчу зміну, яка зможе сприяти «не обмеженню органів правопорядку в кваліфікації діянь правопорушників як таких у випадку наявності об'єктивної сторони злочину, передбаченої ст. 161 КК України». Проте не потрібно виключати потенційні ризики щодо наступного:

1. Чи зможуть у конкретному випадку працівники органів правопорядку ідентифікувати мотив таких «умисних дій», тобто, чи буде норма дієвою на практиці;

2. Чи не може такий підхід на практиці породити ризики «свавілля з боку працівників органів правопорядку, коли застосовуватиметься славновідомий в радянській історії принцип «людина є, а стаття знайдеться» [166].

До позитивних сторін законопроекту № 5488 слід віднести намагання запропонувати сформовану дефініцію поняття «нетерпимість». Слід визнати, що на практиці чітке розуміння змісту даного поняття є дуже важливим. Вартими уваги є і положення законопроекту № 5488 щодо відповідальності на загальних підставах за порушення антидискримінаційного законодавства військовослужбовців та інших осіб, на яких поширюються норми дисциплінарних статутів (адже може бути дієвою у реагуванні на випадки домашнього насильства та насильства за ознакою статі, які даними особами можуть вчинятися). Такий підхід є реалізацією принципу гендерної рівності при розгляді справ, пов'язаних із домашнім насильством та насильством за ознакою статі. Проте, аналогічне даному положенню (законопроєкту № 5488) є

положення, як зауважують представники ГО «Асоціації жінок-юристок України «ЮрФем»», яке у рамках іншого законопроекту (№ 3908-1) уже прийнято у першому читанні [166].

Ведучи мову про перспективи розвитку кримінально-правової охорони протидії дискримінації, вважаємо більш близькими нашим думкам, пропозиції щодо законодавчого регулювання забезпечення реалізації конституційного принципу рівноправності та толерантності до різних категорій людей у суспільстві, саме завдяки кримінально-правовим нормам, авторів Проекту Кримінального кодексу України [167]. Йдеться про колектив авторів, які працюють над законопроектом, що входять до робочої групи з питань розвитку кримінального права у складі Комісії з правової реформи, на підставі відповідного Указу Президента України № 584/2019 від 7 серпня 2019 року [168].

Вважаємо, що поза увагою нашого дисертаційного дослідження не повинні залишитися пропозиції даної комісії щодо питань кримінальної відповідальності за дискримінацію. Адже автори проекту КК України, також відстоюють позицію кримінальної, а не адміністративної відповідальності, що має наставати за пряму і непряму форми дискримінації. Хоча даний проект також не позбавлений підстав для його критики.

Відповідно, зупинимось на окремих проектних положеннях, що стосуються предмету нашого дисертаційного дослідження та аналізуються в наукових працях дослідників В. М. Панькевича та Т. І. Сухореброї.

По-перше, у Розділі 3.3 «Призначення покарання» п. 9 ч. 1 ст. 3.3.3. до обставин, що обтяжують покарання за проступок, віднесено його вчинення лише з мотиву статі або гендеру.

По-друге, аналогічно у п. 11, ч. 1 ст. 4.1.4., у п. 11, ч. 1 ст. 4.2.5., у п. 11, ч. 1 ст. 4.3.2., п. 4 ст. 10.1.4., п. 9 ст. 10.5.1. (стосуються злочинів проти життя, здоров'я, ментальної та фізичної безпеки людини; порядку підлеглості та військової честі; порядку здійснення повноважень військовими службовими особами) проекту КК України до ознак складу злочину, що підвищують тяжкість злочину на один ступінь, включили вчинення злочину з мотиву статі або гендеру, що повністю виключає дію кримінального закону у випадку вчинення злочину з

мотиву ненависті до інших соціальних груп, захист яких передбачений чинним кримінальним законодавством.

По-третє, у п. 10 ч. 1 ст. 4.5.3. Розділу 4.5. «Злочини та проступки проти сексуальної свободи та сексуальної недоторканості людини» до ознак складу злочину, що підвищує на один ступінь тяжкість злочину, передбаченого цим Розділом, пропонують визначити таку ознаку, як «вчинення умисного злочину з мотиву расової, національної чи релігійної ворожнечі», що яскраво демонструє непослідовну позицію авторів проєкту КК України у питанні вживання однакових термінів. При цьому, мотив расової, національної чи релігійної ворожнечі відсутній у нормах, що мають зміст, схожий з чинними ч. 2 ст. 110 та ст. 300 КК України.

Аналогічна проблема закладена у Розділі 4.11. «Злочини та проступки проти рівноправності людей та політичних прав громадян», де авторами проєкту КК України запропоновано передбачити відповідальність за такі злочини:

- стаття 4.11.4. «Розпалювання ворожнечі чи ненависті» (розпалювання чи пропаганда національної, расової або релігійної ворожнечі чи ненависті або ворожнечі чи ненависті за ознакою регіональної належності, приниження національної честі чи гідності, образа почуттів людини у зв'язку з її приналежністю до певної раси чи її релігійними переконаннями);

- стаття 4.11.5. «Дискримінація» (пряме чи опосередковане за будь-якою ознакою, зокрема ознакою раси, кольору шкіри, мови, політичних, релігійних чи інших переконань, статі, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності, інвалідності, стану здоров'я, етнічного або соціального походження, майнового стану, регіональної належності чи місця проживання:

- 1) обмеження рівного права на доступ до державної служби чи служби в органах місцевого самоврядування,
- 2) порушення рівності прав жінки і чоловіка,
- 3) обмеження іншого конституційного права людини чи громадянина або
- 4) встановлення для людини прямих чи непрямих привілеїв [134, с. 323].

У той же час вважаємо великим позитивом даного проєкту здійснення охорони права рівності на конституційні права і перед законом, і, у той же час,

конституційного принципу рівноправності, на рівні кримінально-правових норм, що свідчатиме про послідовність держави у цінуванні кожної людини, груп людей, незалежно від їхніх ознак ідентичності, а також їхніх прав і свобод.

Реформування кримінального законодавства, діяльності судових і правоохоронних органів, та реалізації державної кримінальної політики України загалом, передбачає не лише притягнення винних осіб за дискримінацію до відповідальності, накладання на них покарань, але й попередження у суспільстві вчинення як нових аналогічних кримінальних правопорушень, так і забезпечення спеціальної превенції щодо осіб, які уже вчинили дані діяння і мають справу із суб'єктами притягнення до кримінальної відповідальності. У попередньому розділі даного дослідження нами звернуто увагу на роль медіації у запобіганні та протидії дискримінації. Тому вважаємо, що медіація у сфері протидії дискримінації може бути дієвою на будь-якому етапі кримінального провадження та із залученням не лише неповнолітніх суб'єктів їх вчинення.

У контексті піднятої проблеми доцільно згадати Указ Президента України «Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023 – 2027 роки» від 11 травня 2023 року № 273/2023, що передбачає здійснення низки реформувальних заходів. У тому числі розвиток альтернативних заходів вирішення кримінально-правових конфліктів, що можуть застосовуватися як на досудовій стадії кримінального провадження під час розслідування окремих видів кримінальних правопорушень, запровадження відновного правосуддя, а також удосконалення правового регулювання інститутів звільнення від кримінальної відповідальності, покарання, пробації, угод про примирення і медіації в межах кримінального провадження (п. 3.1.) [169]. Разом з тим, акцентуємо на необхідності врахування проблемних аспектів та ризиків застосування даної процедури в окремих категоріях кримінальних правопорушень у сфері дискримінації.

Переконані, що реформування кримінально-правової охорони у сфері дискримінації безумовно має здійснюватися паралельно або ж із врахуванням появи, розвитку нових інститутів кримінального права та змін у державній кримінальній політиці загалом у наступних напрямках:

- перегляд кваліфікуючих ознак статей КК України із врахуванням нових українських реалій, рекомендацій міжнародних інституцій, правозахисників, громадських активістів, що стосуються «захищених ознак» ідентичності тієї чи іншої групи людей у суспільстві (для розширення кола «захищених ознак» як кваліфікованих ознак складу правопорушення);

- внесення кваліфікуючих ознак, що розкривають «захищені ознаки» ідентичності тієї чи іншої групи людей у суспільстві, до інших статей КК України (де ще вони не передбачені);

- включення до мотиву ненависті інших «захищених ознак», що обтяжують покарання (ст. 67 КК України);

- щодо перегляду положень ст. 161 КК України на предмет «спрощення» для тлумачення і розуміння, але не для декриміналізації її альтернативних діянь (насамперед, що стосуються прямої і непрямой форм декриміналізації);

- щодо напрацювання ефективного термінологічного апарату у сфері дискримінації та розкриття ознак кримінальних правопорушень у сфері дискримінації;

- щодо вдосконалення національного механізму притягнення до кримінальної відповідальності за дискримінацію із врахуванням інших реформ, що паралельно протікають в Україні (у тому числі, таких інститутів як медіація, відновне правосуддя, звільнення від кримінальної відповідальності, пробація тощо).

Висновки до розділу 3

1. Окрему увагу зосереджено на нормі, яка безпосередньо спрямована на кримінально-правову охорону рівності громадян у їх конституційних правах та їх рівності перед законом як принципу конституційно-правового статусу людини і громадянина – статті 161 «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками» Кримінального кодексу України. Аналіз

статті дає підстави твердити, що у ній зосереджено ознаки трьох складів правопорушень, що стосуються питань дискримінації.

2. Статистичні дані співвідношення кількості кримінальних проваджень, що були закриті на стадії досудового розслідування, і тих, які дійшли до стадії судового розгляду, за ст. 161 КК України дають підстави твердити про низьку ефективність застосування даної статті. Конструкцію статті 161 Кримінального кодексу України вважають нечіткою і надто громіздкою, що на практиці не сприяє ефективному та дієвому притягненню осіб, винних у дискримінації до кримінальної відповідальності. Реальне притягнення винних до кримінальної відповідальності залежить від спроможності правоохоронних органів здійснювати викриття і доводити прямий умисел у вчиненні дискримінації.

3. Проблемним аспектом є те, що не кожен із потерпілих від дискримінації спроможний отримати та здійснити оплату якісної правової допомоги. Відповідно, часто дуже низькою буває якість заявлених аргументів на користь твердження про дискримінацію. Починаючи від проблем з визначення ознаки, за якою відбувається дискримінація, до проблем з обґрунтуванням заявленого порушення права не піддаватись дискримінації. Незначна кількість доказів та їх низька якість – це окремий недолік багатьох справ про дискримінацію.

4. Суттєвий вплив на формування судової практики застосування статті 161 Кримінального кодексу України здійснює процес аргументації, який має базуватись на порівнянні. Встановлено, що для забезпечення якості даного процесу, важливо дотримуватись наступних етапів:

- здійснення ідентифікації неоднакового ставлення / поведінки;
- здійснення пошуку/вибору компаратора;
- здійснення визначення та доведення ознаки розрізнення;
- проведення оцінки становища «жертви» у порівнянні з компаратором;
- перевірка наявності легітимної мети;
- перевірка пропорційності.

5. Звернуто увагу на особливостях обставин, що підлягають доказуванню в кримінальних провадженнях у справах про дискримінацію. Встановлено, що невміння слідчих правильно дослідити мотиви злочинної поведінки у сфері

дискримінації призводить до неправильної кваліфікації злочинів, що впливає на винесення справедливих вироків і загалом на протидію дискримінації в суспільстві. Взаємозв'язок правильної кваліфікації кримінальних правопорушень на ґрунті нетерпимості слідчими і винесення вироку судом є критично важливими для забезпечення законності та справедливості. Тому слідчі повинні мати високу кваліфікацію та використовувати всебічний підхід для точного визначення мотивів і обставин таких злочинів.

6. Окремим аспектом, на який привернуто увагу, є кримінальна відповідальність за гендерно зумовлене насильство, яке є серйозним порушенням прав людини, формою дискримінації за ознакою статі. Особливо актуальною є дана проблема для українського суспільства сьогодні. Адже під час російсько-української війни на території України широких масштабів набули різні прояви даної форми дискримінації: фізичні тортури, примусова стерилізація, торгівля людьми, сексуальна експлуатація, зґвалтування, примусове вербування до збройних сил, сексуальне рабство, примушування до проституції, примусова вагітність, будь-які інші форми сексуального насильства, тиску і приниження.

7. Виявлено, що серед науковців лунають пропозиції щодо зниження віку кримінальної відповідальності за кримінальне правопорушення, передбачене статтею 161 Кримінального кодексу України, оскільки воно вчиняється й особами віком 14 років. Проте, у такому віці діти можуть бути психологічно незрілими і перебувати під впливом однолітків, сім'ї або суспільства, які здатні впливати на їхню поведінку. Тому, у довгостроковій перспективі видається доцільнішим і ефективнішим зосередження саме на освітніх програмах і превентивних заходах, що пояснюють сутність дискримінаційних діянь та їх наслідки. Іншим аспектом є те, що законодавство має забезпечувати баланс між захистом прав людини та необхідністю справедливого покарання, а тому введення кримінальної відповідальності за дане кримінальне правопорушення з такого раннього віку може мати негативні наслідки для подальшого життя підлітків і суперечити принципам ювенальної юстиції.

8. У парламенті України уже знаходяться два важливі законопроекти, які стосуються кримінально-правової охорони рівноправності громадян і толерантного ставлення до різних соціальних груп людей:

1) проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо врегулювання питання реагування, запобігання та протидії проявам дискримінації за ознакою статі та сексуальних домагань серед військовослужбовців» (реєстр. № 5485 від 13.05.2021 р., Кабінет Міністрів України);

2) проект Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо боротьби з проявами дискримінації» (реєстр. № 5488 від 13.05.2021 р., Кабінет Міністрів України).

9. На сьогодні уже відпала необхідність у прийнятті законопроекту із дискримінації серед військовослужбовців № 5485, оскільки 21 березня 2024 року парламент проголосував за прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прав військовослужбовців та поліцейських на соціальний захист», який набрав чинності 4 травня 2024 року та містить аналогічні до тих, що були запропоновані законопроектом із дискримінації серед військовослужбовців № 5485, законодавчі положення щодо внесення змін до абзацу 8 статті 11, абзацу 9 статті 59, абзацу 7 статті 130 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України і частини 3 статті 85 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України).

10. Позитивним вважаємо те, що автори законопроекту № 5488 взяли до уваги соціальні потреби та міжнародні рекомендації тощо, сформувавши максимально можливе коло «захищених ознак». Адже, на нашу думку, це сприятиме якості підвищення у суспільстві усіх видів правової культури та свідомості (суспільної, буденної, професійної), через чітке розуміння кола потенційних потерпілих від правопорушень, що можуть постраждати від вчинених з мотивів ненависті кримінальних правопорушень. Він у певній мірі також буде дієвим у сфері правозастосування, оскільки її суб'єкти зможуть більш ефективно здійснювати кваліфікацію вчинених дискримінаційних діянь, не

залишатимуть їх поза увагою, тобто зменшиться кількість «латентних» правопорушень та ситуацій бездіяльності зі сторони суб'єктів здійснення розслідування та притягнення до адміністративної чи кримінальної відповідальності.

11. Вивчення думок, які існують у суспільстві на необхідність прийняття законопроекту до КУпАП і ККУ із дискримінації № 5488, дає підстави твердити, що вони в основному ґрунтуються на «завищених» очікуваннях у вирішенні нормами законопроекту проблем дискримінації в Україні, аніж те, що за його сприяння дійсно відбудеться реальне посилення національного механізму притягнення до відповідальності за дискримінацію.

Запропоноване у законопроекті визначення «нетерпимість» не сприяє розумінню того, як автори проекту пропонують співвідносити два поняття: «нетерпимість» та «дискримінація». Удосконаленню національного механізму притягнення до відповідальності за дискримінацію в Україні сприятиме доповнення визначення терміну «дискримінація» двома захищеними ознаками: сексуальна орієнтація та гендерна ідентичність.

12. Законопроект до КУпАП і ККУ із дискримінації № 5488 пропонує за рахунок певної «декриміналізації дискримінації» (ст. 161 КК України) усунути «прогалину» законодавства: передбачити адміністративну відповідальність за порушення законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації. Переконані, що така пропозиція не вплине якісно на національний механізм протидії і запобігання проявів дискримінації в Україні.

13. Реформування кримінально-правової охорони у сфері дискримінації безумовно має здійснюватися паралельно або ж із врахуванням появи, розвитку нових інститутів кримінального права та змін у державній кримінальній політиці загалом.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дає можливість сформулювати наступні висновки.

1. Аналіз стану дослідження проблематики кримінально-правової та кримінологічної протидії правопорушенням у сфері дискримінації засвідчив залишення поза увагою комплексу питань, що стосуються, зокрема, належного термінологічного апарату у сфері дискримінації, розкриття ознак кримінальних правопорушень у сфері дискримінації та ефективності застосування статті 161 Кримінального кодексу України.

2. Система кримінально-правового запобігання та протидії дискримінації є частиною системи гарантій забезпечення конституційного принципу рівноправності й толерантного ставлення до різних соціальних груп людей.

Під нею розуміємо комплекс правових, адміністративних, освітніх і соціальних заходів, спрямованих на виявлення, запобігання та усунення дискримінації у суспільстві. Така система повинна забезпечувати рівний доступ до можливостей та ресурсів для всіх індивідів незалежно від їхньої раси, статі, віку, національності, релігії, інвалідності чи інших ознак, а також гарантувати захист прав та свобод людини від порушень, спричинених дискримінацією.

3. Здійснений аналіз норм, що становлять кримінально-правову охорону дискримінації, дає підставу сформулювати наступну дефініцію: кримінальні правопорушення у сфері дискримінації - це суспільно небезпечні, кримінально протиправні прояви дискримінації, що виражають нетерпимість, упереджене ставлення до інших, пряме непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв людині чи громадянину за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками чи будь-яких інших рис (індикаторів) індивідуальної або групової ідентичності.

4. Статистичні дані співвідношення кількості кримінальних проваджень, що були закриті на стадії досудового розслідування, і тих, які дійшли до стадії судового розгляду, за статтею 161 КК України дають підстави твердити про

низьку ефективність застосування даної статті. Практика проведення органами досудового розслідування кваліфікації злочинів, у яких правозахисники вбачають мотив упередження та нетерпимості, говорить про «вибірковість» органів слідства у правозастосуванні положень ст. 161 КК України. Під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері дискримінації працівники правоохоронних органів стикаються з низкою проблем, серед яких: недостатня підготовка та обізнаність у сфері антидискримінаційного законодавства; складність доказування; суспільний тиск і упередження; складнощі правової кваліфікації; відсутність координації та обміну інформацією між різними правоохоронними та державними органами.

5. Доведено відсутність підстав передбачення адміністративної відповідальності за порушення законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації шляхом певної «декриміналізації дискримінації» (ст. 161 КК України), у зв'язку із потребою усунення «прогалін» адміністративного законодавства. Такі зміни до КУпАП у частині передбачення адміністративної відповідальності за порушення антидискримінаційного законодавства фактично пропонують «пониження відповідальності» у сфері дискримінації, що не відповідає «цінностям», на охорону яких спрямована кримінально-правова норма - ч. 1 ст. 161 КК України, оскільки основним безпосереднім об'єктом даного кримінального правопорушення є право рівності громадян у їх конституційних правах та рівності їх перед законом.

6. Конструкція статті 161 КК України є доволі складною, що на практиці не виключає помилок у її трактуванні й правозастосуванні. Тому, доцільно її виокремити в окремі склади кримінальних правопорушень, які можуть бути розміщені у самостійних статтях, але у межах Кримінального кодексу України.

7. Надання діянням, що посягають на форми прямої та непрямой дискримінації, адміністративної відповідальності суперечить ідеям, на яких ґрунтується інститут кримінальних проступків. Адже він, навпаки, передбачає «мінімізацію» кількості адміністративних правопорушень, які за своєю суттю не є «управлінськими», а також, на відміну від адміністративного судочинства, передбачає низку кримінальних процесуально-правових гарантій як для

потерпілого, так і для обвинуваченого (строки розгляду, контроль слідчого судді та ін.).

8. Важливим аспектом, який суттєво впливає на формування судової практики застосування статті 161 Кримінального кодексу України є процес аргументації, який має свою специфіку в кримінальних провадженнях у сфері дискримінації, адже повинен базуватись на порівнянні. Здійснено аналіз етапів процесу аргументації, з урахуванням європейської судової практики, що включає:

- здійснення ідентифікації неоднакового ставлення / поводження;
- здійснення пошуку/вибору компаратора;
- здійснення визначення та доведення ознаки розрізнення;
- проведення оцінки становища «жертви» у порівнянні з компаратором;
- перевірку наявності легітимної мети;
- перевірку пропорційності.

9. Серйозним порушенням прав людини та формою дискримінації за ознакою статі є гендерно зумовлене насильство. Під час російсько-української війни на території України широких масштабів набули різні прояви даної форми дискримінації: фізичні тортури, примусова стерилізація, торгівля людьми, сексуальна експлуатація, звалтування, примусове вербування до збройних сил, сексуальне рабство, примушування до проституції, примусова вагітність, будь-які інші форми сексуального насильства, тиску і приниження.

Складність кваліфікації гендерно зумовленого насильства обумовлена непередбаченістю такого окремого складу кримінально-протиправного діяння у КК України, адже його становить сукупність складів кримінальних правопорушень, передбачених не лише різними частинами статей або статтями, а й різними розділами Особливої частини КК України.

10. Комплекс причин та умов, що впливають на виникнення та поширення злочинності, спрямованої на дискримінацію, класифіковано наступним чином:

- соціокультурні причини та умови: а) стійкі стереотипи та упередження;
- б) соціальне відчуження та маргіналізація; в) культурні та релігійні конфлікти;

- економічні причини та умови: а) економічна нерівність; б) конкуренція за ресурси;

- правові причини та умови: а) прогалини та недоліки у правовому забезпеченні; б) відсутність правової культури;

- політичні причини та умови;

- психологічні причини та умови: а) фрустрація; б) потреба в самоствердженні та контролі.

11. Основою дискримінаційних діянь виступають стереотипи та упередження, які підживлюють расові чи етнічні процеси, які, у свою чергу, етнізують або дегуманізують людей чи групи осіб. Стереотипи та упередження є тісно пов'язаними концепціями, але мають різні значення та впливи. Здійснено класифікацію ключових відмінностей між стереотипами та упередженнями за наступними критеріями: за критерієм природи появи; за критерієм форми; за критерієм впливу на поведінку; за критерієм соціальних наслідків; за критерієм юридичних наслідків.

12. На підставі результатів комплексного аналізу Єдиних звітів про кримінальні правопорушення в період з січня 2021 року по квітень 2024 року, матеріалів судового розгляду кримінальних правопорушень у сфері дискримінації сформовано кримінологічний портрет особи, що вчиняє дії, передбачені ст. 161 Кримінального кодексу України.

Особа, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері дискримінації – це особа, яка незалежно від свого соціального статусу здійснює як свідомо, так і через упередження дії, що спрямовані на порушення прав і свобод інших людей на основі їх расової, національної належності, релігійних переконань, статі, інвалідності, віку або інших ознак, що визначаються законодавством як дискримінаційні, та несе за них юридичну відповідальність відповідно до чинного законодавства.

В особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері дискримінації, існує мотив ненависті або ворожнечі, який пов'язаний з особою потерпілого та підлягає виявленню і доказуванню для належної ідентифікації кримінальних правопорушень у сфері дискримінації.

13. Особистісна характеристика злочинців дозволила виявити глибинні мотиви та психологічні фактори, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень у сфері дискримінації. Вказані фактори важливо враховувати при розробці програм реабілітації та ресоціалізації осіб, що вчинили кримінальні правопорушення у сфері дискримінації. Тобто, кримінологічний портрет особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері дискримінації, і система запобігання та протидії дискримінації тісно пов'язані між собою через механізми ідентифікації, профілактики, правоохоронної діяльності, соціально-психологічної реабілітації та стратегічного планування.

14. Обґрунтовано систему запобігання та протидії дискримінації в Україні, яка повинна базуватися на комплексному підході, включаючи такі елементи:

- кримінально-правове забезпечення;
- суб'єкти запобігання і протидії дискримінації;
- освітні заходи та правосвідомість;
- соціально-економічні заходи;
- міжнародна співпраця.

15. Реформування кримінально-правової охорони у сфері дискримінації безумовно має здійснюватися паралельно або ж із врахуванням появи, розвитку нових інститутів кримінального права та змін у державній кримінальній політиці загалом, у наступних напрямках:

- перегляді кваліфікуючих ознак статей КК України із врахуванням нових українських реалій, рекомендацій міжнародних інституцій, правозахисників, громадських активістів, що стосуються «захищених ознак» ідентичності тієї чи іншої групи людей у суспільстві (для розширення кола «захищених ознак» як кваліфікованих ознаки складу правопорушення);

- внесення кваліфікуючих ознак, що розкривають «захищені ознаки» ідентичності тієї чи іншої групи людей у суспільстві, до інших статей КК України (де ще вони не передбачені);

- включення до мотиву ненависті інших «захищених ознак», що обтяжують покарання (ст. 67 КК України);

- напрацювання ефективного термінологічного апарату у сфері дискримінації та розкриття ознак кримінальних правопорушень у сфері дискримінації;

- вдосконалення національного механізму притягнення до кримінальної відповідальності за дискримінацію із врахуванням інших реформ, що паралельно відбуваються в Україні (у тому числі, таких інститутів як медіація, відновне правосуддя, звільнення від кримінальної відповідальності, пробація тощо).

16. У результаті проведеного дослідження проблематики кримінально-правових та кримінологічних аспектів протидії дискримінації в Україні виявлено окремі законодавчі неточності та термінологічні прогалини, що обумовлюють необхідність внесення відповідних змін та доповнень. У зв'язку із зазначеним розроблено та обґрунтовано наступні пропозиції:

- впровадити комплексну систему збору даних про порушення законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації та притягнення до відповідальності винних осіб з метою ідентифікації груп осіб, які найчастіше піддаються ризику бути дискримінованими, розробки цілеспрямованих заходів та стратегії для захисту прав та інтересів цих груп, забезпечення об'єктивності розслідування та розгляду справ, пов'язаних із ситуаціями дискримінації;

- удосконалити пункт 2 частини 1 статті 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», доповнивши визначення терміну «дискримінація» іншими проявами, метою та наслідками дискримінації;

- з метою забезпечення комплексного підходу до розслідування кримінальних правопорушень у сфері дискримінації, розробити і затвердити Методичні рекомендації для працівників правоохоронних органів з розслідування кримінальних правопорушень у сфері дискримінації. Структурно рекомендації склалися б з наступних розділів:

1. Підготовка та підвищення кваліфікації працівників правоохоронних органів (семінари, тренінги з питань розслідування кримінальних правопорушень у сфері дискримінації, ресурси для самонавчання, співпраця з фахівцями у сфері прав людини та антидискримінації).

2. Специфіка правової кваліфікації кримінальних правопорушень у сфері дискримінації.

3. Характеристика особи, що вчиняє кримінальні правопорушення у сфері дискримінації.

4. Характеристика особи потерпілого в провадженнях про кримінальні правопорушення у сфері дискримінації.

5. Характеристика місця, часу та способу вчинення кримінальних правопорушень у сфері дискримінації.

6. Специфіка слідової картини кримінальних правопорушень у сфері дискримінації.

7. Типові слідчі ситуації під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері дискримінації.

8. Слідчі версії та алгоритм дій під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері дискримінації.

9. Тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері дискримінації.

10. Заходи безпеки для захисту потерпілих та свідків.

11. Механізми взаємодії та обміну інформацією з іншими органами влади та громадськими організаціями.

12. Програми з підвищення обізнаності громадськості про проблему дискримінації;

- з метою профілактики кримінальних правопорушень у сфері дискримінації розробити та впровадити комплекс віктимологічних заходів, орієнтованих на різні рівні суспільства, включаючи взаємодію між державними органами, громадськими організаціями та громадянами, серед яких:

а) створення консультаційних центрів та гарячих ліній для жертв дискримінації, де можна отримати юридичну та психологічну допомогу;

б) створення програм соціальної реабілітації для жертв дискримінації, включаючи психологічну підтримку, соціальне консультування та допомогу в працевлаштуванні;

в) підтримка місцевих ініціатив та громадських рухів, спрямованих на запобігання дискримінації та захист прав жертв дискримінації;

г) проведення регулярних досліджень та аналізу кримінальних правопорушень у сфері дискримінації, що допоможуть зрозуміти тенденції та розробити ефективні заходи профілактики дискримінаційним проявам;

д) розробка онлайн-платформ для повідомлень про випадки дискримінації та надання допомоги жертвам дискримінації;

е) проведення інформаційних кампаній в соціальних мережах для підвищення обізнаності громадськості щодо проблеми дискримінації та доступних способів її запобігання;

- переглянути положення ст. 161 КК України на предмет «спрощення» для тлумачення і розуміння, але не для декриміналізації її альтернативних діянь (насамперед, що стосуються прямої і непрямой форм декриміналізації);

- доповнити визначення терміну «дискримінація» двома захищеними ознаками: сексуальна орієнтація та гендерна ідентичність;

- провести навчання для суддів, працівників правоохоронних органів та адвокатів щодо потреб людей з інвалідністю з порушенням слуху, розробити інструкції та рекомендації щодо роботи з такими постраждалими.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Беліцер Н. Дискримінація в Україні – проблеми і перспективи їх подолання. Аналітичний звіт Українського незалежного центру політичних досліджень. URL: https://www.irf.ua/files/ukr/programs/rol/discrimination_policy_paper_sep2012.pdf (дата звернення: 20.11.2023).
2. Подковенко Т. О. Протидія злочинності: аксіологічний аспект. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. № 1. С. 32-39.
3. Баулін Ю. В. Кримінально-правове регулювання: основні проблеми. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* Харків, 2018. С. 23-28.
4. Бабаніна В. В. Предмет кримінально-правового регулювання як концептуальна основа механізму створення та реалізації кримінального законодавства. *Право і суспільство*. 2019. № 4. С. 249-254.
5. Смірнова І. С. Кримінальна відповідальність за порушення рівноправності громадян, перелік «захищених ознак», за яких настає відповідальність (порівняльний аспект). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 4. С. 48-55.
6. Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки: Основний Закон від 20.04.1978 р. № 888-IX (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09/ed19780420#Text> (дата звернення: 25.11.2023).
7. Кримінальний кодекс України від 28.12.1960 року (втратив чинність). URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/140567__529154 (дата звернення: 01.12.2023).
8. Конституція України: Основний Закон від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 15.03.2024).
9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1

Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) від 29.12.1999 р. № 11-рп/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99#Text> (дата звернення: 10.02.2024).

10. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III (перша редакція). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/ed20010405#Text> (дата звернення: 05.12.2023).

11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвалідів: Закон України від 18.06.2014 р. № 1519-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1519-18#Text> (дата звернення: 10.12.2023).

12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень: Закон України від 22.11.2018 р. № 2617-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19#Text> (дата звернення: 17.01.2024).

13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення кримінальної відповідальності за виготовлення та поширення забороненої інформаційної продукції: Закон України від 03.03.2022 р. № 2110-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2110-20#n7> (дата звернення: 20.01.2024).

14. Хавронюк М. Порушення рівноправності громадян залежно від регіональної належності: кримінальна відповідальність. Центр політико-правових реформ. URL: <https://pravo.org.ua/blogs/porushennya-rivnopravnosti-gromadyan-zalezho-vid-regionalnoyi-nalezhnosti-kryminalna-vidpovidalnist/> (дата звернення: 23.03.2024).

15. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 07.06.2024).

16. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків (перша редакція): Закон України від 08.09.2005 р. № 2866-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15/ed20050908#Text> (дата звернення: 13.02.2024).

17. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 08.09.2005 р. № 2866-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text> (дата звернення: 10.04.2024).

18. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 06.09.2012 р. № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (дата звернення: 20.05.2024).

19. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30.09.2019 р. №722/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/7222019-29825> (дата звернення: 03.12.2023).

20. Цілі сталого розвитку та Україна. Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/cili-stalogo-rozvitku-ta-ukrayina> (дата звернення: 26.05.2024).

21. Національний план дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.10.2020 р. № 1544-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1544-2020-%D1%80#n14> (дата звернення: 01.04.2024).

22. Національна стратегія у сфері прав людини: Указ Президента України від 24.03.2021 р. № 119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text> (дата звернення: 16.01.2024).

23. Пожарова О. В., Пожаров Ю. В. Поняття дискримінації за міжнародними актами та законодавством України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2022. № 56. С. 60-63.

24. Бачинська О.-М. Співвідношення принципів недискримінації та рівності у праві. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 9. С. 165-168.

25. Мандель Р.Я. Дискримінація: поняття, ознаки. *Право і суспільство*. 2016. № 6(2). С. 20-24.

26. Ковбасюк С. Напрями інституалізації недискримінації в Україні. *Теорія держави і права*. 2019. № 12. С. 259–265.

27. Саєнко М. І. Теоретичні аспекти дискримінації як об'єкта правового дослідження. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 3. С. 47-52.

28. Шуляк Ю. Л., Угленко Є. С. Проблемні питання застосування деяких норм законодавства про кримінальну відповідальність, вчинених на ґрунті дискримінації. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2016. № 4. С. 188-196.

29. Зуєнко Д.О. Сучасний стан дослідження проблеми кримінально-правової охорони рівності громадян за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 427-430.

30. Мандель Р. Я. Види дискримінації. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/conf/law/26oct2017/2.pdf> (дата звернення: 20.05.2024).

31. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 10.05.2024).

32. Равлінко З. П. Заборона дискримінації: загальнотеоретичне дослідження : дис.... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2016. 201 с.

33. Янковець І. В. Дискримінація та інституційний механізм її подолання в Україні: дис. ... д-ра філос. : «081» - Право / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2020. 300 с.

34. Бутиліна О.В. Прихована освітня дискримінація в Україні. *Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти*: матеріали наук.-практ. конф. Харків: ХНУВС, 2013. С. 100-104.

35. Фулей Т., Федорович І. Порадник із запобігання та протидії дискримінації. К.: ПП «Видавництво «ФЕНІКС»», 2017. 390 с.

36. Галан В.О. Становлення віктимізації у антидискримінаційному праві Європейського Союзу. *Науковий вісник ХДУ. Серія «Юридичні науки»*. 2016. Випуск 5, том 3. С. 202-207.

37. Логвиненко Б.О. Сегрегація: визначення поняття та необхідність законодавчого закріплення. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2021. № 2. С. 104-107.

38. Посібник для України «Розуміння поняття «злочини на ґрунті ненависті» Організації з безпеки і співробітництва в Європі. 2015. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/7/5/208186.pdf> (дата звернення: 03.06.2024).

39. Karpachova, Nina; Dobrianska, Olha; Punda, Oleksandr; Protsiuk, Ihor; Zhuravel, Yaroslav; Chudyk, Nataliia; Korotun, Olena. Impact of Direct Effect of Constitutional Norms and Practice of the European Union on the Efficiency of Human Rights' Realization and Protection. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*, Vol. 24, Special Issue 1, 2021.

40. Владишевська В. Поняття міжнародних стандартів у сфері правосуддя: особливості термінології та класифікації. *Юридичний вісник*. 2016. № 3. С. 47-50.

41. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 13.05.2024).

42. Конвенція з подолання дискримінації в освіті від 14.12.1960 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174#Text (дата звернення: 12.11.2023).

43. Дац А.О. Міжнародні стандарти та європейська практика у сфері протидії дискримінації. *Актуальні проблеми правознавства*. 2024. № 2. С.145-150.

44. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21.12.1965 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text (дата звернення: 11.12.2023).

45. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1979 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text (дата звернення: 12.12.2023).

46. UN Human Rights Committee (HRC), CCPR General Comment No. 18: Non-discrimination, 10 November 1989. Retrieved from <https://www.refworld.org/docid/453883fa8.html> (дата звернення: 20.01.2024).

47. Конвенція МОП № 100 «Про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності» від 29.06.1951 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_002#Text (дата звернення: 18.01.2024).

48. Конвенція МОП № 156 «Про рівне ставлення й рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками» від 23.06.1981 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_010#Text (дата звернення: 20.02.2024).

49. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 17.01.2024).

50. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 03.04.2024).

51. Резолюція 47/135 Генеральної Асамблеї ООН «Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин» від 18.12.1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_318#Text (дата звернення: 15.03.2024).

52. Конвенція про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 11.01.2024).

53. Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний у галузі сталого розвитку на період до 2030 року». URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/peretvorennya-nashoho-svitu-poryadok-dennyu-u-sferi-staloho-rozvytku-do-2030-roku> (дата звернення: 20.01.2024).

54. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 18.02.2024).

55. Протокол N 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ETS N 177) від 04.11.2000 р. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_537/conv#o11 (дата звернення: 17.01.2024).

56. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) від 11.05.2011 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text (дата звернення: 19.02.2024).

57. Проект Закону про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами від 22.05.2024 р. № 3733-IX. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41104> (дата звернення: 10.06.2024).

58. Офіційний портал Верховної ради України: веб-сторінка. URL: <https://www.rada.gov.ua/print/249843.html> (дата звернення: 20.06.2024).

59. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011/conv#n2544 (дата звернення: 10.05.2024).

60. Charter of Fundamental Rights of the European Union 2012/C 326/02. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX%3A12012P%2FTXT> (дата звернення: 12.04.2024).

61. Consolidated Version of the Treaty on European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0023.02/DOC_1&format=PDF (дата звернення: 10.04.2024).

62. Global Pease Index 2023. Institute for Economics & Peace. URL: <https://www.visionofhumanity.org/wp-content/uploads/2023/06/GPI-2023-Web.pdf> (дата звернення: 12.05.2024).

63. Ірха Ю. Б. Детермінанти та різновиди гендерно зумовленого насильства. *Наука і правоохорона*. 2022. № 4 (58). С. 15–26.

64. Дробот С. А. Сутність детермінантів розвитку та їх класифікація. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2018. Випуск 22 (1). С. 97-100.
65. Балобанова Д. О. Детермінанти динаміки кримінального права в умовах глобалізації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 457-460.
66. Доброскок А. Ю. Кримінологічні детермінанти злочинності у сфері інтелектуальної власності. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2021. № 1 (118). С. 76-81.
67. Денисов С. Сучасні детермінанти злочинності в Україні. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2019. № 4. С. 21-33.
68. Гула Л. Ф., Гула Н. Л. Детермінанти злочинності в кримінально-виконавчих установах. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 2. С. 235-243.
69. Гальцова О. В. Детермінанти насильницької злочинності у військовій сфері. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 306-309.
70. Голубченко А. Еволюція становлення поняття дискримінації в античний та середньовічний періоди. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Серія «ПРАВО»*. 2020. Випуск 30. С. 21-29.
71. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е.М.Лібанової. К.: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2012. 404 с.
72. Кривошеєва О. О. Механізми підтримання соціальної нерівності в суспільстві. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2014. №4 (25). С. 63-69.
73. Баранівський В. В. Соціальні нерівність, рівність та справедливість як актуальні соціально-філософські проблеми. *Вісник Житомирського державного університету*. 2012. Випуск 63. С. 71-75.
74. Ковальов С.С. Кримінальні правопорушення на ґрунті ненависті як об'єкт кримінологічного аналізу. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2022. №2(27). С. 173-182.

75. Прибиткова Н. О. Характеристика культурно-психологічних факторів поширення расизму та ксенофобії. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2017. № 3 (78). С. 82.

76. Химович О. Стереотип: теоретико-методологічні підходи до інтерпретації. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2013. № 59–60. С. 66-76.

77. Коханова О., Бурячок Є. Гендерні стереотипи: сутність, види та вплив на самореалізацію жінок різного віку. URL: <https://pedosvita.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/367/455> (дата звернення: 12.03.2024).

78. Блинова О. Є. Соціальні стереотипи як прояв соціального мислення. *Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*. 2014. Вип. 9, т. 11. С. 107- 118.

79. Рудакевич О. М. Національні політичні стереотипи (теоретико-методологічні засади дослідження). *Науковий вісник Ужгородського університету. Сер. Політологія, соціологія, філософія*. 2009. Вип. 11. С. 193-197.

80. Костіна Т. О. Упередження та стереотипи як передумова для розгортання гендерної дискримінації. *Габітус*. 2020. № 16. С. 145-150.

81. Рябокучма Т. О. Упередження як проблема міжкультурної комунікації. *Стратегії міжкультурної комунікації в мовній освіті сучасних університетів* : зб. матеріалів VIII Міжнар. наук. конф. Київ: КНЕУ, 2022. С. 75-76.

82. Якимова Н. Когнітивні упередження та їх вплив на поведінкові моделі суб'єктів ринку праці. *Галицький економічний вісник*. 2020. № 2 (63). С. 118-125.

83. Дискримінація жінок на ринку праці та шляхи її викорінення. *Безоплатна правова допомога: веб-сайт*. URL: <https://legalaid.gov.ua/novyny/dyskryminatsiya-zhinok-na-rynku-pratsi-ta-shlyahy-yuyi-vukorinennya/> (дата звернення: 10.04.2024).

84. Мороз С. В., Лучанська А. С. Дискримінація на ринку праці. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2019. № 2. С. 62-67.

85. Сидоренко О. О., Кухарчук А. В., Ткаченко О. Р. Правова культура: поняття, склад та її стан в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 62-64.

86. Формування загальної та правової культури як фактор інтеграції ромської національної меншини у суспільство. *Правозахисний фонд «Розвиток»*: веб-сайт. URL: <https://rozvitok.org/formuvannya-zagalnoi-ta-pravovoi-kul/> (дата звернення: 01.05.2024).

87. Чутора М. В. Стигматизація: сутність, види, причини виникнення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота»*. 2011. Випуск 20. С. 177–180.

88. Дац А. О. Основні детермінанти злочинності у сфері дискримінації. *Російсько-українська війна: право, безпека, світ*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Тернопіль, 29-30 квітня 2022 року. С. 468-470.

89. Мойсеєнко В. В. Характеристика особи злочинця, який вчиняє кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності. *Юридична наука*. 2020. № 1(103). С. 40–49.

90. Кулик С. Г. Кримінологічна характеристика особи, яка вчиняє злочини проти моральності. *Держава та регіони. Серія: право*. 2013. № 3 (41). С. 92-96.

91. Денисов С. Ф. Особа злочинця у кримінологічній теорії України. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2020. № 1(22). С. 152-159.

92. Тихоненко В. М. Криміналістична характеристика особи злочинця в злочинах, передбачених ст. 355 Кримінального кодексу України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2014. Випуск 28, т. 3. С. 123-128.

93. Доброскок А. Ю. Кримінологічна характеристика особи злочинця при бандитизмі. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2023. № 1 (79). С. 162-168.

94. Балабан С. М. Доктринальні підходи до характеристики особи злочинця. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 522-525.

95. Пчеліна О. В. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики злочинів у сфері службової діяльності. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 2 (89). С. 145-156.

96. Гетманцева Я. В. Поняття та структура особи злочинця. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/22942/1/%D0%9F%D0%9E%D0%9D%D0%AF%D0%A2%D0%A2%D0%AF%20%D0%A2%D0%90%20%D0%A1%D0%A2%D0%A0%D0%A3%D0%9A%D0%A2%D0%A3%D0%A0%D0%90%20%D0%9E%D0%A1%D0%9E%D0%91%D0%98%20%D0%97%D0%9B%D0%9E%D0%A7%D0%98%D0%9D%D0%A6%D0%AF.pdf> (дата звернення: 09.01.2024).

97. Нестерова І. А., Софілканич О. В. Кримінологічний портрет особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері надання туристичних послуг. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2022. Випуск 72(2). С. 167-173.

98. Фіалка М. І. Кримінологічна характеристика та кримінологічний портрет особистості злочинця: сутність і співвідношення понять. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2019. №2 (21). С. 162-171.

99. Чаплинська Ю. А. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики злочинів. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 6. С. 181-184.

100. Соціально-рольові характеристики особи злочинця. URL: <http://radnuk.info/pidrychnuku/kruminologiuua/39-ivanov1/327-56-----.html> (дата звернення: 08.03.2024).

101. Куликович А. Ю. Значення психологічних ознак особи злочинця: кримінологічний аналіз. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2018. № 4 (1). С. 58-60.

102. Карпенко Р. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 9. С. 144-148.

103. Леган І. М., Мороз О. І., Коршак В. С. Особа злочинця: морально-психологічні та кримінально-правові ознаки. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. Випуск 5. С. 110-113.

104. Кулик Л. М. Кримінологічна характеристика особистості озброєних злочинців, які вчинюють агресивно-насильницькі кримінальні правопорушення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5. С. 289-292.

105. Про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. *Офіс Генерального прокурора*: веб-сторінка. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinili-kriminalni-pravororushennya-2> (дата звернення: 08.05.2024).

106. Боровик А. Криміналістична характеристика особи потерпілого у злочинах, вчинених неповнолітніми та молоддю на ґрунті расової, національної та релігійної ворожнечі. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 7. С. 174-178.

107. Сотула О.С. Умисне вбивство з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості: компаративістське дослідження. *Право і суспільство*. 2016. № 3 (2). С. 189-193.

108. Звіт за результатами дослідження «Практика розслідування в Україні злочинів, вчинених з мотивів нетерпимості» / за ред. Р. Мартиновського. Київ, 2021. 130 с.

109. Методика розслідування окремих видів злочинів: навч. посібник / за заг. ред. Є. В. Пряхіна. Вид. 2-ге, перероб. та допов. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 312 с.

110. Ступник Я. В., Горінецький Й. І. Кримінологічний аналіз механізму протидії злочинності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 5. С. 312-315.

111. Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. посіб. / Голіна В. В. Х.: Нац. юрид. акад. України, 2011. 120 с.

112. Рогатинська Н., Войтюк Н. Кримінологічна характеристика і попередження злочинності неповнолітніх. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. № 1(33). С. 209-214.

113. Корягіна А. Запобігання злочинності як різновид соціально-профілактичної діяльності. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 11. С. 191-196.

114. Сокурєнко В. В. Запобігання злочинності як фундаментальна проблема теоретичної і прикладної кримінології. *Сучасні проблеми правового,*

економічного та соціального розвитку держави: тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2018. С. 13-14.

115. Ковальов І. В., Сокурєнко В. В., Гладкова Є. О., Шатрава С. О., Кріцак І. В. Тактики і стратегії протидії злочинності як перспективний напрям наукових досліджень О. М. Бандурки та О. М. Литвинова: духовно-ціннісні аспекти проблеми. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 12. С. 442-446.

116. Кулик О. Г. Злочинність як соціальне явище: суттєві ознаки та визначення понять. *Наука і правоохорона*. 2017. № 1 (35). С. 125-132.53-

117. Соболь Є. Ю., Звенигородська О. В. Основні складові елементи адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини. *Наукові записки. Серія: Право*. 2022. № 13. С. 70-74.

118. Борисов В. І., Фріс П. Л. Засади сучасної кримінально-правової політики України. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2014. Вип. 27. URL: <http://law-dep.pu.if.ua/conference2014/articles/borysov,%20fris.pdf> (дата звернення: 28.04.2024).

119. Ужитчак А. Ю. Поняття, напрями, завдання кримінально-правової політики держави. *Актуальні проблеми політики*. 2023. Вип. 71. С. 232-236.

120. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 р. № 1875-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-IX#Text> (дата звернення: 23.03.2024).

121. Федорчак О. Інституційний механізм державного управління. *Ефективність державного управління*. 2017. Вип. 1 (50), ч. 1. С. 53-63.

122. Серєда О. Г., Свічкарьова Я. В. Значення діяльності правоохоронних органів у подоланні дискримінації. *Наукові записки. Серія: право*. 2023. Вип. 14. С. 80-84.

123. Методичні рекомендації щодо внесення до колективних договорів та угод положень, спрямованих на забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків у трудових відносинах: затв. Наказом Міністерства соціальної політики України від 29.01.2020 р. № 56. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0056739-20#Text> (дата звернення: 14.04.2024).

124. Методичні рекомендації щодо ідентифікації випадків гендерної дискримінації та механізм надання правової допомоги: затв. Наказом Координаційного центру з надання правової допомоги від 12.03.2019 р. № 33. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MUS31752> (дата звернення: 04.02.2024).

125. Порядок організації роботи щодо реагування, запобігання та протидії проявам дискримінації за ознакою статі та сексуальним домаганням на робочому місці в системі органів дипломатичної служби: затв. Наказом Міністерства закордонних справ від 14.01.2022 р. № 22. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0246-22#Text> (дата звернення: 18.04.2024).

126. Положення щодо реагування, запобігання та протидії проявам дискримінації за ознакою статі та сексуальним домаганням на робочому місці серед військовослужбовців Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України: затв. Наказом Адміністрації Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України від 11.11.2021р. № 666. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1546-21#Text> (дата звернення: 01.03.2024).

127. Давиденко В. Л. Віктимологічна профілактика як напрям протидії злочинності. *Європейські перспективи*. 2015. № 1. С. 78-81.

128. Колеснікова О. В. Інститут освіти в системі запобігання і протидії злочинності як об'єкт кримінологічного дослідження. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2022. Випуск 72 (2). С. 143-148.

129. Наказ Міністерства освіти і науки України «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти» від 28.12.2019 року № 1646. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0111-20/conv#n137> (дата звернення: 20.04.2024).

130. Про стан виконання заходів плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021-2023 роки. *Міністерство економіки України*: веб-сайт. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=c4a3d619-1f76-45bc-8a7d->

17af1ae84b0b&tag=ProStanVikonanniaZakhodivPlanuDiiZRealizatsiiNatsionalnoiStrategiiUSferiPravLiudiniNa2021-2023-Roki (дата звернення: 10.05.2024).

131. Women, Business and the Law 2024. *wbl.worldbank.org*. URL: <https://wbl.worldbank.org/en/reports> (дата звернення: 17.06.2024).

132. Федорович І. Антидискримінаційне законодавство в Україні. Дорожня карта. Київ 2023. 23 с.

133. Шармар О. М. Особливості кримінальної відповідальності за порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності, статі та за іншими ознаками в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. С. 323-329.

134. Панькевич В. М., Сухоребра Т. І. До питання кримінальної відповідальності за правопорушення, вчинені з мотиву ненависті. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 3. С. 320-325.

135. Зуєнко Д. О. Класифікація «злочинів ненависті». *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матеріали XXVIII звітної науково-практичної конференції: у 2-ох ч. Ч. 2. Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2022. С. 167-170.

136. Дрьоміна-Волок Н.В. Расова дискримінація як злочин: становлення концепції міжнародного та національного кримінального антидискримінаційного права. *Актуальні проблеми політики*. 2009. Вип. 37. С. 44-52.

137. Пазинич Т. А. Про актуальність комплексного дослідження злочинів, що вчиняються з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 3. С. 162-167.

138. Созанський Т. І., Газдайка-Василишин І. Б. Проблемні аспекти кримінально-правової характеристики злочинів, що вчиняються на ґрунті нетерпимості. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2020. Випуск 53. С. 181-199.

139. Гора І. Ю. Проблеми протидії ксенофобії в сучасній Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 283-291.

140. Марченко О. Е. Кримінальні правопорушення на ґрунті ненависті: поняття та кримінологічна феноменологія. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2024. №1 (31). С. 167-189.

141. Політова А. С. Кримінальна відповідальність за гендерно зумовлене насильство в умовах збройного конфлікту (воєнного стану). *Human rights and public governance in modern conditions*: С. 707-728. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/342/9403/19633-1> (дата звернення: 28.05.2024).

142. Акції «за права жінок» у Києві й Ужгороді були атаковані ідеологічними противниками. Інтернет-видання / газета «Новинарня»: веб-сторінка. URL: <https://novynarnia.com/2018/03/08/aktsiyi-za-prava-zhinok-u-kiyevi-y-uzhgorodi-buli-atakovani-ideologichnimi-protivnikami-video/> (дата звернення: 02.10.2023).

143. Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/rivni-prava#zapobigannia-dyskryminatsii> (дата звернення: 01.06.2024).

144. Цвіркун Н. Ю., Авдеев О. О. Характеристика поняття «злочини на ґрунті ненависті». *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 4. С. 242-246.

145. Дискримінація: судова практика 2019. Огляд рішень судів у справах про дискримінацію в Україні за 2019 рік / І. Федорович, О. Бондаренко. К., 2020. 109с. URL: [https://cna.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/sud4823/Discrimination_report_final_final%20\(1\).pdf](https://cna.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/sud4823/Discrimination_report_final_final%20(1).pdf) (дата звернення: 07.05.2024).

146. Справа № 215/5177/19. Єдиний державний реєстр судових рішень: веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83935355> (дата звернення: 08.04.2024).

147. Справа №523/4633/19. Єдиний державний реєстр судових рішень: веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88576349> (дата звернення: 09.04.2024).

148. Проблема застосування у судовій практиці статті 161 Кримінального кодексу. Спілка нечуючих юристів: веб-сайт. URL: https://snu.ucoz.ua/news/problema_zastosuvannja_u_sudovij_praktyci_statti_161_kriminalnogo_kodeksu/2018-06-10-653(дата звернення: 03.05.2024).

149. Державний стандарт соціальної послуги перекладу жестовою мовою: затв. Наказом Міністерства соціальної політики України від 06.05.2021 р. № 220. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0819-21#Text> (дата звернення: 15.02.2024).

150. Заєць С., Мартиновський Р. Практичний посібник з аргументації у справах щодо дискримінації. Київ: Рада Європи, 2015. 72 с.

151. Гончаров В.О., Завгородня А.С., Точій А.О. Судова практика як джерело права в українській правовій системі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. С. 23-26.

152. Романюк Д. С. Судова практика як джерело права України. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/11/153-1.pdf> (дата звернення: 18.02.2024).

153. Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: науково-методичний посібник для суддів. 2-ге вид. випр., допов. К., 2015. 208 с.

154. Посібник з європейського антидискримінаційного права. Українське видання: ТОВ «К.І.С.», 2013. 196 с. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_case_law_handbook_uk.pdf (дата звернення: 18.03.2024).

155. Злочини, вчинені на ґрунті нетерпимості: особливості розслідування: методичні рекомендації / В. В. Бурлака, О. О. Крюков, А. В. Корнієнко та ін. Львів: ЛьвДУВС: ГСУ НП України, 2016. 120 с.

156. Заключні зауваження до дев'ятої періодичної доповіді України на 1921-му та 1923-му засіданнях, які відбулися 18 і 19 жовтня 2022 року URL : <https://kyivcity.gov.ua/img/item/general/8731.pdf> (дата звернення: 28.05.2024).

157. Звіт про порушення міжнародного гуманітарного права та права прав людини, воєнні злочини та злочини проти людяності, вчинені в Україні (1 квітня – 25 червня 2022 року). URL : <https://www.osce.org/files/f/documents/8/b/523811.pdf> (дата звернення: 02.06.2024)

158. Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII (редакція від 31.12.2023) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> (дата звернення: 23.05.2024).

159. Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2023/> (дата звернення: 26.05.2024).

160. Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо врегулювання питання реагування, запобігання та протидії проявам дискримінації за ознакою статі та сексуальних домагань серед військовослужбовців» від 13.05.2021 р. № 5485. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/26569> (дата звернення: 30.05.2024).

161. Проект Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо боротьби з проявами дискримінації» від 13.05.2021 р. № 5488. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71891 (дата звернення: 01.06.2024).

162. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України: Закон України від 24.03.1999 р. № 548-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text> (дата звернення: 21.05.2024).

163. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України: Закон України від 24.03.1999 р. № 551-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-14#Text> (дата звернення: 18.05.2024).

164. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прав військовослужбовців та поліцейських на соціальний захист: Закон України від

21.03.2024 р. № 3621-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3621-20#n72>
(дата звернення: 22.05.2024).

165. Громадськість закликає владу якнайшвидше ухвалити законопроект № 5488 про недискримінацію. URL: <https://lgbti-consortium.org.ua/media/gromadskist-zaklykaye-vladu-yaknajshvydshe-uhvalyty-zakonoprojekt-5488-pro-nedyskryminatsiyu/> (дата звернення: 18.06.2024).

166. Висновок Асоціації жінок-юристок України «ЮрФем». URL: <https://jurfem.com.ua/wp-content/uploads/2021/06/%D0%92%D0%B8%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%BA-5488.pdf> (дата звернення: 02.06.2024).

167. Текст проекту нового Кримінального кодексу України. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/06/17/kontrolnyj-tekst-proyektu-kk-16-06-2024.pdf> (дата звернення: 22.06.2024).

168. Питання Комісії з питань правової реформи: Указ Президента України від 07.08.2019 р. № 584/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5842019-28949> (дата звернення: 18.04.2024).

169. Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023 - 2027 роки: Указ Президента України від 11.05.2023 р. №273/2023. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2732023-46733> (дата звернення: 20.06.2024).

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Дац А.О. Правове забезпечення протидії дискримінації в Україні. *Європейські перспективи*. 2022. № 3. С. 250-255.
2. Andrii Dats. Peculiarities of investigation of criminal offences in the field of discrimination. *Journal of Law and Social Sciences*. 2023. № 11. P. 21-25.
3. Дац А.О. Міжнародні стандарти та європейська практика у сфері протидії дискримінації. *Актуальні проблеми правознавства*. 2024. № 2. С.145-150.
4. Дац А.О. Проблемні аспекти модернізації законодавства про кримінальну відповідальність за вчинення дискримінації. *Право UA*. 2024. № 2. С. 219-224.
5. Дац А.О. Кримінально-правова охорона рівноправності людини і громадянина. *Наше право*. 2024. № 3. С. 266-271.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Дац А.О. Основні детермінанти злочинності у сфері дискримінації. *Російсько-українська війна: право, безпека, світ: матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції, м. Тернопіль, 29-30 квітня 2022 року*. С. 468-470.
7. Дац А.О. Кримінально-правова характеристика об'єктивної сторони порушення рівноправності громадян. *Правова система України в умовах європейської інтеграції: погляд студентської молоді: матеріали VI міжнародної наукової студентської конференції, м. Тернопіль, 15 травня 2023 р.* С. 394-396.
8. Дац А.О. Класифікація кримінальних правопорушень у сфері дискримінації. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: матеріали VII міжнародної науково-практичної конференції, м. Тернопіль, 28 квітня 2023 р.* С. 468-470.

9. Дац А.О. Право на рівність як об'єкт кримінально-правової охорони. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: матеріали VIII міжнародної науково-практичної конференції, м. Тернопіль, 19-20 квітня 2024 р. С. 326-328.*

10. Дац А.О. Проблеми кваліфікації кримінальних правопорушень у сфері дискримінації. *Правова система України в умовах європейської інтеграції: погляд студентської молоді: матеріали VII міжнародної наукової студентської конференції, м. Тернопіль, 15 травня 2024 р. С. 228-230.*

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46009; тел./факс +380 (352) 51-75-75;
www.wunu.edu.ua; rektor@wunu.edu.ua; ідентифікаційний код за ЄДРПОУ 33680120

Б126-29/1898

13 серпня 2024 рік

ЗАТВЕРДЖУЮ

**Проректор з науково-педагогічної роботи
Західноукраїнського національного
університету**

к.е.н., доцент

Віктор ОСТРОВЕРХОВ

АКТ

**про результати впровадження дисертаційного дослідження
Даца Андрія Олександровича на тему: «Протидія дискримінації
(кримінально-правові та кримінологічні аспекти)», поданого на здобуття
ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право,
у навчальний процес юридичного факультету
Західноукраїнського національного університету**

Комісія у складі:

Голови: Сломи Валентини Миколаївни, заступника декана юридичного факультету, доктора юридичних наук, професора, професора кафедри цивільного права і процесу,

Членів комісії: Москалюк Надії Богданівни, заступника декана юридичного факультету, доктора юридичних наук, професора, професора кафедри безпеки та правоохоронної діяльності, Гданського Назара Миколайовича, старшого викладача кафедри кримінального права та процесу, доктора філософії з права,

склала даний акт про те, що результати дисертаційного дослідження Даца Андрія Олександровича на тему: «Протидія дискримінації (кримінально-правові та кримінологічні аспекти)», використовується у навчальному процесі для занять з дисциплін «Кримінальне право» (загальна частина), «Кримінальне право» (особлива частина) та «Кримінологія», які викладаються для здобувачів освіти ступеня бакалавра спеціальності 081 – Право.

Результати наукового дослідження знайшли своє відображення у навчально-методичних виданнях з вказаних дисциплін, опорних конспектах лекцій та інших навчальних матеріалах. Зокрема, в якості джерел для поглибленого вивчення окремих тем рекомендовано наступні публікації:

1. Дац А.О. Правове забезпечення протидії дискримінації в Україні. *Європейські перспективи*. 2022. № 3. С. 250-255.

2. Andrii Dats. Peculiarities of investigation of criminal offences in the field of discrimination. *Journal of Law and Social Sciences*. 2023. № 11. P. 21-25.

3. Дац А.О. Міжнародні стандарти та європейська практика у сфері протидії дискримінації. *Актуальні проблеми правознавства*. 2024. № 2. С. 145-150.

4. Дац А.О. Проблемні аспекти модернізації законодавства про кримінальну відповідальність за вчинення дискримінації. *Право UA*. 2024. № 2. С. 219-224.

5. Дац А.О. Основні детермінанти злочинності у сфері дискримінації. *Російсько-українська війна: право, безпека, світ: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Тернопіль, 29-30 квітня 2022 року*. С. 468-470.

6. Дац А.О. Кримінально-правова характеристика об'єктивної сторони порушення рівноправності громадян. *Правова система України в умовах європейської інтеграції: погляд студентської молоді: матеріали міжнародної наукової студентської конференції, м. Тернопіль, 15 травня 2023 р.* С. 394-396.

7. Дац А.О. Класифікація кримінальних правопорушень у сфері дискримінації. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Тернопіль, 28 квітня 2023 р.* С. 468-470.

8. Дац А.О. Право на рівність як об'єкт кримінально-правової охорони. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Тернопіль, 19-20 квітня 2024 р.* С. 326-328.

9. Дац А.О. Проблеми кваліфікації кримінальних правопорушень у сфері дискримінації. *Правова система України в умовах європейської інтеграції: погляд студентської молоді: матеріали міжнародної наукової студентської конференції, м. Тернопіль, 15 травня 2024 р.* С. 228-230.

Голова комісії:

Заступник декана юридичного факультету,
доктор юридичних наук, професор, професор
кафедри цивільного права і процесу

Валентина СЛОМА

Члени комісії:

заступник декана юридичного факультету,
доктор юридичних наук, професор, професор
кафедри безпеки та правоохоронної діяльності

Надія МОСКАЛЮК

старший викладач кафедри кримінального
права та процесу, доктор філософії з права

Назар ГДАНСЬКИЙ

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор
з освітньо-наукової роботи
Пенітенціарної академії України
доктор юридичних наук,
професор

Вячеслав ПУЗИРНИЙ

Вячеслав Пузирний
_____ 2024 року

АКТ

про результати впровадження дисертаційного дослідження
Даца Андрія Олександровича на тему: «Протидія дискримінації
(кримінально-правові та кримінологічні аспекти)», поданого на здобуття
ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право,
у навчальний процес юридичного факультету
Пенітенціарної академії України

Комісія у складі:

Голови – в.о. завідувача кафедри кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології юридичного факультету Пенітенціарної академії України, кандидата юридичних наук Івашка Сергія Володимировича;

членів комісії: професора кафедри кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології юридичного факультету Пенітенціарної академії України, доктора юридичних наук, доцента Тагієва Чагі Рза огли; начальника навчального відділу Пенітенціарної академії України, доктора філософських наук, доцента, полковника внутрішньої служби Співака Володимира Васильовича

склала даний акт про те, що результати дисертаційного дослідження Даца Андрія Олександровича на тему: «Протидія дискримінації (кримінально-правові та кримінологічні аспекти)», використовується у навчальному процесі для занять з дисциплін «Кримінальне право» та «Кримінологія», які викладаються для здобувачів освіти ступеня бакалавра спеціальності 081 – Право.

Результати наукового дослідження знайшли своє відображення у навчально-методичних виданнях з вказаних дисциплін, опорних конспектах лекцій та інших навчальних матеріалах.

Зокрема, в якості джерел для поглибленого вивчення окремих тем рекомендовано наступні публікації:

1. Дац А.О. Міжнародні стандарти та європейська практика у сфері протидії дискримінації. *Актуальні проблеми правознавства*. 2024. № 2. С.145-150.
2. Дац А.О. Проблемні аспекти модернізації законодавства про кримінальну відповідальність за вчинення дискримінації. *Право UA*. 2024. № 2. С. 219-224.

3. Дац А.О. Правове забезпечення протидії дискримінації в Україні. *Європейські перспективи*. 2022. № 3. С. 250-255.

4. Andrii Dats. Peculiarities of investigation of criminal offences in the field of discrimination. *Journal of Law and Social Sciences*. 2023. № 11. P. 21-25.

5. Дац А.О. Основні детермінанти злочинності у сфері дискримінації. *Російсько-українська війна: право, безпека, світ: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Тернопіль, 29-30 квітня 2022 року*. С. 468-470.

6. Дац А.О. Кримінально-правова характеристика об'єктивної сторони порушення рівноправності громадян. *Правова система України в умовах європейської інтеграції: погляд студентської молоді: матеріали міжнародної наукової студентської конференції, м. Тернопіль, 15 травня 2023 р.* С. 394-396.

7. Дац А.О. Класифікація кримінальних правопорушень у сфері дискримінації. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Тернопіль, 28 квітня 2023 р.* С. 468-470.

8. Дац А.О. Право на рівність як об'єкт кримінально-правової охорони. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Тернопіль, 19-20 квітня 2024 р.* С. 326-328.

9. Дац А.О. Проблеми кваліфікації кримінальних правопорушень у сфері дискримінації. *Правова система України в умовах європейської інтеграції: погляд студентської молоді: матеріали міжнародної наукової студентської конференції, м. Тернопіль, 15 травня 2024 р.* С. 228-230.

Голова комісії:

кандидат юридичних наук

 Сергій ІВАШКО

члени комісії:

доктор юридичних наук, доцент

 Садіг ТАГІЄВ

доктор філософських наук, доцент,

полковник внутрішньої служби

 Володимир СПІВАК

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
 ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
 «ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ СЛІДЧИЙ ІЗОЛЯТОР»

вул. Кам'янецька, 39, м. Хмельницький, 29005, тел/факс (0382) 65-61-84,
 km.sizo@kvs.gov.ua, Код ЄДРПОУ 08564794

19.11.2024 № б/н

м. Хмельницький

ДОВІДКА

**про використання результатів дисертаційного дослідження
 Даца Андрія Олександровича на тему: «Протидія дискримінації (кримінально-
 правові та кримінологічні аспекти)», поданого на здобуття ступеня доктора
 філософії за спеціальністю 081 Право,
 у практичній діяльності Державної установи «Хмельницький слідчий ізолятор»**

Довідка засвідчує те, що результати дисертаційного дослідження Даца Андрія Олександровича на тему: «Протидія дискримінації (кримінально-правові та кримінологічні аспекти)», поданого на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право, використовуються у практичній діяльності Державної Установи «Хмельницький слідчий ізолятор» при проведенні аналітичної роботи з метою підвищення правової обізнаності, зниження ризиків дискримінаційної поведінки, формування толерантного середовища та культури поваги до прав людини серед особового складу. У даному контексті значний інтерес представляють наступні публікації:

1. Дац А.О. Міжнародні стандарти та європейська практика у сфері протидії дискримінації. *Актуальні проблеми правознавства*. 2024. № 2. С.145-150.
2. Дац А.О. Проблемні аспекти модернізації законодавства про кримінальну відповідальність за вчинення дискримінації. *Право UA*. 2024. № 2. С. 219-224.
3. Дац А.О. Правове забезпечення протидії дискримінації в Україні. *Європейські перспективи*. 2022. № 3. С. 250-255.
4. Andrii Dats. Peculiarities of investigation of criminal offences in the field of discrimination. *Journal of Law and Social Sciences*. 2023. № 11. P. 21-25.
5. Дац А.О. Основні детермінанти злочинності у сфері дискримінації. *Російсько-українська війна: право, безпека, світ: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Тернопіль, 29-30 квітня 2022 року*. С. 468-470.
6. Дац А.О. Кримінально-правова характеристика об'єктивної сторони порушення рівноправності громадян. *Правова система України в умовах європейської інтеграції: погляд студентської молоді: матеріали міжнародної наукової студентської конференції, м. Тернопіль, 15 травня 2023 р.* С. 394-396.

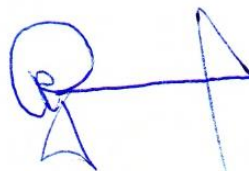
7. Дац А.О. Класифікація кримінальних правопорушень у сфері дискримінації. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, м. Тернопіль, 28 квітня 2023 р. С. 468-470.

8. Дац А.О. Право на рівність як об'єкт кримінально-правової охорони. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, м. Тернопіль, 19-20 квітня 2024 р. С. 326-328.

9. Дац А.О. Проблеми кваліфікації кримінальних правопорушень у сфері дискримінації. *Правова система України в умовах європейської інтеграції: погляд студентської молоді: матеріали міжнародної наукової студентської конференції*, м. Тернопіль, 15 травня 2024 р. С. 228-230.

Дисертаційне дослідження Даца Андрія Олександровича ґрунтується на результатах проведеного автором комплексного аналізу, має прикладну спрямованість, а одержані результати можуть бути використані у практичній діяльності.

Начальник державної установи
«Хмельницький слідчий ізолятор»
полковник внутрішньої служби

Руслан СУХОРАБ